

SLEZSKÝ SBORNÍK

ACTA SILESIAEA

ROČNÍK CXIX / 2021
ČÍSLO 1

ŘÍDÍ ALEŠ ZÁŘICKÝ

SLEZSKÝ SBORNÍK
ACTA SILESIACA

REDAKCE

Vedoucí redaktor: Aleš Zářický

Výkonný redaktor: Ondřej Kolář

REDAKČNÍ RADA

Robert Antonín, Jiří Brňovják, Martin Franc, Jiří Friedl, Jan Hruboš, Zdeněk Jirásek, Jiří Knapík, Irena Korbelářová, Petr Kozák, Matěj Martinčák, Radmila Prchal Pavlíčková, Jerzy Sperka, Janusz Spyra, Tomáš Staněk, Marek Starý, Rudolf Žáček

Vydává Slezské zemské muzeum.

Časopis je evidován v rámci databáze European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH Plus).

ADRESA REDAKCE

Slezské zemské muzeum, Redakce Slezského sborníku

Nádražní okruh 31, 746 01, Opava, Česká republika

e-mail: slsb@szm.cz

web: <http://www.szm.cz/rubrika/71/veda-a-vyzkum/periodika/slezsky-sbornik.html>

Toto číslo vyšlo 1. 6. 2021

Vychází 2x ročně

Evidenční číslo MK: E 1240

ISSN 0037-6833

All foreign orders are executed exclusively by agencies:

KUBON-SAGNER, BUCH EXPORT-IMPORT GmbH, D-80328 München, BRD

E-mail: postmaster@kubon-sagner.de

MYRIS TRADE LTD., P.O. BOX 2, 142 01 PRAGUE, CZECH REPUBLIC

Tel.: 00420 234 035 200 * Fax: 420 234 035 207 * E-mail: myris@myris.cz

Foreign orders executed by other subscription agencies contradict the publisher's agreements with the above mentioned sole agencies and they will be regarded as illegal.

Tisk: Tiskárna Knopp, s. r. o., U Lípy 926, Nové Město nad Metují, www.tiskarnaknopp.cz

Za jazykovou správnost publikovaných textů odpovídají autoři.

© Slezské zemské muzeum, Opava 2021

OBSAH / CONTENTS

STUDIE / ARTICLES

Zdislava Pivodová: Charakteristické rysy zbožnosti žen z panovnických rodin v hagiografických textech ve střední Evropě ve 13. století 4–20

Petr Tesař: „Specification, was das Begräbnis der ... Susanna ... Kuntzin von Grotsch gekostet hat.“ Pohřební účet z roku 1736 21–27

Maciej Trąbski: Das polnische Heer und der Bayerische Erbfolgekrieg (1778–1779) 28–51

Lukáš Patera: Spišské železorné bane Banskej a hutnej spoločnosti v medzivojnovom období 52–64

Stanislav Polnar: Právní a doktrinní okolnosti vzniku vládního vojska 65–78

Vít Němec: Civilní ochrana ve školství českých zemí 1935–1989 79–108

Materiály / Materials 109–124
Bibliografie Petra Bezruče v esperantu. (Vlastimil Kočvara)

Recenze a zprávy o literatuře / Reviews and Brief Notices 125–130

Fran SMĚJA, Na co jsem nezapomněl. (Martina Dragonová); Jiří KNAPÍK, Heller & Kristian aneb Opavská Vest pocket revue (1933). Hra „Kaolin a majolika“ a inspirace Osvobozeným divadlem. (Martin Pelc); Timothy SNYDER, Cesta k nesvobodě: Rusko, Evropa, Amerika. (Ondřej Kolář)

Kronika / Chronicle 131–134

Odešel člověk, jenž se hrdě hlásil k Prajzákům. (Nina Pavelčíková); K 75. výročí vzniku Slezského ústavu v Opavě – ohlédnutí a výhled. (Ondřej Kolář)

Bibliografická příloha / Bibliography 135–137

CHARAKTERISTICKÉ RYSY ZBOŽNOSTI ŽEN Z PANOVNICKÝCH RODIN V HAGIOGRAFICKÝCH TEXTECH VE STŘEDNÍ EVROPĚ VE 13. STOLETÍ

Zdislava Pivodová

Zdislava Pivodová: Characteristic Features of Piety in Women from Sovereign Families in 13-century Central Europe

The study deals with characteristic features of piety in women with sovereign background in 13th Century Central Europe and their mutual influences. It presents the conclusions of a comparative analysis of their legends with a critical commentary which evaluates the concepts in the context of legendistic topoi.

Key Words: *Legends, Dynastic Holiness, Analysis of Sources, Central Europe, Religion, Princess, Asceticism, Virtues*

Předkládaná studie se zabývá charakteristickými rysy zbožnosti žen z panovnického prostředí ve 13. století, a to konkrétně osobnostmi Hedviky Slezské († 1243), Alžběty Durynské († 1231), Anežky České († 1282) a Anny Slezské († 1265).¹ Tyto ženy byly zvoleny z několika důvodů: (1) na základě vzájemných rodových vazeb (Hedvika byla tchýně Anny Slezské, která byla sestrou Anežky České a Alžběta Durynská byla jejich sestřenicí), (2) na základě velmi úzkého časového vymezení, (3) na základě geografické blízkosti jejich života. Osobnost Hedviky Slezské je velmi důležitá, a to nejen pro aspekty jejího života, které budou zmíněny v části věnující se samotné analýze zvolených pramenů, nýbrž i pro její duchovní roli v životech Anny Vratislavské² a Anežky České. Alžběta Durynská byla významná tím, že byla svatořečena jako první z nich, a tak mohla být těmto ženám nejsnadněji příkladem, ustanoveným katolickou církví. Klára z Assisi byla zahrnuta, přestože nespadá do vymezené geografické oblasti ani vládnoucí elity, z toho důvodu, že je pokládána za duchovní matku Anežky České a její legenda je současně mateřským textem k *Milánské legendě*, která je nejstarší dochovanou legendou o svaté Anežce.³ Nicméně bude zmíněna pouze v souvislosti s *Milánskou legendou*, hlavně proto, že v konfrontaci Kláříny a Anežčiny legendy lze dobře sledovat následování některých praktik (respektive minimálně to, co hagiograf přejímá). Anna Vratislavská je v textu specifickým článkem, protože oficiálního svatořečení se jí nedostalo, ale existuje k ní legenda, z čehož lze usuzovat, že tato idea vznikla (minimálně u vratislavských klarisek). Třebaže nebyla naplněna, rezonují v ní stejné fenomény jako u ostatních.

Ačkoliv se může na první pohled zdát, že téma je již vyčerpáno, protože zbožnosti žen z panovnických rodin bylo věnováno několik studií, není tomu tak.⁴ Všechny tyto

texty se věnují buď čistě fundacím, nebo obecné typologii, a nezabývají se dostatečně jednotlivými aspekty jejich života a vzájemnými vztahy, které, jak studie ukáže, jsou pro jejich životní kroky klíčovým aspektem, ani porovnáním vybraných pramenů. Samozřejmě nesmíme opominout otázku, do jaké míry od sebe jednotliví autoři primárních pramenů opisují, vliv hagiografických zvyklostí a skutečnost, že se jedná o jistou formu prezentace rodu.⁵ To je velký diskurzivní problém dané práce, s nímž se budeme po celou dobu potýkat.

Badatelské otázky tedy byly formulovány následovně: Odlíší se od sebe v něčem sledované legendy? Existuje nějaký úzus ctností, který se měl u těchto žen objevovat? Do jaké míry od sebe prameny navzájem opisují? Do jaké míry byla hagiografická produkce zbožným přáním a do jaké míry realitou? Lze na to odpovědět? Hlavní prameny studie, jak už ostatně vyplývá z předcházejícího textu, jsou legendy, které do jisté míry podávají informace o každodennosti, již všechny tyto ženy žily, a zároveň popisují určitý ideál, kterého měly dosáhnout. Ačkoliv se jedná o prameny z historického hlediska pro interpretaci částečně problematické, protože se v nich ve velké míře setkáváme s diskurzivními problémy, neměly by se opomíjet, i když je nutné se k nim stavět obezřetně.

V případě legend často narážíme na problém odlišení autorské prezentace zbožného přání, tak aby odpovídaly ideálu, od skutečnosti. Zároveň dochází k prolínání jejich životní reality do úzu psaní hagiografických textů, takže největší problém, s nímž se v případě těchto pramenů setkáváme, je otázka, do jaké míry autoři legend korigují prezentaci světe a jak velký vliv na ně světec má. Je tedy nutné se s žánrem určitým způsobem kriticky vypořádat, což znamená vyrovnat se s jeho dobovými a útvary představy. K tomu napomohou práce literárněvědní, protože diskurzivní analýzy jsou nerozlučně spjaty i s jazykovými a literárními obtížemi. Pro základní vymezení legendy jako literárního žánru vychází text z práce Dagmar Mocné a Josefa Peterky, význam pro vymezení možností práce s textem a jeho interpretace řeší Jana Nechutová⁶, k historickému vývoji žánru je užitečný příspěvek Gabriela Hunčagy, třebaže hlavní téma jeho příspěvku je jiné, a řada dalších prací.⁷

city and Society, ca. 500–1100, Chicago 1998; Ed. Catherine M. MOONEY, *Genfered Voices. Medieval Saints and Their Interpreters*, Philadelphia 1999; Gábor KLANICZAY, *Holy rules and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, Cambridge 2002; Maciej MICHALSKI, *Kobiety i świętość w żywotach trzynastowiecznych księżnych polskich*, Poznań 2004; Grzegorz PAC, *Kobiety w dynastii Piastów: Rola społeczna piastowskich żon i córek do połowy XII wieku - studium porównawcze*, Toruń 2013; U nás například Markéta ŠPŮROVÁ, *Středoevropské zbožné ženy z panovnického prostředí ve 13. století a jejich vztah k fundacím*, in: Od knížat ke králům: sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Žemličky, edd. Eva Doležalová – Robert Šimůnek, Praha 2007, s. 230–235; Božena KOPIČKOVÁ, *Ideální modely života ovdovělých královen, kněžen a šlechticů v českém středověku ve světle reality*, in: Dějiny žen, aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie. Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27. – 28. dubna 2006, edd. Kateřina Ptáčková – Milena Lenderová – Jana Stráníková, Pardubice 2006, s. 226; Pavlína RYCHTEROVÁ, *Ženská zbožnost ve středověku. Některé aspekty jejího výzkumu*, in: Tamtéž, s. 115–124; Martin NODL, *Středověké dilema ženské svatosti*, in: Tamtéž, s. 105–114.

5 Robert ŠIMŮNEK, *Paměť a tradice v prostředí české šlechty*, Mediaevalia Historica Bohemica. 10, 2005, s. 199–246; Julius SCHWIETERING, *The Origins of the Medieval Humility Formula*, in: PMLA, Vol. 69, 1954, Nr. 5, s. 1279–1291.

6 Jana NECHUTOVÁ, *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*, Praha 2000.

7 Dagmar MOCNÁ – Josef PETERKA, *Encyklopedie literárních žánrů* (dále jen *Encyklopedie*), Praha – Litomyšl 2004, 332–339; D. MOCNÁ – J. VRAJOVÁ, *Metody literární historie*, Olomouc 2015; Gabriel Peter HUNČAGA, *Kanonizační proces ako počiatok kultu zakladateľa rehole v stredoveku na príklade*

1 Celá studie vychází z části autorčiny bakalářské a magisterské práce: Zdislava CEKOTOVÁ, *Model aristokratické světe ve 13. století na příkladech Zdislavy z Lemberka a její rodiny, Anežky České a Alžběty Durynské*, Olomouc 2018 (nepublikovaná bakalářská práce); Z. CEKOTOVÁ, *Anna Vratislavská, mezi Slezskem a Čechami*, Praha 2020 (nepublikovaná magisterská diplomová práce).

2 Snacha Hedviky Slezské, většinou uváděná jako Anna Lehnická, Vratislavská či Slezská, manželka Jindřicha II. Pobožného. Ona i Anežka Česká byly vychovávány v Třebnici, kde měla na jejich výchovu vliv.

3 Ed. Radim JÁCHYM, *Františkánské prameny II*, Český Těšín 1994; Ed. Jan Kapistrán VYSKOČIL, *Legenda blahoslavené Anežky a čtyři listy sv. Kláry: kritický rozbor textový i věcný legendy a čtyř listů s nejstarším (původním) textem milánského rukopisu*, Praha 1932.

4 Ze světové produkce například: Jane TIBBETS SCHULENBURG, *Forgetful of Their Sex. Female San-*

Jak vyplývá už z předcházejícího textu, studie se musí nutně vypořádávat s několika různými problémy. Zauzení nastává už v tom, že legenda kromě účelu literárního v sobě nese i složku liturgickou a didaktickou, kteréžto komponenty mají jiné textové cíle a jsou silně ovlivněny soudobými katolickými představami o svatosti.⁸ Tyto cíle komplikují rozlišování *literárních topoi*⁹ (dále bude používán pojem *topoi*, nikoliv diskurz), protože u každé prezentované skutečnosti vyvstává otázka jeho účelovosti.

Zajímavé metodologické východisko možná trochu nečekaně nacházím v práci Carla Ginzburga *Inkvizitor jakožto antropolog*,¹⁰ kde je inkvizitor stažen do pozice toho, kdo zaznamenává lidové zvyky. To je podle mého názoru snadno přenositelné i na osobu hagiografa. Minimálně v případě kuriálních záznamů výsledků svědků vidíme nepřehlédnutelnou paralelu (například Alžbětiny *Dicty*).¹¹ Nicméně i většina hagiografických textů alespoň částečně vychází z těchto akt, takže v legendách rezonují, a navíc v něčem popisují lidovou zbožnost přesněji než kuriální výslechy, protože jsou jí přímo ovlivněny.

Badatel naráží i na další stejné problémy jako Ginzburg v záznamech o výsledcích inkvizitorů, protože i Ginzburg musí rozpoznávat, co je inkvizitorský *topoi* a co vypovězené skutečnosti. I v případě zkoumání hagiografických textů využíváme „antropologický postoj“, který nás vede ke konfrontaci různých kultur (světice 13. století ve střední Evropě je ovlivněna jinými okolnostmi než na Západě). V tomto případě sice nelze pracovat se vzdálenými kmeny, ale rozdíl najdeme i napříč Evropou (stejně jako mezi čarodějnicstvím v Anglii v 17. století a na kontinentě).¹² Ostatně jak už ve své knize popisuje Peter Dinzelbacher¹³, světice a čarodějnice mají ve svém chování hodně podobných znaků. Rozdílné je pouze jejich hodnocení, a tedy i text Carla Ginzburga je metodologicky uplatnitelný v následující práci. Označila bych to za „antropologii katolického světa“, protože například fenomén svatých abatýší se přenáší ze západní Evropy dál k Východu, ale třeba kající princezny jsou spíše specifikum střední Evropy. Metodologicky studie pracuje především metodou komparace pramenů stejně jako Ginzburg v případě inkvizitorských akt. I on v těchto záznamech hledá to specifické a běžné. Tato metoda podle mého názoru řeší i problém diskurzu obsaženého ve sledovaných textech.

Pramenná základna této studie byla částečně naznačena již výše, ale pro úplnost kromě již zmíněné *Milánské legendy* a legendy o svaté Kláře bylo ještě pracováno s legendou o Alžbětě Durynské Dietricha von Apolda, s legendou o Hedvice Slezské známou z Kodexu lubiňského a edicí *Vita Annae*.¹⁴ *Milánská legenda* byla vybrána, protože je to nej-

starší dochovaný text Anežčiny legendy, a tedy rekonstruuje nejvěrněji soudobé legendistické trendy. Čtenář si možná klade otázku, proč studie nepracuje raději s edicí Alžbětiny *Dicty*, která je nejstarším textem a formálně se blíží k zápisům inkvizitorů více než čistě hagiografický text. Důvodem je, že se jedná o charakterově odlišný text, jenž postrádá jistou příběhovost, která činí text přístupnější širšímu soudobému publiku a ve větší míře odráží lidovost, a tím i to, co je osobitě a obvyklé. Zároveň by došlo k charakterové roztržitosti textů, která by analýzu v jistém ohledu znemožňovala.

Časově nejmladším textem, jenž je v práci obsažen, je legenda o Hedvice Slezské. Máme dochované i starší rukopisy, ty jsou však těžko přístupné, nicméně všechny rukopisy odráží edice ve čtvrtém díle Monumenta Poloniae Historica¹⁵ (ten ale reflektuje všechny legendy a nelze z něho vyčíst to jedinečné pro jednotlivý rukopis). Časově nejvhodnější by bylo použít legendu Kodexu henrykovského,¹⁶ který sice není nejstarší, ale časově by se velmi blížil době napsání *Milánské legendy*. Avšak v době, kdy byl prováděn výzkum, ještě nebyl digitalizovaný, takže jsem zvolila přes všechny výhrady polskou edici Josefa Patera z Kodexu lubiňského, který je časově zařazen k roku 1355 a stále není době vzniku ostatních legend příliš vzdálen.

Historické kontexty

Na přelomu 12. a 13. století dochází v Evropě k velkému hospodářskému rozmachu, který s sebou ovšem přinesl i negativní aspekty: úpadek mravů kléru i laiků, narůstající sociální rozdíly mezi lidmi.¹⁷ Dosavadní klérus a mnišské řády (benediktini, cisterciáci) nebyly schopny se k chudým dostatečně přiblížit, což vedlo ke vzniku nových řádů: dominikánů a františkánů.¹⁸ S jejich příchodem do Čech vstoupila do země i tzv. „nová zbožnost“, která spojovala duchovní ideály s žitou realitou. Rovněž se mění početní zastoupení žen mezi světci a podíl vdanců žen mezi světci.¹⁹ Také je možné v období vrcholného středověku pozorovat výrazný nárůst počtu laiků se zájmem o monastický život, což vede k jistému prolnutí světského života a života „svatého“ v podobě formování třetích řádů a bekyň.²⁰ Východím bodem pro existenci „svatých panovnic“ a princezen byla královská svatost mužská, kterou lze sledovat už od Otonů a Eduarda Vyznavače.²¹

Zajímavým úkazem, s nímž se setkáváme ve vrcholném středověku, je existence „svatých rodů“. Většina královských rodin jak v západní Evropě (například ve Francii), tak v Evropě střední (České království, Uherské království i různé hraběcí rodiny) má ve

15 Ed. A. SEMKOWICZ, *Vita sanctae Hedwigis*, in: Monumenta Poloniae historica = Pomniki dziejowe Polski IV., Lwów 1884, s. 501–655.

16 Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Textus varii, rukopis IV F 191. Dostupné online: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=ULW___-BUW___IV_F_191___2M3FRE9-pl, [cit. 11. 12. 2020].

17 Josef ŽEMLIČKA, *Království v pohybu: kolonizace, města a stříbro v závěru přemyslovské epochy*, Praha 2014.

18 Helena SOUKUPOVÁ, *Svatá Anežka Česká*, s. 23.

19 Caroline WALKERBYNUM, *Svatá hostina a svatý půst*, Praha 2017, s. 32.

20 J. TIBBETS SCHULENBURG, *Forgetful of Their Sex*, s. 27.

21 Podrobněji k typologii například: Sofie BOESCH GAJANO, *Svatost*, in: Encyklopedie středověku, ed. Jacques Le Goff – Jean Claude Schmitt, Praha 2002, s. 759–760; Ernst KANTOROWICZ, *Dvě těla krále: studie středověké politické teologie*, Praha 2014; ed. Nora BEREND, *Christianizace a utváření křesťanské monarchie: Skandinávie, střední Evropa a Rus v období 10. – 12. století*, Praha 2013; J. LE GOFF, *Svatý Ludvík*, Praha 2012.

kanonizačních aktov sv. Dominika, in: Svátec a jeho funkce v společnosti I, edd. Rastislav Koziak – Jaroslav Nemeš, Bratislava 2006, s. 277–278; J. TIBBETS SCHULENBURG, *Forgetful of Their Sex*, s. 17–57; Thomas HEFFERNAN, *Sacred Biography: Saints and their Biographers in the Middle Ages*, Oxford 1988; Patrick GEARY, *Living with the Dead in the Middle Ages*, London 1994.

8 Jana NECHUTOVÁ, *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*, Praha 2000, s. 23.

9 Topoi jsou součástí diskurzivní analýzy metodou tzv. uzlovitých bodů.

10 Carlo GINZBURG, *Inkvizitor jakožto antropolog*, KUDĚJ, roč. 7, 2005, č. 1–2, s. 39–48.

11 Edičně: *Dicta quatuor ancillarum*, in: Quellenstudien zur Geschichte der hl. Elisabeth Landgräfin von Thüringen, ed. Albert Huyskens, Marburg 1908, s. 112–140.

12 C. GINZBURG, *Inkvizitor jakožto antropolog*, s. 39–48.

13 Peter DINZELBACHER, *Světice, nebo čarodějky?*, Praha 2003.

14 Ed. Monika RENER, *Die Vita der heiligen Elisabeth des Dietrich von Apolda*, Marburg 1993; Ed. Józef PATER, *Legenda świętej Jadwigi*, Wrocław 1993; Ed. Alexander SEMKOWICZ, *Vita Annae dicissa Slesiae*, in: Monumenta Poloniae historica = Pomniki dziejowe Polski IV., Lwów 1884, s. 656–661.

svém rodokmenu alespoň jednoho světce. To s sebou nese odpovědnost za péči o kult svých svatých předků. S tou pomáhaly založené kláštery, které tak činily buď prostřednictvím legendy, nebo kronik, kde chválily své zakladatele, a samozřejmě zajišťovaly i zádušní péči.

Analýza legend

Aspektů, které lze sledovat, je samozřejmě více. Tato studie se nicméně zabývá žitými skutečnostmi, které nacházíme v legendách těchto světic, a jejich konfrontací s otázkou, zda se nejedná o pouhou hagiografickou tradici. Co je běžné a co jedinečné? Ve výběru hlavních ctností, které lze v pramenech sledovat, můžeme vycházet z textů Kláry z Assisi, jež přímo zmiňuje tyto: chudobu, pokoru, prostotu, lásku k bližním a následování utrpení Krista. Jejich vnitřní hierarchie není obecně stanovena. Svatá Klára sice na prvním místě ve svých textech zmiňuje chudobu, stejně jako tomu bylo u jejího duchovního otce svatého Františka, ale například v díle Ióanna Klimaka *Nebeský žebřík*, což bylo jedno z nejvýznamnějších asketických děl i pro Západ, je matkou všech ctností pokora, takže hierarchie ctností se mírně proměňuje v závislosti na řádu.²² Všechny tyto ctnosti jsou spolu úzce provázané, a nelze je tedy od sebe dost dobře oddělit, proto se budou v textu do jisté míry prolínat.

1. Chudoba a prostota

Budeme-li vycházet z františkánské hierarchie ctností, a tedy v našem případě z Anežčiny životního vzoru (Kláry z Assisi), prvním tématem, na něž se zaměříme, je chudoba, s níž je nutně provázána i prostota. Všechny sledované ženy pocházely z dobře situovaných rodin, přesto se rozhodly všeho se vzdát pro svůj náboženský ideál. Ve středověku, který byl postaven ve velké míře na symbolech a gestech, tak jejich postoj fakticky znamenal symbolické odvrhnutí světské moci ve jménu „nebeského dvora“.²³

U všech sledovaných světic se nějakým způsobem s chudobou setkáváme, v případě řeholnic je jí věnována celá kapitola. U Hedviky Slezské a její snachy Anny kapitolu věnovanou přímo chudobě nenacházíme, ale řadu aspektů s ní spojených najdeme na různých místech v jejich legendách. Je to dáno několika věcmi: 1. Použitá legenda o Hedvice vychází ze svých starších předloh a je nutné zvážit, že se v ní odráží posun koncepce hagiografických textů, 2. struktura legendy o Anně Slezské je zcela netypická a nerozdělená do podkapitol, z čehož vyplývá, že nemůže mít ani kapitolu věnovanou vyloženě chudobě,²⁴ 3. ani jedna z obou žen po ovdovění oficiálně do řádu nevstoupila, což nutně vede k jiným ekonomickým strategiím, 4. Hedvika stále v jistém smyslu inklinuje k cisterciácké spiritualitě, ačkoliv i ona má pozitivní vztah k františkánům (františkánský řeholník Herbord²⁵ byl jejím zpovědníkem). Nicméně bych nerada, aby čtenář nabyl dojmu, že se tyto dvě ženy nezbavovaly majetku a nesnažily se žít prostěji. To by byl omyl. Jejich

vztah k chudobě byl však nutně jiný než u řeholnic a v hagiografických textech je zobrazován v kontextu, nikoliv jako středobod daný františkánskou spiritualitou.

1.1 Oblečení a obuv

Za první stupeň na cestě k opravdové hmotné chudobě lze považovat odkládání honosného šatu. Svatá Alžběta po mystickém setkání s Kristem začíná postupně odkládat přepychové šaty a ozdoby.²⁶ Také Hedvika Slezská podle svého legendisty už od mládí nehoduje honosnému odívání. Chodí bosa, přestože ji za to její zpovědník napomíná.²⁷ I Anežka ještě během svého života mimo klášter chodí bosa i v zimě, až jí nohy krvácejí, v čemž lze spatřovat vliv svatě Hedviky. Při svém vstupu do kláštera dostala Anežka samozřejmě příslušný řádový hábit.²⁸

Stejně ani Anna není marnivá. *Vita Annae* říká: „*V postě a v adventu měla ve zvyku nosit šeré roucho pod drahým světským šatem, když byl její manžel naživu, a ve stejnou dobu nosila lněný závoj. [...] Po smrti svého manžela nosila šerý šat [...] a ostrihala si vlasy. [...] pak také prodala všechny své šperky [a za výtěžek – poznámka autorky] nechala postavit dům pro bratry. [...] Když jednou seděla s jedním z bratrů, zeptal se jí, proč nosí tak nuzný oděv. Odpověděla, že po smrti svého manžela nemá žádné šaty k nošení pro potěšení.*“²⁹ Poslední uvedená věta nás však může vést k hypotéze, že její zjednodušený šatník možná spíš souvisel s konvencemi a truchlením než s vírou. Toto legendistovo přiznání napovídá, že tento bod, ač tematicky hagiografický, je podáván nikoliv v ideálním stavu, ale realisticky.

1.2 Evangelní chudoba

Dalším silným motivem jejich života byla evangelní chudoba, která odkazuje na Matoušovo evangelium (Mt 19, 16–22). Rozdat svůj majetek je především projevem radikálního rozhodnutí odevzdat se Bohu (reagující na Kristovu výzvu umocněnou příkladem svatého Františka). Je hmotným projevem charity, milosrdenství a solidarity s ostatními.

Zaměříme-li se v této chvíli na ty z žen, které se vdaly a měly svůj skutečný dvůr (Alžběta, Hedvika a Anna), zjistíme, že všechny velmi energicky zasahují do jejich provozu a snaží se je změnit.³⁰ Nicméně na rozdíl od jejich klášterních současnic se jim zcela nepodařilo aplikovat evangelní chudobu na dvůr a pohnout ke skromnějšímu životu větší počet lidí také ne. Nicméně například v případě Anny se v legendě dočítáme dlouhý seznam obdarovaných institucí, který v konečném důsledku vedl k tomu, že jí zřejmě zbyl jen malý příjem a malý dvůr.³¹

Se skutečnou evangelní chudobou se setkáváme u těch urozených dam, které vstupují do řádu Chudých sester svatě Kláry. Klářin příklad následování evangelní chudoby, když nechala prodat dědictví, všechno rozdala chudým a nic si neponechala,³² následovala

22 C. M. MOONEY, *Imitatio Christi or Imitatio Mariae? Clare of Assisi and Her Interpreters*, in: *Gendered Voices. Medieval Saints and Their Interpreters*, ed. Catherine M. MOONEY, Philadelphia 1999, s. 52–77; Ed. Michal ŘOUIL, *Nebeský žebřík*, Červený Kostelec 2015.

23 Gábor KLANICZAY, *Holy rules*, s. 195–209.

24 Na vnější popis legendy, zde není dostatečný prostor. Podrobněji doporučuji: Patrycja Magdalena KSYK, *Vita Annae ducissae Silesia*, s. 127–150.

25 Pozdější biskup lavantský a světicí biskup vratislavský.

26 *Die Vita der heiligen Elisabeth*, s. 34–40.

27 *Legenda świętej Jadwigi*, s. 36–47.

28 *Legenda blahoslavené Anežky*, s. 104–111 (původní).

29 *Vita Annae*, s. 657–660 (překlad autorky).

30 G. KLANICZAY, *Holy rules*, s. 243–249.

31 *Vita Annae*, s. 658–660.

32 *Františkánské prameny II.*, s. 302.

i Anežka Česká, alespoň podle svého legendisty.³³ O absolutní chudobu bojovala nejen Klára s papežem, ale i Anežka s jedním z kardinálů (jednalo se o kardinála Gajetana).³⁴

1.3 Jídlo

Středověk byl fascinovaný jídlem a vším, co s ním souvisí (jeho konzumací, hodováním, jeho rozdáváním a půstem). Všechny tyto pojmy mají pro středověkého člověka mnoho významů (mimo jiné i eucharistie je chápána jako hostina). Ostatně významu jídla pro středověkého člověka obecně i v duchovní rovině se už věnovali jiní.³⁵ Významné je jídlo i v případě našich světic. V jejich legendách nalezneme nespočetně zmínek o jídle, jeho konzumaci, rozdávání a půstu.

O hodování na dvoře manžela Alžběty Durynské je toho v legendě poměrně hodně. Nicméně obecně známé je, že chtěla jíst pouze jídlo ze spravedlivých zdrojů (nakoupených z jejího věna). Také při hostině simulovala, že jí.³⁶ Zamysleme-li se nad tímto obrazem „spravedlivých zdrojů“, nelze nepřemýšlet nad tím, zda to její legendista nezahrnul čistě z výchovných důvodů jako *exemplum*, obzvlášť přihlédneme-li k dobovým socioekonomickým podmínkám, protože odlišování jednotlivých příjmů dvora se zdá nereálné. Mimo jiné proto, že její věno už dávno nebylo její, ale bylo součástí majetku jejího manžela. Bylo by možné uvažovat nad tím, že se jedná o *legendistický topos*, nicméně na základě mých jiných poznatků se domnívám, že poměrně ojedinelý. Avšak nemohu říct, že se jinde nevyskytuje. Svatá Alžběta se také postí o chlebu a vodě a dlouhé intervaly hladoví.³⁷

Svatá Hedvika se zase nejraději živila různými zbytky, ideálně pořízenými z klášterů. V legendě o svaté Hedvice se říká, že „*pokládala pokrmy duchovenstva za potravu svatých andělů; kousky chleba sesbírané žebráky ze stolu mnichů a řeholnic, které byly rozdány jako almužny [...]*“.³⁸ Takové zbytky od nich kupovala a schraňovala skoro jako relikvie. Legenda také vypráví příběh, kde Hedvika mění klášterní zbytky za celé bochníky. Také posílala dvě chudé ženy, aby každý den chodily k bráně lubušského kláštera, kde se chudým rozdával chleba a sýr, aby jí ho přinášely.³⁹ Tato jistá osobní „posedlost“ drobečky ze stolů duchovních osob má bezpochyby kořeny v biblické tradici, ať už je to nakrmení putujících Židů nebo příběh o Ježíšovu rozmnožení chleba (Jan 6, 5–12) a sesbírání drobečků z těchto chlebů. V každém případě ale souvisí s chlebem věčného života.

Mimo to Hedvika dodržuje následující postní praxi: „*Stále se postila s výjimkou nedělí a některých svátků, kdy jedla výživné jídlo. Od svých čtyřiceti let se zcela zdržela konzumace masa a potravin smažených na živočišném tuku [...] Hedvika vládla potřebám těla [...] rozlišovala dny v týdnu a používala takový systém půstu, kdy v neděli, ve středu a v pátek jedla ryby a mléčné výrobky, v pátek večer a v úterý syrovou zeleninu a ve*

čtvrtek a v sobotu jen chleba s vodou.“⁴⁰ Maso jedla, pouze když byla nemocná. Když umírala, na naléhání svého zpovědníka měnila vodu za pivo a jedla více ryb.⁴¹ Vztah její snachy Anny a jídla ličí její hagiograf následovně: „*Od svátku Všechny svatých do Vánoc byla zvyklá se postit podle minoritského zvyku, ale často i jindy.*“⁴²

V případě řeholnic (Kláry a Anežky) se zobrazování a konzumace jídla v legendách točí především kolem jeho zázračného rozmnožování a darů, čímž chtěl hagiograf patrně předat poselství, že Pán se stará o své chudé, kteří se nemusí strachovat o to, co budou jíst. Svatá Klára si ještě během života v otcovském domě odpírala vybrané pokrmy, v klášteře pak o velkých postech žila o chlebě a vodě. V pondělí, ve středu a v pátek nejedla nic. Došlo to tak daleko, že samotný svatý František jí musel nakázat, aby každý den snědla alespoň unci chleba. Nicméně legendista čtenáře nabádá, aby tak přísný půst, který drží Klára v klášteře, sami nedrželi, ale pouze ho obdivovali.⁴³

Anežka Česká také drží drastické posty. Po řadu let se zeleniny jí pouze cibuli, česnek a někdy snědla trochu ovoce.⁴⁴ Když byla zdravá, postila se o chlebu a vodě o předveřlíkonočním a svatomartinském postu, každou středu a pátek, před mariánskými svátky a o všech vigiliích.⁴⁵ Avšak i ona je svatou Klárou nabádána, aby se vyvarovala příliš tvrdého postu.⁴⁶ To ukazuje, že to, co je praktikováno dotyčnou osobou (duchovním vůdcem), není přenositelné a prospěšné i pro jejich svěřence.

2. Pokora a poslušnost

Jednou ze základních křesťanských ctností je pokora, která je chápána jako vladařka všech ostatních.⁴⁷ Dietrich ve své legendě chválí Alžbětu za to, že si uprostřed všeho přepychu uchovala prostotu, pokoru a trpělivost.⁴⁸ I u svaté Hedviky nacházíme kapitulu o pokoře (zmiňován je oděv, kritika od jiných lidí, rozdávání jídla, skutečnost, že zažívala, starala se o malomocné a padala na kolena před osobami duchovními a těmi, jež považovala za dobré). Stejně jako mnoho jiných věcí je ve *Vita Annae* i pokora spojována s Hedvikou: „*Když blahoslavená Anna přišla do polské země, byla ve všem poslušná a podrobená Hedvice, a jak bylo zvykem, kněžna (Hedvika) při hostině sedávala na vyvýšeném místě, a přestože byla dcera královská, nikdy se nenechala vyvést z míry, když měla sedět na podřízenějším místě než svatá Hedvika a celá rodina.[...] Taková byla její pokora, že měla ve zvyku stát před svatou Hedvikou téměř jako jedna ze služebných, třebaže byla těhotná.*“⁴⁹

40 *Legenda świętej Jadwigi*, s. 42–43 (překlad autorky).

41 Tamtéž, s. 43–44.

42 *Vita Annae*, s. 658 (překlad autorky).

43 *Františkánské prameny II.*, s. 297–305.

44 „*Nam per plures annos in religione nullis legumini usa est sed tantum cepe crudo et aliis et aliquos fructus quandoque sumebat in cibum, cupiens non ventrem cibo uoluptuoso sed mentem pocius pabulo divine gratie saginare.*“ *Legenda blahoslavené Anežky*, s. 111 (původní).

45 Tamtéž, s. 111.

46 *Františkánské prameny II.*, s. 239 (třetí dopis svaté Kláry Anežce České).

47 *Nebeský žebrík*, s. 179.

48 *Die Vita der heiligen Elisabeth*, s. 29.

49 *Vita Annae*, s. 657 (překlad autorky).

33 *Legenda blahoslavené Anežky*, s. 106 (původní).

34 Budoucí papež Mikuláš III.; *Legenda blahoslavené Anežky (původní)*, s. 109 (původní).

35 Například J. LE GOFF, *Tělo ve středověké kultuře*, Praha 2003, s. 33–107; Caroline WALKER BYNUM, *Svatá hostina*, Praha 2017.

36 *Die Vita der heiligen Elisabeth*, s. 36.

37 Tamtéž, s. 36–37.

38 *Legenda świętej Jadwigi*, s. 38 (překlad autorky).

39 Tamtéž, s. 38.

Legendista svaté Kláry říká, že „od samého začátku (se) snažila budovat stavbu všech ctností na základě svaté pokory“.⁵⁰ Dále dokládá na příkladech z jejího života, jak se tato ctnost projevowała (například odmítla titul abatyše, nepohrdla žádnou služebnou prací, obsluhovala své sestry, starala se o nemocné).⁵¹ Velmi podobně se vyjadřuje o Anežce i *Milánská legenda*, když říká, že Anežka považovala všechny ostatní ctnosti za vyšší sebe, a protože je pokora trvalým a pevným základem pro duchovní život, odmítala celý život být matkou představenou, poněvadž chtěla raději Pána obsluhovat nežli být jím obsluhována. I tato legenda zmiňuje velké množství dalších konkrétních projevů Anežčiny pokory (topila v sále, pracovala v kuchyni, prala obvazy pro nemocných a malomocných a zašívala potrhane šaty).⁵²

Specifickým příkladem pokory je chudoba ducha, která je dána působením Ducha svatého (Mt 5, 3).⁵³ U Dietricha z Apoldy se dočítáme, že mezi všemi božími milostmi nejvíce překvapující je touha po evangelní chudobě a chudobě ducha.⁵⁴ Tomáš z Celana, jenž měl napsat legendu o svaté Kláře, říká, že „chudobu ducha, která je pravou pokorou, dodržovala naprostou chudobou ve všech věcech“.⁵⁵ Rovněž i člen pražských Menších bratří zmiňuje chudobu ducha, když říká, že nejvyšší chudoba je to, za co si pokorní duchem kupují království nebeské.⁵⁶ U Hedviky ani Anny se to nevyskytuje.

3. Milosrdenství a láska

Tuto činnost nejlépe programově definuje úryvek z Matoušova evangelia (Mt 25, 34–46), kde se hovoří o syčení hladových, napájení žíznivých, ujímání se pocestných, oblékání nahých, navštěvování nemocných a lidí ve vězení. Většinu těchto věcí tedy nacházíme v souvislosti se špitální činností. O milosrdenství Alžběty Durynské vypovídá už založení tří špitálních zařízení (přechodně na Wartburgu, v Eisenbachu a nakonec nejslavnější v Marburgu). I Hedvika pečuje o nepatrné bratry Kristovy (hladové a žíznivé, trpící a nemocné, dává almužny, a dokonce zachraňuje odsouzenec). Její legendista také říká, že je na kolenou obsluhovala a k jídlu dostávali totéž, co se podávalo na hodovní tabuli. V obsluze jiných Hedvika pokračuje i poté, co se definitivně odebere do Třebnice.⁵⁷ Příklad své tchýně Hedviky následovala i Anna Slezská. I v její legendě se mnohokrát hovoří o syčení hladových, péči o nemocné (a to i malomocné – motiv patrně souvisí s políbením malomocného svatým Františkem), štědrě rozdělují almužny, povolala klarisky do Vratislavi a podporovala i jiné kláštery.

V případě Chudých sester milosrdenství souvisí hlavně s jejich povinnostmi (navzájem si sloužit, starat se o nemocné sestry, vypomáhat bratřím křížovníkům, dokud byli laickým bratrstvem atd.). Nicméně podíváme-li se na život Chudých sester před vstupem do řádu, zjistíme, že například svatá Klára ještě před tím prostřednictvím služebných tajně

posílala jídlo sirotkům a ráda otvírala ruce potřebným z přebytků domu svého otce.⁵⁸ Co se nám explicitně objevuje pouze ve františkánských legendách panen řeholnic, je kapitola věnovaná lásce k sestrám, protože to je projev jejich každodenního společného soužití. Obě vzhledem ke své autoritě někdy kárají sestry, ale zároveň je těší a nesmírně milují. Například v *Legendě svaté Kláry* je svěřice explicitně označena za jejich matku.⁵⁹ U Anežky České je tato kapitola spojena s láskou obecně i ke všem trpícím a Anežka je pro změnu označována za kvočnu, která se stará o svá kuřátka, což zase souvisí s fenoménem *Imitatio Mariae*.

4. Imitatio Christi⁶⁰

Kající skutky jsou ve sledovaném období novým a poměrně zásadním trendem, ač ho církev neviděla ráda. Projevovaly se například kajícím oděvem, bičováním, chozením boso, přísnými posty nebo spánkovou deprivací.⁶¹ Všechny tyto praktiky se u sledovaných žen alespoň v nějaké míře objevují. Jako kající projev v oblékání se u Hedviky objevuje košile utkaná z koňských žíní. Koňskými žíněmi uzlovitě svázanými měla tělo rovněž přepásáno a chodí bosa. Bosé chodí i Klára s Anežkou.⁶² Naproti tomu překvapivě u Anny se o ničem takovém nedozvídáme, což ale může být dáno tím, že od jisté doby byla nemohoucí a museli ji všude nosit.⁶³ *Legenda svaté Kláry* o ní říká ještě před vstupem do kláštera, že „pod nádhernými jemnými šaty si zvykla tajně nosit kající šat“.⁶⁴ S velmi podobnou formulací jako v citátu z legendy o svaté Kláře se setkáváme i u Anežky České před jejím vstupem do kláštera, kdy její hagiograf píše, že pod honosným šatem hodícím se pro princeznu nosila malé kající roucho. Svatá praxe velela oblékat si pod něj košili spletenou z uzlovitě svázaných koňských žíní, provazem z podobných žíní byla i přepásána, což přesně odpovídá praxi svaté Hedviky (viz výše) a stejně činila i její snacha Anna. Klára mimo oděvu ze zmíněné látky z uzlovitě utkaných koňských žíní, přepásané provazem se třinácti uzly, nosila i kající šat z prasečí kůže štetinami směrem k tělu.⁶⁵

Velmi specifickým způsobem napodobování Krista byla výsada papeže, biskupů, opatů a katolických knížat na Zelený čtvrtek umývat nohy dvanácti chudákům. Využívá ji svatá Alžběta Durynská,⁶⁶ Hedvika i Anna. O tomto všeobecně aplikovaném zvyku se v souvislosti s Hedvikou i Annou zmiňuje i Annina legenda: „Na Zelený čtvrtek, když svatá Hedvika myla nohy chudým, umývala je svatá Anna spolu s ní a rozdělávala jim oblečení pro ně i jejich děti.“⁶⁷

58 *Františkánské prameny II.*, s. 297.

59 *Františkánské prameny II.*, s. 314–315.

60 Obecně k *Imitatio Christi* například: Soon-Gu KWON, *Christ as example: The Imitatio Christi Motive in Biblical and Christian Ethics*, Uppsala 1993.

61 Podrobněji k flagellantství například Jaroslav BORECKÝ, *Flagelanti*, in: Ottův slovník naučný. 9 díl, Praha 1893, s. 281–282; J. LE GOFF, *Tělo*, s. 34–46.

62 *Legenda świętej Jadwigi*, s. 36–47; *Legenda blahoslavené Anežky*, s. 104–111 (původní); *Františkánské prameny II.*, s. 304–311.

63 *Vita Annae*, s. 658–661.

64 *Františkánské prameny II.*, s. 297.

65 *Vita Annae*, s. 658; *Františkánské prameny II.*, s. 304–311; *Legenda blahoslavené Anežky*, s. 104–111 (původní).

66 *Die Vita der heiligen Elisabeth*, s. 46.

67 *Vita Annae*, s. 657 (překlad autorky).

50 *Františkánské prameny II.*, s. 301.

51 Tamtéž, s. 202.

52 *Legenda blahoslavené Anežky*, s. 108–109 (původní).

53 V katolické církvi je tento citát vykládán jako ochota podřídit se Boží prozřetelnosti a autoritě jiných, nikoliv jako intelektuální nedostatečnost.

54 *Die Vita der heiligen Elisabeth*, s. 41.

55 *Františkánské prameny II.*, s. 302.

56 *Legenda blahoslavené Anežky*, s. 109 (původní).

57 *Legenda świętej Jadwigi*, s. 37–63.

Bičování jako takové není nezbytnou součástí legend. Nacházíme ho však v případě Hedviky Slezské, Anny Slezské a Anežky České. Hedvika Slezská a Anna se nechávají bičovat svými služebnými vleže⁶⁸ a Anežka Česká se bičuje sama. Zde se dokonce dočítáme, že nástroj byl zhotoven z řemínků,⁶⁹ což dává podnět k zamyšlení se nad Hedvikou jako inspiračním zdrojem pro české princezny. Vzhledem k jejich společné výchově v klášteře v Třebnici (mezi Anežčiným třetím až šestým rokem života) a dohledem, který nad jejich výchovou v té době Hedvika jistě měla, lze nad tímto vlivem minimálně uvažovat.⁷⁰ Otázkou pouze je, jestli na Anežku tento vliv působil zprostředkovaně skrze její sestru Annu, která v Lehnici zůstala, nebo se jednalo o přímý Hedvičin vliv na Anežku v útlém dětství. Jednoznačně na to odpovědět nelze, protože korespondence mezi Annou a Anežkou se nedochovala, nicméně víme jistě, že sestry byly nadále po celý život v kontaktu (například v roce 1228 Anna s manželem dokonce navštívili Prahu,⁷¹ lze se domnívat, že byli přítomni i Anežčinu vstupu do řádu v roce 1234, další prokazatelnou cestu do Prahy Anna podnikla se svým synem Jindřichem III. v roce 1243)⁷² a sestry se obecně ve zbožném činném navzájem podporovaly – ať už to bylo posláním části konventu do Vratislavi nebo dary na provoz kláštera Na Františku.

Svým tělům nedaly odpočinout ani v noci. Už svatá Alžběta nechce spát v posteli a namísto toho usíná po neúnavné modlitbě na rohožce před postelí.⁷³ Tento příklad následují i sledované světky (Hedvika, Klára i Anežka). Jen Klářina praxe se v tomto směru postupem času ze zdravotních důvodů zmírňuje.⁷⁴ U Anny se nic takového nedozvídáme, ale možným důvodem je malý rozsah textu (318 veršů).

5. Modlitba, eucharistie a zázraky

Svatá Alžběta je už jako děvče velmi zbožná a vytrvává v tom až do své smrti.⁷⁵ Zbožná byla i malá Klára. V klášteře se neustále modlí a chválí Boha. Dlouho se modlívala spolu se sestrami i po kompletáři, a poté co její sestry šly spát, dál se modlí sama. Během svých modliteb často pláče a Ježíš je označován za snoubence.⁷⁶ I Anežka Česká byla od mládí zbožná a činí stejně jako její předchůdkyně.⁷⁷ Zbožnost projevovala i Hedvika a v její legendě je Kristus označován za milovaného. V době, kdy už žila v Třebnici, ona a některé její spolusestry v noci bdí a modlí se a usilují o neustálou modlitbu i během dne.⁷⁸

Modlitba je v hagiografických textech přirovnávána k milostnému rozhovoru.⁷⁹ Ostat-

ně modlitba je denní chleba každého věřícího (v ideálním světě). Řeholnice jsou navíc v katolické církvi chápány jako snoubenky Kristovy, tudíž paralela milostného vztahu je vlastně na místě. Ač je v jistém smyslu tento obraz *legendistickým topoi*, protože v zásadě popisuje ideální stav věcí, nelze *apriori* předpokládat pouhé držení hagiografických zvyklostí. To by byl velmi zjednodušující pohled. Lze se domnívat, že přes fakt, že víra a její prožívání je velmi osobní záležitostí, a tedy v konečném důsledku je nemožné zkušenost zobecnovat, ač toto zobrazení v jistém smyslu *topoi* je, intenzivní vztah s Bohem je pro dané povolání v jistém smyslu nezbytný. Samozřejmě existují i případy řeholnic, které vstupovaly do kláštera na základě jiné životní strategie či nezbytnosti, a tedy ne všechny řeholnice musely nutně modlitbu prožívat tímto způsobem, ale v případě sledovaných osobností se jednalo o osobní rozhodnutí vzdorující rodině, které muselo vystávat ze zbožnosti, a tedy je to směřování logické. Možná se mnou nebudou někteří kolegové souhlasit, ale čistě emancipační snaha jako důvod ke vstupu do řehole je podle mého názoru málo, protože to znamená podřítit svůj život řeholi. V případě světic vdov je situace o něco složitější, protože mohly žít průměrný život jako ostatní, ale ony zvolily žít způsobem, jenž jim dával naději na věčnou paměť a zároveň jim ponechával jistý díl svobody. V těchto případech je opravdu těžké rozeznávat, co přiložil hagiograf jakožto *topoi* a jak svou víru prožívaly ve skutečnosti.

Dalším nezbytným kritériem, s nímž legendisté pracovali, byla eucharistická zbožnost. Svatá Alžběta má ve své legendě kapitolu věnovanou mši a svátosti oltářní. O jejím přijímání říká legenda toto: „*Od mládí byla zvyklá se s nejvyšší pokorou zabývat tajemstvím mše svaté.*“⁸⁰ Hedvika velmi dbala na to, aby byl sloužen dostatek mší. Jedna z uvedených příhod vypráví o její velké účtě k rukám, které proměňují hostie, a o její účtě k Nejsvětější svátosti svědčí v legendě její zpovědník (nikoliv však autor legendy, ten je mnohem pozdější).⁸¹ Anežčině účtě ke svátosti oltářní je v její legendě věnována celá dlouhá kapitola, kde je kladen důraz na adoraci Nejsvětější svátosti a na její působení v Anežce (kapitola silně spojená s obrazem světla).⁸² Toto zobrazení je vlastně trochu zvláštní, protože obvykle je kladen větší důraz na pojídání Krista než na působení této svátosti ve světicích. Nicméně latinské slovo *lux* je pro legendistický jazyk poměrně důležité a pracuje se s ním i v částech věnujících se posmrtným zázrakům. Navíc je to odkaz na Janovo evangelium, osmou kapitolu, dvanáctý verš: „*Ježíš k nim opět promluvil a řekl: „Já jsem světlo světa; kdo mě následuje, nebude chodit ve tmě, ale bude mít světlo života.”*“⁸³

V principu můžeme zázraky rozdělit na ty, jež se udály během jejich života, a na zázraky posmrtné. Dále je pak lze dělit do těchto kategorií: zdraví, jídlo a různá nebezpečí. Obvykle jsou spojeny s modlitbou nebo znamením kříže. Z hlediska této analýzy nejsou zajímavé zázraky, které jsou stejné, ale ty, které se odlišují. Ty totiž nejsou devalvované jako *hagiografický topos*, protože jsou pro danou osobu jedinečné.

Alžběta během svého života zažila eucharistický zázrak,⁸⁴ což lze považovat za jistý vrchol náboženské zkušenosti, protože se jedná o opravdové Tělo Kristovo. Významný je také tím, že není v legendách příliš obvyklý. Minimálně v ostatních sledovaných le-

68 *Legenda świętej Jadwigi*, s. 42–47; *Vita Annae*, s. 658–659.

69 *Legenda blahoslavené Anežky (původní)*, s. 111 (původní).

70 Helena SOUKUPOVÁ, *Anežský klášter v Praze*, Praha 2011, s. 31.

71 Kateřina SLÁDKOVÁ, *Anna Slezská a její fundace*, *Marginalia Historica: časopis pro dějiny vzdělanosti a kultury*, Praha, roč. 2, 2011, č. 1, s. 63–64.

72 Tamtéž, s. 68–69.

73 *Die Vita der heiligen Elisabeth*, s. 35.

74 *Františkánské prameny II.*, s. 304.

75 Především *Die Vita der heiligen Elisabeth*, s. 27–45.

76 *Františkánské prameny II.*, s. 297–306.

77 *Legenda blahoslavené Anežky*, s. 104–112 (původní).

78 „*Od jitřní mše až do pozdních hodin nočních vyplňovala mlčení bez odpočinku modlitbou, aby slyšela hlas Milovaného [...]*“ *Legenda świętej Jadwigi*, s. 51 (překlad autorky).

79 Modlitba touto konstrukcí je připodobněna Písni písní a navazuje na biblickou tradici.

80 *Die Vita der heiligen Elisabeth*, s. 44 (překlad autorky).

81 *Legenda świętej Jadwigi*, s. 53–55.

82 *Legenda blahoslavené Anežky*, s. 112–114 (původní).

83 Jan 8, 12

84 *Die Vita der heiligen Elisabeth*, s. 54.

gendách se s ním nesetkáme, ačkoliv eucharistická zbožnost se vyskytuje u všech. Na druhou stranu nesmíme zapomínat, že tento typ zázraku je pro běžného posluchače/čtenáře těžko přenositelný a aplikovatelný do vlastního duchovního života, takže není zcela ideálním *exemplum* pro modlitební praxi. Ještě bych upozornila, že ony pověstné chleby proměněné v růže, které nesla Alžběta Durynská, jež jsou ikonograficky poměrně známé, se ve verzi legendy, s níž bylo pracováno, nevyskytují.⁸⁵ Během života je kladen důraz především na péči o chudé a starostlivost o nemocné, což zase dává podnět k úvaze o posunu důrazu na jednotlivé aspekty jejich života mezi jednotlivými texty. Mezi jejími posmrtnými zázraky nacházíme klasickou sestavu léčení slepoty, zlomeniny, němoty, vzkříšení z mrtvých a odstranění duchovního zla.⁸⁶

Z hlediska nadpřirozených událostí je Hedvika zajímavější. Během jejího života mělo podle legendy dojít hned k několika zázrakům. Například v souvislosti s jídlem, když se při hostině voda, kterou Hedvika pila, proměnila ve víno, aby se kníže nehněval.⁸⁷ To je rovněž poměrně netypické, protože zázraky související přímo s Ježíšem Kristem (napodobující ho) jsou v zásadě primárně jeho výsadou. Navíc zázrak ze svatby v Káně Galilejské je jeho prvním zázrakem vůbec, což má jistě také svůj význam.⁸⁸ Další události, která se v jejím životě odehrála, bylo to, že se jí zázračně objevují na nohách boty nebo zachraňuje před udušením, léčí oční vady, slepotu a křísí oběšence.⁸⁹ Jedním z poměrně originálních darů, které má, je dar prorocství, jež bohužel většinou znamená špatné zprávy (například smrt nebo konfiskaci majetku). Po své smrti se stává odborníkem na všemožné nemoci (hlavy, očí, uší, hlasivek, rukou, nohou, léčí křeče, páteř, horečku, epilepsii, průjem, záškrt nebo vředy), mimo to také posedlost, nebezpečí smrti a vzkříšení, což jsou celkem běžné zázraky. Další kategorií mohou být zázraky spojené s mrtvým tělem (světlo, vůně, nerozloženost).⁹⁰ Vůně a nerozloženost těla jsou standardně považovány za znak svatosti.

V případě *Legendy o svaté Kláře* lze nalézt paralelu s příběhem o rozmnožení chleba (Jan 6, 5–12): „V klášteře byl už jediný chléb, když hlad i čas k jídlu stály přede dveřmi. Světice zavolala sestru pověřenou rozdělováním a přikázala jí, aby rozdělila chléb, jednu část, aby poslala bratřím a druhou nechala doma pro sestry. Z té druhé ponechané poloviny dala podle počtu Chudých paní nakrát padesát krajíčků...“⁹¹ Druhý zázrak spojený s jídlem se týkal objevení nádoby s olejem. Mimo to je tu několik dalších zajímavých příkladů. Například na základě její přímlybné modlitby mělo být zachráněno město před Saracény a potom ještě jednou před jinými nepřáteli. Dalšími jsou obrácení její sestry, zapuzení zlých duchů. Z tradičních posmrtných zázraků se v této legendě setkáváme s uzdravením z posedlosti, rozdrčených rukou, slepoty, epilepsie, zmrzačení a otoků. Vymyká se uzdravení zuřivosti a záchrana před vlky.⁹²

85 K ikonografii například: Rudolf PFLEIDERER, *Atributy světců*, Praha 2008; Ludvík SKRUŽNÝ, *Atributy vybraných biblických postav, světců a blahoslavených*, Čelákovice 1996.

86 *Die Vita der heiligen Elisabeth*, s. 56–82.

87 *Legenda świętej Jadwigi*, s. 44.

88 Možno hledat paralelu s Jan 2, 1–10.

89 Již zmiňovaný Mt 25, 34–46.

90 *Legenda świętej Jadwigi*, s. 38–122.

91 *Františkánské prameny II.*, s. 303.

92 Tamtéž, s. 304–326.

U Anežky se zase dočítáme o milostivém daru ryb pro slabou Anežku, také se jim podobným způsobem dostalo chleba, když už žádného v klášteře nebylo, což rovněž souvisí s již zmiňovaným citátem z Janova evangelia. Velmi známý je příběh o vzkříšení z mrtvých její neteře, která se ovšem odmítla vrátit do země živých. Darované jablko od svaté Anežky z klášterních zahrad zase uzdravuje jistou urozenou paní jménem Žofie. Tělo svaté Anežky rovněž vydává sladkou vůni. Posmrtné zázraky svaté Anežky se týkají obvyklých onemocnění, avšak navíc se objevují ženské problémy, záchrana dětí a ztracené věci.⁹³

Co se týče zázraků, je velmi těžké odlišit, co je pouhou aplikací biblických textů a co se skutečně stalo. Většinou se musíme spoléhat na výpovědi svědků v papežských aktech, která dávají v případech našich sledovaných legend textu základ, a na to, že křivá přísaha je ve středověku velmi vážným činem. Lidská paměť však selhává a kanonizační procesy trvaly dlouho, což pro církve je záruka pravosti, ale pro nás to objektivností sledovaných textů spíše škodí. Budeme-li však zavrhnout legendy obecně jako neobjektivní, fikci a ideál, nutně to musí vést k otázce objektivnosti jakýkoliv pramenů. Jestliže může Carlo Ginzburg v inkvizičních protokolech nalézt výpovědní hodnotu, pak to musí nutně platit i pro hagiografické texty. Nicméně obecně lze říct, že obvykle se v legendách vyskytují tyto zázraky: léčí se slepota, němota, zlomeniny, vředy, křeče, epilepsie, křísí se mrtví.⁹⁴ Dále je možné říct, že rozmnožování jídla je zázrak typický pro františkánské řeholnice (alespoň v námi sledovaných textech).

6. Zpovědníci a duchovní vůdce

Velmi důležitou osobností pro naše světice je osoba zpovědníka či duchovního vůdce, protože je formuje a převážně mírní v jejich radikalitě. Jedinou výjimkou ve sledovaných pramenech byl Konrád z Marburgu, který Alžbětu naopak radikalizuje.

U Kláry je touto osobou samozřejmě František z Assisi, Alžbětu Durynskou vede již zmíněný Konrád z Marburgu, Hedvika Slezká je také napomínána, a to svými zpovědníky. U ní se zpovědníci střídají více a známe je jménem (Herbord, o němž už byla řeč výše, a opat Günter).⁹⁵ Vedení Anežky České se poněkud vymyká obvyklým mužským garantům, protože za jejího hlavního duchovního vůdce lze na základě dochovaných opisů dopisů svaté Kláry v *Milánské legendě* považovat právě Kláru. Nicméně Anežku Českou alespoň symbolicky napomíná kardinál Jan Gajetan (jako znamení mužské duchovní autority, která je v textu nutná).⁹⁶

Závěr analýzy

Srovnáním čtyř legend z našeho prostředí a blízkého okolí jsem poukázala na některé aspekty a fenomény, které se v nich vyskytují. Komparační analýza ukázala, že všechny sledované legendy jsou obsahově velmi podobné a drží se tradičních linek a formulářů⁹⁷

93 *Legenda blahoslavené Anežky (původní)*, s. 109–116.

94 Stejně jako Kristus vzkřísil Lazara (J 11, 1–44).

95 Günter II. opat kláštera v Lubuši.

96 *Legenda blahoslavené Anežky*, s. 109 (původní).

97 Obecně základní formulář sledovaných hagiografických děl je stejný pro všechny. Objevují se tyto základní křesťanské ctnosti: pokora (*humilitas*), chudoba (*sine propria, paupertas*), milosrdenství (*miser cordia*) a láska (*amor*).

a zároveň jsou to všechno „*nové legendy*“⁹⁸. Liší se v zásadě jen v jednotlivinách (nejvíce v poslední části věnované zázrakům). Domnívám se, že smysluplné je v těchto textech hledat to jedinečné, protože stejně jako v inkvizičních protokolech je to to, co z formulářů vybočuje a v konfrontaci s obecným životním rámcem nám to snad může poskytnout vhled do jejich života. Z předcházejícího textu se může zdát, že se práce zabývá tím, co je stejné, avšak bez rozlišení toho, co je stejné, nelze ani říct, co je jedinečné.

Nejblíže si jsou *Legenda o svatě Kláře a Milánská legenda*, což v zásadě není nová informace vzhledem k tomu, že Klářina legenda je považována za mateřskou té Anežčiny.⁹⁹ V každém případě Klářiny rady jsou reflektovány v *Milánské legendě*. Nejvíce se texty liší v poslední části, věnující se zázrakům, což je dáno tím, že se liší místní potřeby. To se však netýká případů nemocí a zranění, které jsou v zásadě plošné pro jakoukoliv legendu, protože jsou nejčastějším důvodem modliteb těch, kdo se k nim utíkají. Přesto je nutné zdůraznit, že v *Milánské legendě* lze vysledovat i podobné nebo stejné praktiky jako u Hedviky Slezské a Anežčiny sestry Anny Vratislavské (nebo alespoň vliv jejich legend na hagiografa, protože Klára z Assisi se nebičuje). Patrně největší vliv na Anežku měla Klára z Assisi, k níž se nám dochovala i korespondence. Nicméně ji s jistotou ovlivnila i Alžběta Durynská, která byla již v té době svatá. Svůj vliv patrně měly i Hedvika Slezská a Anna. Otázkou zůstává, jaký účinek na sebe navzájem měly Anežka se sestrou Annou a zda právě Anna nebyla hlavním činitelem, přes kterého přicházel vliv Hedviky Slezské na Anežku. To je však nedoložitelné, ač vnitřní logika jejich vzájemných vztahů by to napovídala. Nicméně dnes již není možné s jistotou říct, co legendista pouze převzal z jiných textů. Další argument, který hovoří ve prospěch interpretace legend, je *Vita Annae*, k níž se nám naštěstí dochovalo poměrně značné množství diplomatického materiálu, jenž dokazuje část uvedených údajů - pravda, převážně ekonomického charakteru, ale dokazuje, že autor legendy měl velmi dobré zdroje informací a nevznikala čistě literárně. Navíc obsahuje poměrně hodně osobních specifik (například informaci o tom, že nemohla chodit), což je historicky poměrně vzácná informace, k níž se na základě jiných pramenů nedobereme.

Velký vliv mají na výsledný text samozřejmě i samotní legendisté. Jistou projekci hagiografů z jejich vlastního života a obecného diskurzu nelze vyloučit. Čistá fabulace však není pravděpodobná, protože převážná většina původních legend je psaná na základě výsledků svědků a kuriálních akt.¹⁰⁰ Ostatně zářným příkladem je již výše zmiňovaná *Dicta Alžběty Durynské*, která takové výsledky zveřejňuje. Na tomto příkladu lze rovněž doložit rozdíl mezi výsledkem dalšími legendami.¹⁰¹ Nicméně rozlišit, co tyto ženy skutečně dělaly a co jim jejich legendisté pouze přisoudili na základě zvyklostí, je velmi

obtížné, ne-li nemožné, pokud nemáme takové štěstí na dochování jako v případě Alžběty Durynské.

S jistotou můžeme říct, že špitály, které jsou v legendách uvedeny, reálně existovaly. Nicméně co se týče ctností, je to složité z důvodu zmíněných *legendistických topoi* a formulářů, které jsou ovlivněny společenským představami o svatosti v daném období. Přesto lze předpokládat, že asketická praxe byla u těchto žen velmi podobná. Jsem přesvědčená, že ačkoliv individuum může vzdorovat širšímu diskurzu, člověk je ze své podstaty tvor společenský, a tedy snažící se k někomu připodobňovat, a jistou část modelového chování musí nutně převzít. Z výše uvedeného vyplývá, že třebaže texty mezi sebou můžeme porovnávat a na základě širší zkušenosti v některých případech předpokládat jejich autenticitu nebo naopak tušit *topoi*, nelze je s jistotou odvrhnout jako nepravdivé.

Je potřeba si také uvědomit, že legendistický text pokaždé čerpá z nějakého vyprávění (v případě duchovních vůdců z pozorování života). Troufám si říct, že inspirační proud musí nutně fungovat oběma směry. To znamená, že žitá skutečnost má vliv na trendy objevující se v legendách a zároveň ona sama ovlivňuje další osobnosti. Tím ovšem zjišťujeme, že se dostáváme v zásadě do nerozluštitelné situace. Vliv na svatost měl i fakt, že ve sledovaném období je velkým trendem mít v rodě alespoň jednoho světce a při provázanosti rodů mezi sebou navzájem lze s trochou nadsázky říct, že konkurence byla velká a žádný rod svým způsobem nechtěl zůstat ve zbožnosti pozadu, takže i kdyby byla legenda o Alžbětě Durynské trochu zveličená, lze předpokládat, že v případě jejich příbuzných, které ji následovaly, se tyto věci v určité míře zcela jistě objevovaly. Ne však výlučně ve zmiňované míře a všechny. To už bylo v kompetencích jejich legendistů.

Na závěr lze konstatovat, že třebaže komparační textová analýza hagiografických textů je svými výsledky mnohdy problematická, protože v ní neustále narážíme na problém odlišování *topoi* a reality, domnívám se, že měla smysl a přinesla průhled do fenoménů a tendencí, které je ovlivňovaly. Někteří kolegové budou možná namítat, že závěry jsou diskutabilní, ale podle mého názoru dochází ke stejnému problému i u jakéhokoliv pramene jiného charakteru než diplomatického. Také by nemělo zapadnout, že v případě *Milánské legendy* tato analýza poukázala na další možný inspirační zdroj jeho autora, a to na příklady Hedviky a Anny, které byly dosud přehlíženy.

98 Na přelomu dvanáctého a třináctého století se mění charakter legend. Těm novým říkáme *legendae novae*, jsou napsané epicko-symbolickým jazykem a rozvíjejí se především u žebravých řádů. Tyto legendy měli být v mnohém inspirací pro věřící. G. P. HUNČAGA, *Kanonizačný proces*, s. 277–278.

99 Helena Soukupová: *Svatá Anežka Česká*, s. 218–225.

100 Sbírku zákonů upravující kanonizační postupy nařídil sestavit Anežčin současník Řehoř IX., ale základ jí dal již papež Honorius III., který požadoval, aby se proces nejprve konal na regionální úrovni a pod dohledem určených komisařů. Komisaři byli důležitými aktéry procesu, byli to převážně řeholníci žebravých řádů, často minoritě. Komisaři museli vyslyšet svědky a přeložit jejich výpovědi do latiny. Po roce 1230 byla vypracována i série otázek, které měli komisaři pokládat. Jaroslav POLC, *Světice Anežka Přemyslovna*, Praha 1989, s. 138.

101 Katarína NÁDASKÁ, *Postava svätca v stredovekom písomníctve z pohľadu kultu sv. Alžběty (historicitá versus pamät')*, Medea. Studia mediaevalia et Antiqua XI, 2007, s. 89–90.

Characteristic Features of Piety in Women from Sovereign Families in 13-century Central Europe

(Summary)

The analysis has shown which virtues and signs of holiness are important for the saintly women examined and the authors of their legends, which images and biblical associations are commonly used in the legends, and, at last, that they differ from each other only in small nuances. The study examines traits of character, as well as other stereotyped attributes of notable pious women, related to their clothing, eating and other aspects of everyday life. The role of spiritual leaders and tutors is explored too. In spite of this we must not forget that there is always room for doubt given the character of legends as a literary genre, though we can compare the text and suppose their authenticity or, on the contrary, *topos* based on wider experience in some cases. However, it is possible to come to a general idea about the phenomena and the influences that affected, filled and controlled their lives.

Mgr. Zdislava Pivodová
Doktorandka
Katedra historie
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
zdislava.pivodova01@upol.cz

**„SPECIFICATION, WAS DAS BEGRÄBNIS DER ... SUSANNA ... KUNTZIN VON GROTSCH GEKOSTET HAT.“
POHŘEBNÍ ÚČET Z ROKU 1736.¹**

Petr Tesař

**Petr Tesař: „Specification, was das Begräbnis der ... Susanna ... Kuntzin von Grottsch gekostet hat.“
Burial Charge from the Year 1736.**

The article deals with a bill for the funeral of Zuzana Kuntzová, a woman of productive age and her deceased child. In addition to the genealogical context, attention is paid to the factual analysis of the bill and its comparison with the later stole patent dating from 1750. The case study attempts to illustrate the usage of burial charges as source for research of everyday life in the early modern society.

Key Words: *Burial, Stole Charge, 18th Century, Silesia, Gručovice*

Problematika smrti, pohřbů, pohřbívání a záležitostí s nimi spojených se těší stále většímu zájmu odborné veřejnosti. Relevantním pramenem v tomto směru mohou být účty za pohřeb a s ním spojené náklady, ať již jako solitéry či součásti pozůstalostních spisů soudů či přenesené agendy jednotlivých panství.² Nicméně bohužel právě účtenky jsou obecně obvykle nejvíce skartovanými písemnostmi, soudní spisy nevyjímaje. Za ojedinělé a současně jedinečné lze s ohledem na dobu vzniku a obsah proto považovat náhodný nálezkový listu papíru při foliaci pozemkové knihy pro Gručovice, nadepsaného „Specification, was das Begräbnis der Seel. Susanna Paul Kuntzin von Grottsch gekostet hat, den 8. Juni A: 1736“.³ Výjimečnost nalezeného účtu podtrhuje skutečnost, že se jedná o pramen vztažený k vesnickému obyvatelstvu, které na rozdíl od šlechtických a měšťanských elit bývá právě pro nedostatečnou pramenitou základnu málo zpracováno. Připomeňme si dílo Alexandry Navrátilové *Narození a smrt v české lidové kultuře*, kdy byla autorka v řadě případů odkázána na značně omezené množství pramenů a pro líčení podoby pohřbu a jeho finanční nákladnosti musela tedy používat vedle sebe prameny z poloviny 16. a konce 19. století.⁴ Cílem příspěvku je seznámení s tímto výjimečným pramenem, rozklíčování jeho obsahu a osudů jeho protagonistů a konečně jeho edice in extenso v příloze.

Úmrtí je vždy tragédie, která zasáhne celou rodinu, zvláště pokud se jedná o mladého člověka s malými dětmi. V námi sledovaném případě se jednalo o osmadvacetiletou Zuzanu Kuntzovou⁵ z Gručovic, matku čtyř dětí. Zuzana pocházela z rodiny Jana Jiřího Hanela, dědičného rychtáře v Pohořílkách a jeho manželky Roziny. Narodila se a byla

- 1 Příspěvek vznikl v rámci projektu SGS/16/2019 na Slezské univerzitě v Opavě.
- 2 Například pro území okresu Opava obvykle dohledatelné pro členy stavovské obce do roku 1850 a duchovní v období 1784–1850 ve fondu Zemské právo opavsko-krnovské, Opava (sign. III D); pro poddané ve fondech příslušné vrchnosti a po roce 1850 všeobecně ve fondu Okresní soud Opava nebo Krajský soud Opava (signatura D a dočasně pro období 1898–1923 signatura A).
- 3 Zemský archiv v Opavě (dále jen ZA Opava), Velkostatek Fulnek, sign. sign. E 7-2. Předmětné folio bylo vyčleněno do fondu Sbirka dokumentačního materiálu, nezpracováno.
- 4 Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004, s. 255–256.
- 5 Osobní jména protagonistů v následujícím textu jsou uváděna v české podobě, protože se jednalo o národnostně smíšenou oblast a dále ve sledovaném období i dochovaných pramenech lze obtížně stanovit národnost, potažmo rodný jazyk.

pokřtěna 11. října 1710 v Pohořílkách.⁶ Po smrti otce (1719) se její matka Rozina znovu vdala, a to za gručovického rychtáře Josefa Howa.⁷ Uvolněnou rychtu Rozina Howová prodala na deset let synovi svého nového manžela. Poté se patrně se i s dětmi nastěhovala do Gručovic. Právě zde mladičká Zuzana potkala svého budoucího manžela Pavla Kuntze. Dne 10. července 1729 uzavřeli Pavel Kuntz z Gručovic a Zuzana Hanelová z Pohořílek manželství v bílovském kostele.⁸ Otazníky kolem jejich sňatku vyvolává sociální původ manželů. Jestliže Zuzana patřila k vesnické elitě, Pavel byl z opačného konce sociálního spektra vesnické společnosti. Narodil se kolem roku 1700 v rodině podruha Pavla Kuntzeho a jeho ženy Roziny a máme důvod se domnívat, že se živil jako nádeník. Zajímavou skutečností, která může toto nerovné spojené osvětlit, je fakt, že bezmála měsíc po svatbě se jim narodilo první dítě, a to Vavřinec (pokřtěn 7. 8. 1729).⁹ V dalších letech se jim narodily dcery Marina (pokřtěna 26. 1. 1731) a Alžběta (pokřtěna 19. 10. 1733).¹⁰ Zřejmě dědictví po Zuzanině otci umožnilo manželům získat vlastní nemovitost, protože v roce 1732 zakoupil Pavel Kuntz od svého švagra Kristiána Schichora zánovní dům s pozemkem a veškerým vybavením za 42 slezských tolarů s věčným břemenem bezplatného doživotního bydlení pro prodávající stranu.¹¹ Patrně jinak poměrně spokojený život narušil až porod čtvrtého dítěte. Dne 3. června 1736 se Zuzaně narodilo dítě¹² a krátce po porodu zemřelo. V záznamu o úmrtí a pohřbu je poznámka, že jej porodní bába ještě stihla pokřtít, ale v křestní matrice již záznam není. Vyloučit proto nemůžeme ani narození bez známek života. Čtvrtý den poté (7. června), evidentně na následky poporodních komplikací, ve věku pouhých 28 let zemřela také matka. Matka i dítě byli pohřbeni farářem Karlem Josefem Friedrichem na hřbitově v Březové.¹³ Jakkoliv se jednalo o tragédii, bylo potřeba žít dál a starat se o tři malé děti. Pavel Kuntz se proto ještě na podzim téhož roku (28. října 1736) oženil s Rozinou Münsterovou z Pohořílek. O dva roky později se

jim narodila dcera Zuzana (pokřtěna 19. 10. 1738).¹⁴ Pavel Kuntz zemřel ve věku 62 let dne 19. července 1762.¹⁵

Dochovaný účet za pohřeb manželky a novorozence Pavla Kuntze na 6 zlatých rýnských, 40 krejcarů 3 haléře je zajímavým a cenným dokladem. Na první pohled umožňuje udělat si představu o ceně pohřbu osob střední venkovské třídy a současně příjmech poskytovatelů služeb s pohřbem spojených. Nevypovídá však nic o tom, jak takový pohřeb vypadal, a unikají nám i další souvislosti.

Podívejme se proto na pohřeb optikou katolické církve. Pohřeb je v římskokatolické církvi svátostí, kterou církev vnímá jako doprovázení zemřelého církví na konci jeho pozemské pouti, aby jej předala do rukou Boha-Otce. Jedná se o obřad zaměřený nejen na zemřelého, ale také na jeho rodinu a širší společenství věřících ve vztahu k zemřelému, na možnost jejich důstojného rozloučení s ním a zvěstování naděje na život věčný pro ně i pro zemřelého. Z hlediska antropologického se jedná o přechodový rituál, festivitativu, která má rovněž rozměr společenské příležitosti s demonstrováním a potvrzováním vazeb mezi živými.¹⁶ Podoba pohřebních obřadů se pevněji ustálila teprve během posledních staletí. Doprovázení zemřelého mělo obvykle několik pevných zastavení, resp. míst konání – dům, kostel a hřbitov. Obřady, nebo jejich části, odehrávající se na těchto místech byly spojeny s přítomností duchovního, obvykle faráře, dalších osob spojených více či méně s liturgickým životem církve a konečně také hrobníka a jeho případných pomocníků. Počet těchto osob, množství úkonů, forma jejich provedení a použité vybavení ovlivňovalo výši nákladů na pohřeb. Klíčová byla osoba kněze, který při těchto úkonech používal štolu,¹⁷ proto také platby knězi patřily do skupiny tzv. štolových poplatků. Jejich výše byla upravena tzv. štolovým řádem neboli štolovou taxou,¹⁸ které měli pro každou část církve (diecéze) podle zvyklostí a situace vydávat jednotliví ordináři. Později se na jejich regulaci podílel stát.

Jeden z nejstarších štolových řádů v českých a moravských diecézích byl vydán pro pražskou arcidiecézi arcibiskupem Harrachem. Důvodem jeho vydání a opakovaných novelizací byly neshody mezi klérem a věřícími v této oblasti.¹⁹ V polovině 18. století vyřešila další neshody ohledně štolových poplatků panovnice Marie Terezie vydáním nového, obsáhlého štolového řádu, a to patentem zveřejněným pro Moravu 15. dubna 1749 a pro Čechy dne 30. května 1750.²⁰ Pro olomouckou diecézi do poloviny 18. století dosud od-

6 Záznamy v matrice dokládají křest, nikoliv narození, nicméně běžnou praxí bylo křtít děti tentýž či následující den. ZA Opava, Sbirka matrik Severomoravského kraje (dále jen Sbirka matrik), sign. Bi-II-2, fol. 71r.

7 ZA Opava, Sbirka matrik, sign. Bi-II-2, fol. 108v; ZA Opava, Velkostatek Fulnek, sign. E 7-11, fol. 171r–174v.

8 ZA Opava, Sbirka matrik, sign. Bi-II-3, fol. 85r.

9 Starší sestra Pavla Kuntzeho Rozina (narozena okolo roku 1692) se 14. ledna 1725 provdala za Kristiána Schichora z Gručovic ZA Opava, Sbirka matrik, sign. Hr-II-2, fol. 17v.

10 ZA Opava, Sbirka matrik, sign. Hr-II-2, fol. 115r, 117v a 122v.

11 Kristián Schichor (*asi 1695, + 24. prosince 1744), manžel Roziny rozené Kuntzové, zakoupil v úvodu roku 1726 od svého bratra Jiřího Schichora za 42 slezských tolarů nově vybudovaný dům s pozemkem oNvelikosti 14 sáhů (1 sáh=klafter= 1,8 m) dlouhý a 7 sáhů široký. Pozemek pro stavbu domu zakoupil původně Jiří Schichor za 15 zlatých v roce 1714. Celá situace odpovídá trendu stavebního rozvoje na venkově a růstu počtu nemovitostí bez pozemku, který znamenal posílení skupiny domkařů a na který upozornila Alice Velková (viz Alice VELKOVÁ, *Proměny venkovské společnosti v letech 1700–1850*, Český časopis historický, roč. 105, 2007, č. 4, s. 819–820.) V kupní smlouvě mezi Kristánem Schichorem a Pavlem Kuntzem je Kristián uveden jako *Schwiegervater* neboli tchán, ale ve světle zjištěných informací se jedná o nepřesné označení rodinného vztahu, protože byli švagři. Viz ZA Opava, Sbirka matrik, sign. Hr-II-5, fol. 61v; dále ZA Opava, Velkostatek Fulnek, sign. E 7-2, fol. 311r–313v. Za pomoc při rozpletení otázky užívaných měn a jejich počtu děkuji kolegovi archiváři Pavlu Solnickému.

12 Matrika blíže neuvádí pohlaví dítěte.

13 ZA Opava, Sbirka matrik, sign. Hr-II-5, fol. 48r.

14 ZA Opava, Sbirka matrik, sign. Bi-II-3, fol. 88r a sign. Hr-II-2, fol. 133r.

15 ZA Opava, Sbirka matrik, sign. Hr-II-5, fol. 93r.

16 A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt*, s. 255.

17 Zdobený pruh látky, který je součástí liturgického oděvu nositelů kněžského svěcení všech stupňů v katolické církvi. Obléká se na rochetu či albu, v případě použití při mši obvykle pod ornát, méně často na ornát. Je symbolickým znamením jeho kněžského úřadu.

18 Předmětem plateb za úkony se štolou byly křty, sňatky a pohřby, naopak vyloučeny byly zpovědi. Otázkou odměny za odslouženou mši řešilo tzv. mešní stipendium.

19 Ferdinand MENŠÍK, *Taxa štolová v Čechách*, Časopis katolického duchovenstva, 1895, č. 8, s. 453; Srov. Josef CHARVÁT, *Štolová otázka za našich dob*, Časopis katolického duchovenstva, 1898, č. 2, s. 35. Podle citované práce Ferdinanda Menšíka je nejstarším známým štolovým řádem kostelní taxa pro krumlovský kostel sv. Víta potvrzený 1622 arcibiskupem Lohelmem. V roce 1630 vydal arcibiskup Harrach tzv. církevní pořádek, který obsahoval vybrané štolové poplatky. A konečně v roce 1641 byla arcibiskupem Harrachem vydána nová štolová taxa.

20 Ke štolovému patentu nejnoveji stručně: Radek SOBĚHART, *Patent štolový pro Moravu (15. dubna 1749) a Čechy (30. května 1750)*, in: Encyklopedie českých právních dějin. V. svazek Pa-Právní, edd. Karel

borná literatura žádný štolový řád nezaznamenala, byť logicky musel existovat. Ve fondu Arcibiskupství Olomouc se dochoval opis štolového řádu pro pražskou arcidiecézi označený *Nova taxa Stolae Archi-Dioecesis Pragensis*.²¹ Tento štolový řád vydal 28. června 1750 arcibiskup Jan Mořic hrabě z Manderscheid-Blankenheimu a jedná se o intimaci výše uvedeného tereziánského nařízení. Přítomnost pražského znění (a nikoliv přímo tereziánského dekretu) tak nabízí hypotézu, že pro olomouckou diecézi bylo převzato pražské znění a stejně tak pro předchozí období zde mohl být užíván i Harrachův štolový řád. Pramenně však byl podchycen opis konzistorního nařízení ke štolovým poplatkům ve fulnecké matrice.²² Vydáno bylo pro fulneckou faru za biskupa Karla (II.) z Lichtenštejna-Kastelkornu, a to generálním vikářem Janem Josefem Breunerem dne 29. května 1684. Cílem bylo předejít do budoucna obtížím zjištěným při generální vizitaci.²³ Ve srovnání s Harrachovým i tereziánským štolovým řádem se jedná o nepoměrně stručnější nařízení, byť námi sledované pohřební problematice je zde věnována největší část. Schématickou podobu pohřebních obřadů kolem poloviny 18. století se pokusíme sledovat na základě tereziánského dekretu.

Podle dochovaného účtu zaplatil Pavel Kuntz za pohřeb manželky a novorozence 6 zlatých rýnských, 40 krejcarů 3 haléře, z toho 5 zlatých a 42 krejcarů a 3 haléře připadalo na pohřeb manželky. Jednotlivé položky jsou rozepsány na osoby a nikoliv na jejich činnost či jednotlivé úkony a jejich rozsah. Pro spekulaci o rozsahu obřadů se na ně proto podívejme optikou tereziánského štolového patentu,²⁴ a to v sociální třídě odpovídající rodině Pavla Kuntzeho, tj. ve IV. třídě skupiny vesnického obyvatelstva. Farář, v našem případě Karl Josef Friedrich, obdržel za veškeré úkony souhrnem 3 zlaté – tj. evidentně se uskutečnil smuteční průvod z domova do kostela neboli kondukt, v kostele zpívané requiem neboli mše za zemřelého a zřejmě i pohřební kázání a konečně uložení těla do hrobu. V cenách tereziánského patentu by to sice vyšlo na 4 zlaté = 30 krejcarů (kondukt), 1 zlatý a 30 krejcarů (zpívané requiem) a 2 zlaté (kázání), přesto máme důvod se domnívat, že vše sedí. Částky určené tereziánským štolovým patentem jsou o přibližně o třetinu vyšší než částky placené v Gručovicích, resp. v březovské farnosti. Nejlépe je tato skutečnost vidět na odměně hrobníkovi za výkop a zaházení hrobu, práci, která je stále tatáž a přidat lze snad jen zimní příplatek za práci se zmrzlou půdou. Zvážíme-li však nárůst cen v souvislosti s opakovanými válkami o Slezsko v době mezi pohřbem Zuzany Kuntzové a vydáním tereziánského štolového patentu, můžeme se bezpochyby přiklonit k tomu, že vše odpovídá. Dalším v seznamu je učitel, který dostal 1 zlatý, a to zřejmě za zpěv v průvodu do kostela i na hřbitov, snad i za zpívané *Salve Regina*, hru na varhany a zpěv během requiem. Opětovně optikou tereziánského patentu by to bylo přibližně o třetinu více, tj. 1 zlatý a 40 krejcarů = 4 krejcare (kondukt), 6 krejcarů (*Salve Regina*), 1 zlatý 30 krejcarů (zpívané requiem). Tzv. Kirchenvater (=kostelní otec), obvykle jeden ze zodpovědných za kostelní pokladnu, v tomto případě zastával zřejmě funkci kostelníka

a obdržení 12 krejcarů mohlo být za šlapání měchů u varhan²⁵ a další drobné angažmá jako nesení kříže v průvodu apod. Tereziánský štolový patent tyto služby ocenil na 18 krejcarů = 15 krejcarů (kalkantista), 3 krejcare (nesení kříže). Ministranti (snad dva nebo tři) obdrželi celkem 3 krejcare za účast na celém pohřbu, přičemž podle tereziánského patentu by každý dostal 3 krejcare. Hrobník dostal 24 krejcarů za výkop hrobu a nosiči rakve 3 krejcare na pivo. Tereziánský štolový patent by hrobníkovi přiznal v letním období 35 krejcarů. Za zvonění bylo kostelu zapláceno 18 krejcarů – ekvivalentně tereziánský štolový patent požadoval 45 nebo 24 krejcarů podle četnosti zvonění. Posledními položkami (vyjma ceny rakve) byly ještě poplatek za zápis do matriční knihy (počítaný za obě osoby) 3 krejcare a příspěvek na provoz kostela tzv. *Opfergeldt* 9 krejcarů. Zcela chybí poplatek za hrobové místo, což podle tereziánského štolového patentu byla částka 35 krejcarů. Ve starších štolových řádech tato položka rovněž chybí (podobně jako rakev), protože nebyla spojena s vlastním obřadem ani pohřebními zvyklostmi. Zdůvodnění snad hledáme v proměně přístupu k tělům zemřelých, v přechodu k označování hrobů kříží či náhrobky.

Všimněme si ještě jednoho aspektu. Náklady vynaložené Pavlem Kuntzem na pohřeb manželky a dítěte jsou optikou kupní ceny za jejich dům – 42 slezských tolarů, v přepočtu 50 zlatých rýnských a 24 krejcarů – představují překvapivě vysokou částku, tj. bezmála 1/8 ceny domu. V kontextu všech výše zmíněných štolových tax tedy můžeme považovat pohřeb Zuzany Kuntzové za to nejlepší, tj. nejvýpravnější a nejdůstojnější, co bylo v sociální třídě Kuntzových možné. Vysvětlení můžeme hledat jak v sociálním původu Zuzany Kuntzové, tak je můžeme považovat za známky výjimečného vztahu manžela k zemřelé.

Schelle – Jaromír Tauchen, Plzeň 2016, s. 150–151.

21 ZA Opava, Arcibiskupství Olomouc, sign. A, kart. 237.

22 ZA Opava, Sběrka matrik bývalého Severomoravského kraje, sign. Od-IV-4, fol. 379.

23 Některé problémy zmiňuje Rudolf Zuber ve svých dějinách olomoucké diecéze. Viz Rudolf ZUBER, *Osud moravské církve v 18. století*, I. díl. Praha 1987, s. 241.

24 Znění patentu viz Ed. Peter Karl JAKSCH, *Gesetzlexikon im Geistlichem Religions- und Toleranzsache, wie auch in Güter- Stiftungs- Studien und Zensursachen für das von 1601 bis Ende 1800*. Fünfter Band von R-S, Prag 1828, s. 535–552.

25 Osoba, která šlapala měchy u varhan, se nazývala kalkantista.

Příloha

Specification, was das Begräbnis der Seel[ige] Susanna Paul Kuntzin von Grotsch gekostet hat, den 8ten. Juni A[anno] 1736²⁶

	<i>f[lo]r[en]</i>	<i>kr[euzer]</i>	<i>h[elle]r</i>
<i>dem H[err] Pfarrer ...</i>	3		
<i>[dem] Schulmeister ...</i>	1		
<i>der K[ir]chen²⁷ auff die Glocken ...</i>		18	
<i>dem K[ir]chen Vatter²⁸ ...</i>		12	
<i>den Ministranten ...</i>		3	
<i>dem Todten Gräber ...</i>		24	
<i>denen Trägern auff bihr²⁹ geben ...</i>		3	
<i>vor die trugen³⁰ ...</i>		30	
<i>Item von Kündt³¹ der Seelige Susana</i>			
<i>dem H[err] Pfarrer ...</i>		34	
<i>dem Schulmeister ...</i>		12	
<i>[dem] K[ir]chen Vatter ...</i>		5	
<i>den buben³² ...</i>		1	3
<i>[dem] Todten Gräber ...</i>		6	
<i>Vom desten Aufschreiben</i>		3	
<i>Summa ...</i>	6	31	3
<i>Opfer Geldt geben ...</i>		9	
<i>Alles zusammen ...</i>	6	40	3

„Specification, was das Begräbnis der ... Susanna ... Kuntzin von Grotsch gekostet hat.“ Burial charche from the year 1736.

(Summary)

During the archival work, a bill for the funeral of Zuzana Kuntzová and her child from 1736 Gručovice in former Austrian Silesia was found in the land register. The document provides extremely interesting and detailed information about the form and also about the price of a typical Christian funeral for the lower social classes in the countryside on the Moravian-Silesian border. The form of the entire process can be further specified by comparison with the earlier stole order from 1750. The description of genealogical contexts then documents the origin of the rural social class of homeowners at the beginning of the 18th century. The full text of the examined source is edited in the attachment of the article.

Mgr. Petr Tesař
Zemský archiv v Opavě
p.tesar@zao.archives.cz

26 Pohřební účet byl editován in extenso dle zásad pro vydávání novověkých textů vypracovaných kolektivem pod vedením Ivana Šťovička (*Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti. Příprava vědeckých edic dokumentů ze 16. – 20. století pro potřeby historiografie*, Praha 2002, s. 60–61). V souladu s nimi byl text transliterován a zachovány všechny odlišnosti od současného jazyka, např. psaní ů namísto i, zdvojení souhlásek jako tt, ff a velikost písma.

27 Kirchen (=die Kirche)

28 Kirchenvater

29 Bier (=das Bier)

30 Truhe (=die Truhe, rakev)

31 Kind

32 Buben (=der Bube, společník)

DAS POLNISCHE HEER UND DER BAYERISCHE ERBFOLGEKRIEG (1778–1779)

Maciej Trąbski

Maciej Trąbski: The Polish army in the light of the Bavarian succession

In the second half of 1770s, the Polish-Lithuanian Commonwealth was gradually recovering after the political failure and industrial damage related to the Bar Confederation (1768–1772) and annexing almost 1/3 of the territory by the neighbouring superpowers (First Partition of Poland – 1772). From 1775, also military forces were being reconstructed. Their main task was border protection and ensuring home stability. However, they were definitely not numerous enough to complete that task successfully as they counted only 16 500 soldiers at that time. Despite that fact, in the years 1778–1779, the crown military forces had to face the threat related to the war over the Bavarian succession.

The article presents the actions undertaken by Polish military forces consisting in double protection of the Prussian army marching through the Polish territory, sealing the borders with the Prussian and Austrian states to stop the influx of deserters from the armies of these countries and fighting illegal conscription. Moreover, the publication presents information conveyed to the king Stanisław II Augustus by the leaders of Nunits stationing in Greater Poland and western Lesser Poland, concerning the mobilization and marches of Prussian and Austrian armies and military actions undertaken at that time.

Key Words: 18th Century, War of the Bavarian Succession, Crown Army, Border Security, Illegal Conscription

Das achtzehnte Jahrhundert brachte auf dem förmlichen Gebiet von Mittel- und Osteuropa grundlegende geopolitische Veränderungen mit sich. Es haben sich damals drei Mächte herausgebildet, die bis zum 1. Weltkrieg (1914–1918) über das Schicksal Europas mitentschieden haben. Gleichzeitig kam es zur Abschwächung der Machtposition oder zum totalen Niedergang der Staaten, die diese Region im vergangenen Jahrhundert beeinflusst haben. Einer dieser Staaten war die Republik der polnischen Krone und des Großfürstentums Litauen, die über den längeren Zeitraum im 18. Jahrhundert ein passiver Beobachter der sich dort abspielenden Ereignisse geblieben ist. Darüber hinaus wurde das polnische Gebiet während der von den Nachbarstaaten geführten Kriege oft zum Durchmarsch der fremden Truppen, zu ihrer Versorgungsquelle mit Lebensmitteln, Futter, Pferden und Rekruten und manchmal auch als Schlachtfeld¹ genutzt. Nicht anders sollte die militärische Auseinandersetzung zwischen Preußen und Österreich – der Bayerische Erbfolgekrieg – im Jahr 1778 verlaufen.

Nach dem Tod des kinderlosen Kurfürsten Maximilian III. Joseph von Bayern aus dem Fürstengeschlecht der Wittelsbacher (30. 12. 1777) unternahm Kaiser Joseph II. erst politische, dann auch militärische Schritte, damit Österreich die Gebiete des westlichen Nachbarn übernimmt. Wie die *Warschauer Zeitung* schon Ende Januar 1778 berichtete, rückten habsburgische Truppen in Niederbayern ein (was tatsächlich zwei Wochen zuvor passierte). Zwischen 15 000 und 30 000 Soldaten marschierten dann mit Schwerartillerie

¹ Besonders im Siebenjährigen Krieg (1756–1763) wurde die polnische Adelsrepublik zu einem „Gasthaus“ für die Nachbarstaaten. Siehe: Jędrzej KITOWICZ, *Pamiętniki do panowania Augusta III i Stanisława Augusta*, Poznań 1840, S. 45–47; Władysław KONOPCZYŃSKI, *Polska w dobie wojny siedmioletniej*, Bd. 2, Kraków–Warszawa 1911, S. 184; Tomasz CIESIELSKI, *Pogranicze polsko-pruskie w dobie wojny siedmioletniej*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 2008, Nr. 1, S. 5–16; Tomasz KARPIŃSKI, *Wyprawa generała Platena do Wielkopolski we wrześniu 1761 r. i bitwa pod Gostyniem 15 IX 1761 r.*, Studia historyczno-wojskowe, Bd. V, 2015, S. 209–233.

aus Böhmen und Österreich Richtung Westgrenze.² Diese Handlungen stießen auf unterschiedenen Widerspruch des Königs Friedrich II. von Preußen, was auf den Ausbruch des Krieges zwischen beiden Ländern hindeutete. In den nächsten Ausgaben der *Warschauer Zeitung* (im Februar und im März) teilte man über Mobilisierung preußischer und österreichischer,³ sowie sächsischer Truppen mit.⁴ Die Kriegsvorbereitungen beider Seiten und die von ihnen vorgenommenen Handlungen bereiteten Unbehagen in der Republik der polnischen Krone und des Großfürstentums Litauen, die diesem Konflikt neutral gegenüberstand. Der an der Grenze lebende Adel nahm schon Anfang 1778 die Anzeichen für den herannahenden Krieg wahr – es tauchten die Informationen über die gewaltsame Einberufung von Rekruten und beurlaubten Soldaten, den Ankauf von Pferden für die Artillerie und die Installation der Lafetten von Kanonen auf.⁵ Nach den Erfahrungen aus dem Siebenjährigen Krieg befürchtete man den Durchmarsch von preußischen Truppen und die damit verbundenen gesetzwidrigen Kontributionen und die Entführung von Menschen, um sie zum Militär einzuziehen. Man hatte auch Angst, dass der Konflikt mit den weiteren Gebietsverlusten der polnischen Adelsrepublik enden kann, wenn beide Seiten ihren Willen äußern, die auf dem Schlachtfeld erlittenen Verluste wettzumachen.⁶

Theoretisch sollte das Heer in dieser Situation die Unverletzlichkeit der Staatsgrenzen und des Vermögens von den in ihrer Nähe lebenden Menschen garantieren. Jedoch war das Heer der polnischen Adelsrepublik – die Truppen der Krone und des Großfürstentums Litauen – über einen längeren Zeitraum im 18. Jahrhundert viel zu schwach, um dieser

² Gazeta Warszawska (weiter GW) Nr. 8, 28. 1. 1778, S. 1–2; Ibidem, Nr. 11, 7. 2. 1778, S. 34. Fryderyk II. bereits Anfang 1778 bereitete er sich auf den Krieg vor, als er auf den Tod des bayerischen Kurfürsten Maximilian III. Józef reagierte. Am 7. Januar ordnete er den Bau von Militärlagern in Schlesien und Magdeburg an und bereitete am 18. März die Verteidigung der schlesischen Festungen, den Kauf von Pferden und die allgemeine Mobilmachung vor. Siehe: Miroslav ŠEDIVÝ, *O švestky a brambory – Prusko-rakouská válka o bavorské dědictví 1778–1779*, Praha 2018, S. 96.

³ GW, Nr. 21, 14. 3. 1778, S. 7; Ibidem, Nr. 23, 21. 3. 1778, S. 1, 5–7; Ibidem, Nr. 25, 28. 3. 1778, S. 3, 6–7.

⁴ Anfang Februar druckte die *Warschauer Zeitung* eine Information aus Sachsen (vom 21. Januar) über Mobilisierung dortiger Truppen, deren Übergang in preußischen Sold und Werbung der Ausländer für die Armee unter Friedrich II. Allerdings zwei Wochen später wurden ca. 35.000 Soldaten laut Nachrichten aus Sachsen mobilisiert und man stellte die Lagerräume auf. Siehe: GW, Nr. 12, 11. 2. 1778, S. 5; Ibidem, Nr. 16, 25. 2. 1778, S. 6.

⁵ Jan LIPSKI, *Notaty generała Brygady Wielkopolskiej Kawalerii Narodowej z lat 1775–1778*, Dresden 1871, S. 115–116. Die *Warschauer Zeitung* berichtete darüber regelmäßig – Siehe: GW, Nr. 17, 28. 2. 1778, S. 4, 7; Ibidem, Nr. 18, 4. 3. 1778, S. 3; Ibidem, Nr. 20, 11. 3. 1778, S. 2–3; Ibidem, Nr. 21, 14. 3. 1778, S. 2.

⁶ Jerzy MICHALSKI, *Polska wobec wojny o sukcesję bawarską*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, S. 16–17; Tadeusz CEGIELSKI – Łukasz KĄDZIELA, *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, Warszawa 1990, S. 164; Michael G. MÜLLER, *Rozbiory Polski: historia Polski i Europy XVIII wieku*, Poznań 2005, S. 51; Andrzej STROYNOWSKI, *Polacy wobec konfliktów międzynarodowych lat 1778–1788*, in: *Polska wobec wielkich konfliktów w Europie nowożytnej: Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV–XVIII wieku*, ed. von Ryszard SKOWRON, Kraków 2009, S. 134. Am 1772 wurde der Teilungsvertrag Polen zwischen Preußen, Russland und Österreich unterzeichnet. Preußen bekam das: Bis auf die Städte Danzig und Thorn wurde das gesamte Gebiet des Königlichen Preußen vel Polnisch-Preußen (in Westpreußen umbenannt) Anteils sowie der sogenannte Netzedistrikt. Russland bekam dafür das Gebiet Polnisch-Livland und die weißrussischen Gebiete bis zur Düna zugesprochen. Österreich sicherte sich das galizische Territorium mit Teilen Kleinpolens und Ruthenien mit der Stadt Lemberg als Mittelpunkt. Bedeutete für Polen einen Verlust von über einem Drittel seiner Bevölkerung sowie über einem Viertel seines bisherigen Staatsgebietes, darunter der wirtschaftlich so bedeutende Zugang zur Ostsee mit der Weichselmündung. Siehe: T. CEGIELSKI – Ł. KĄDZIELA, *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, s. 107–128; M. G. MÜLLER, *Rozbiory Polski*, S. 40–49.

Aufgabe gerecht zu werden, zumal wenn die potenziellen Aggressoren über die vielmals zahlreicheren Kampftruppen verfügten.⁷

In der Zeit des Bayerischen Erbfolgekrieges übernahmen in erster Linie die Truppen aus der Großpolnischen Division (Dywizja Wielkopolska) des Heeres der polnischen Krone, deren Pflicht es war, die Grenze zu Preußen zu schützen, die Aufgabe, die Grenzen und das Hab und Gut sicher zu stellen.⁸ An ihrer Spitze stand vom 18. Dezember 1777 Generalleutnant August Stanisław Goltz (Golcz) und sein Stellvertreter vom 20. Dezember 1777 war Generalmajor Karl Pirch.⁹ Die Großpolnische Division bestand damals aus: dem Infanterie-Regiment namens der Königin unter dem Generalleutnant Goltz mit formell 463 Soldaten, dem Dragoner-Regiment zu Fuß unter dem Fürsten Antoni Sułkowski (später Franciszek P. Potocki) mit 350 Soldaten, dem Infanterie-Regiment der Königlichen Ordination Rydzyna unter dem Fürsten August Sułkowski mit 353 Soldaten, dem Infanterie-Regiment unter dem Fürsten Kalikst Poniński mit 353 Soldaten,¹⁰ der IV. Brigade der Nationalen Kavallerie unter dem Generalmajor Stanisław Łuba mit 737 Soldaten¹¹ und dem Regiment der Vorhut unter dem Kommando vom Generalmajor Arnold Byszewski mit 378 Soldaten.¹² Insgesamt also sollte die Großpolnische Division 2634 Soldaten zählen.¹³ Das war viel zu wenig, um eine lange Grenze, die sich von Au-

7 Piotr Świtkowski stellte in dem von ihm selbst herausgegebenen Blatt fest, das Heer der polnischen Adelsrepublik sei „zu zahlreich für eine Heerschau und zu klein für eine Verteidigung“ gewesen. Siehe: *Pamiętnik Polityczny i Historyczny przypadków, ustaw, osób, miejsc i pism wiek nasz szczególnie interesujących*, Bd. I, Warszawa 1783, S. 494.

8 Die Großpolnische Division war eine von vieren, und de facto eine von dreien großen Einheiten der Armee der Krone, die kraft des Sejm-Beschlusses vom 1775 gebildet wurden. Sie bestand aus den Infanterie-Regimenten, die in den Garnisonen Poznań, Kalisz und Piotrków stationiert waren. Die Kavallerie sollte die Grenze zu Preußen beschützen. Siehe: *Wolumina Legum*, Bd. VIII, Petersburg 1860, S. 101; Konstanty GÓRSKI, *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893, S. 117.

9 Mariusz MACHYNIA – Czesław SRZEDNICKI, *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794. Spisy*, Bd. 1 *Oficerowie wojska koronnego*, Teil 1 *Sztab i kawaleria*, Kraków 2002, S. 25, 35; K. GÓRSKI, *Historia piechoty*, S. 122.

10 Unter den Infanterie-Regimenten der Großpolnischen Division hatte nur das Infanterie-Regiment namens der Königin zwei Bataillone mit jeweils 4 Kompanien. Alle übrigen verfügten über ein Bataillon mit 6 Kompanien. Die Kompanien umfassten: 3–4 Offiziere, einen Fähnrich, 4 Unteroffiziere, 2 Trommelschläger, 45 Soldaten und 2 Postenführer. Siehe K. GÓRSKI, *Historia piechoty*, S. 132.

11 Die Brigaden der Nationalen Kavallerie waren eine Linienformation der polnischen Werbung (Organisation). In den Jahren 1775–1789 gab es in der Armee der Krone 4 Brigaden mit jeweils 24 Fähnlein, die 6 taktische Einheiten, Eskadrons, bildeten. Jedes Fähnlein umfasste damals – als Grundeinheit der Verwaltung – 2 Offiziere (formell 3), einen Namiestnik (Statthalter – erfahrener Genosse), 12 Towarzysz (Genosse – Soldaten adel Herkunft), 2 Unteroffiziere und 12 Szeregowy (Begleiter – plebejische Soldaten). Zu einer Eskadron gehörte zusätzlich auch ein Trompeter.

12 Die Regimenter der Vorhut waren eine Formation der leichten Reiterei von der polnischen Werbung. In den Jahren 1775–1789 gab es in der Armee der Krone 2 Regimenter mit jeweils 8 Fähnlein, die 4 Eskadrons bildeten. Jedes Fähnlein der Vorhut umfasste damals: 3 Offiziere, 2 Unteroffiziere, einen Trompeter, 20 Towarzysz und 20 Pocztowy (plebejische Soldaten). Mehr über Kavallerie siehe: Maciej TRĄBSKI, *Kawaleria auctoramentu narodowego armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów w epoce stanisławowskiej: Lata 1775–1794*, in: *Do szarzy marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, Bd. 2, ed. A. SMOLIŃSKI, Toruń 2012, S. 93–262.

13 Die meisten Truppen wurden nach Verlusten während der Konföderation von Bar (1768–1772) und nach Gefechten gegen preußische Armee 1772 und 1774 nachgestellt. Jedoch das Regiment auf dem Majoratsgut von Rydzynski (Regiment Ordynacji Rydzynskiej) und das Regiment des Führungsquartiers von Poniński (Regiment szefostwa Ponińskiego) waren neue Truppen, die 1775/1776 organisiert wurden. Siehe: Bronisław PAWŁOWSKI, *Wojsko koronne i komisja wojskowa w dobie konfederacji barskiej 1768–1772*, in: *Od*

gustów (nahe der Grenze zum Großherzogtum Litauen) bis Krzepice (nördlich von Czeszochowa) erstreckte, vor Übergriffen zu schützen. Zumal wenn in der ersten Jahreshälfte die meisten Infanterie-Regimenter immer noch Rekruten anwarben, um die angepeilte Anzahl von Soldaten zu erreichen, und über eine unvollständige Ausrüstung und Ausstattung verfügten; in der Nationalen Kavallerie verweigerten dagegen viele Soldaten den Wehrdienst.¹⁴

Im Zusammenhang mit den Kriegsvorbereitungen der Nachbarländer erteilte das Militär-Departement des Ständigen Rates den Generälen, die die Großpolnische Division kommandierten, einen Befehl, die Grenze mit den Militärposten zu besetzen, weil man befürchtete, dass sie von den preußischen Truppen überschritten wird. Generalmajor Pirch meldete bereits am 27. März 1778 aus Kalisz, dass die Fähnlein aus dem Regiment der Vorhut vom General Byszewski den militärischen Kordon von Krzepice bis Czerniechów bei Kraków bildeten, der Grenzabschnitt fällt nominell unter die Division Kleinpolen (Dywizja Małopolska). Das war der sog. Krzepice-Kordon oder der Kordon oberhalb der schlesischen Grenze, entlang den die Posten platziert waren, die insgesamt von 6 Offizieren und 122 Soldaten besetzt wurden.¹⁵ Während Rittmeister Jakub Lubowidzki die Wachposten die Weichsel entlang aufstellte, sah er jenseits der Grenze preußischem Regimente aus Niederschlesien, in Richtung Österreich – Oppau marschierten. Er setzte General Pirch darüber in Kenntnis und dieser übermittelte Generalmajor Jan Konarzewski – dem Chef der Militärkanzlei des Königs Stanislaus August in seinem Schreiben die Nachricht, dass preußische Patrouillen, die einige oder zehn Pferde zählten, auf das Territorium der polnischen Adelsrepublik eindringen, um nach den Desertereuren zu suchen. Sie überschritten aber nicht die Posten, die von den berittenen Truppen der Krone besetzt waren. In Bezug auf den zweiten Kordon, d.h. auf die Posten, die in Großpolen von Sieraków entlang der Grenze zu Brandenburg platziert waren, erhielt General Pirch damals keinerlei Informationen.¹⁶

Den nördlichen Abschnitt der Grenze zu Ostpreußen und Westpreußen, der 50 bis 60 Meilen lang war, besetzten die Fähnlein der IV. Brigade der Nationalen Kavallerie vom General Łuba. Seit der Hälfte des Jahres 1777 beschützte ein Teil von ihnen die Grenzstädtchen im Norden der Woiwodschaften Poznań (Posen) und Gniezno (Gnesen), und die übrigen stationierten in Masovien, von Dybów bis Ostrołęka (Ostrolenka).¹⁷

Zuerst zweifelte General Goltz an der Möglichkeit, eines schnellen Kriegsausbruches. Als er sich im März auf seinem Gut in Westpreußen aufhielt, bemerkte er, dass die Möglichkeit eines Krieges um Bayern ausführlich kommentiert wurde. Er hatte Kenntnis vom Befehl zur Gefechtsbereitschaft für die dortigen Regimenter, von der früheren als geplant

konfederacji barskiej do powstania styczniowego. Studia z historii wojskowości, ed. B. PAWŁOWSKI, Warszawa 1962; Waclaw SZCZYGIELSKI, *Konfederacja barska w Wielkopolsce 1768–1770*, Warszawa 1970; A. STROYNOWSKI, *Bitwa pod Kapielą. Z królewskich poszukiwań tradycji wojennej*, in: *Między barokiem a oświeceniem. Wielkie bitwy*, red. S. ACHREMCZYK, Olsztyn 2010, S. 103–116.

14 Archiwum Narodowe w Krakowie (weiter ANK), Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów (weiter als AMCh), Sign. 1143, S. 21; Ibidem, Sign. 1150, Bl. 59; K. GÓRSKI, *Historia piechoty*, S. 134.

15 Pirch, 27. 3. 1778, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (weiter AGAD), Militaria z Jabłonny (weiter MJ), Sign. 12, S. 1; Monatsbericht des Regiments der Vorhut von Byszewski, für März 1778, ANK, AMCh, Sign. 1150, S. 58–59.

16 Pirch, 27. 3. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 1–2.

17 Schriften und Berichte von General Goltz von 1777, ANK, AMCh, Sign. 1140, Bl. 9, 14, 19, 30, 53–54.

Mobilisierung von beurlaubten Soldaten und von der Entsendung von 150 Artilleristen aus Berlin nach Königsberg, um die Feldkanonen abzuholen. Jedoch fiel ihm nicht auf, dass die Lagerhäuser vorbereitet, die Pferde für die Artillerie angekauft und die Menschen aus den Kantonen für die Führung der Versorgungswagen ausgewählt wurden – „ohne dies das starke Heer hätte nicht so schnell in den Krieg ziehen können“.¹⁸

Einen Monat später hatte jedoch General Goltz keinerlei Zweifel und informierte in dem Bericht vom 8. April über den Marschbefehl, den alle preußischen Regimenter erhalten haben. Dem Bericht gemäß sollten sie innerhalb von drei Tagen – vom 9. bis zum 11. April – ihre Garnisonen verlassen und sich an der Weichsel, zwischen Graudenz und Fordon konzentrieren. Danach, am 13. April, sollten sich die preußischen Truppen in zwei Kolonnen auf den Weg machen – die eine nach Sachsen bis an die Festung Torgau, und die zweite – nach Schlesien. Sofern sich die erste Kolonne durch den Kreis Nakel, das rechte Ufer des Flusses Noteć entlang fortbewegte, sollte die zweite das linke Ufer entlang, „oberhalb der polnischen Grenze“ marschieren. General Goltz wusste nicht, wo die nach Schlesien marschierende Truppe die Absicht hatte, den Fluss Wartha zu überqueren, jedoch zweifelte er daran, dass die Preußen durch Poznań gehen.¹⁹

Im weiteren Teil seines Berichts informierte General Goltz über eine große Zahl von Rekruten, die in Preußen eingezogen wurden. Dank dieser Rekrutierung sollten alle Regimenter (zu Pferd und zu Fuß) um 300 Mann vergrößert werden, aber gleichzeitig flüchteten viele Bauern vor der Einberufung in die Armee auf die polnische Seite des Kordons. Der Kommandant der Großpolnischen Division hatte Bedenken, dass die Preußen während ihres Durchmarsches an die Grenze – trotz der dort platzierten Posten – diese Fahnenflüchtigen und gelegentlich auch polnische Bauern festnehmen werden.²⁰

Fast gleichzeitig (am 3. April) informierte General Pirch über die Festnahme von zwei Deserteuren aus dem preußischen Heer (aus dem Infanterie/Regiment) durch die Soldaten des Krzepice-Kordons, die danach in die heimische Abteilung zurückgeschickt wurden und über die Zwangsrekrutierung Rekrutierung von Soldaten, die die Flucht vieler Menschen auf das Territorium der polnischen Adelsrepublik zur Folge hatte. Er berichtete auch, dass ihn aus dem Ausland die Informationen über die Kampfbereitschaft der preußischen Truppen erreichten – die Infanterie-Regimenter beschlagnahmten die Lastpferde und die Pferde für Artilleriegespanne und die Truppen bereiteten sich auf den Marsch in die Nähe von Glatz vor. Aus dem Kordon oberhalb der brandenburgischen Grenze wurde er über die Bewegungen der preußischen Truppen in Richtung Schlesien benach-

richtet. Vor allem aber beunruhigten General Pirch die Gerüchte darüber, dass die Truppen aus Westpreußen und Ostpreußen nach Schlesien über das Territorium der polnischen Adelsrepublik marschieren sollten. Aus diesem Grund bat er das Militärdepartement um Instruktionen, wie er sich verhalten sollte.²¹

Obwohl die Grenze zu Österreich von der Klempolen-Division gesichert werden sollte, deren ein Regiment in Krakau stationiert war – Regiment des Prinzen, und ein Teil der Sparren der Klempolen-Halbbrigade der Nationalen Kavallerie (Małopolska Półbrygada Kawalerii Narodowej) die Grenzen entlang der Weichsel (zwischen Krakau und Sandomierz) patrouillierte.²² Anfang April berichtete der Oberst Jan Jakob David de Grammlich, Befehlshaber des Regiments namens Königssohn, über Durchzüge österreichischer Truppen an der Weichsel entlang nach Schlesien – seinen Einschätzungen nach gab es 20 000 Soldaten.²³ Gleichzeitig befestigten die „vom Kaiser“ Wieliczka (dt. Groß Salze), indem sie 16 Kanonen zu dessen Schutz herbrachten und hatten vor, den Hügel dem Kazimierz (heutzutage Krakauer Stadtviertel) gegenüber zu befestigen.²⁴ Diese Handlungen waren ein Beweis für österreichische Befürchtungen vor Angriff des „Partisanenkörpers“ auf das schlesisch-galizische Grenzgebiet ohne größere Streitkräfte, aber mit gewinnbringenden Salzgruben.

General Pirch hingegen in dem Bericht für März 1778, der am 10. April dieses Jahrs angefertigt wurde, gab an, dass sich - nach den Informationen aus dem Krzepice-Kordon und dem Sierakowski-Kordon – die preußischen Truppen, die in der Nähe der polnischen Grenze stationierten, in Richtung der Festung von Glatz entfernten.²⁵ Gleichzeitig flüchteten nach Polen viele Menschen, sowohl Militärs (Deserteure) als auch Zivilisten, die die Folgen des Krieges befürchteten. Die Österreicher dagegen verfolgten mit Unbehagen die Möglichkeit, dass die Preußen die Grenzgebiete der polnischen Adelsrepublik besetzen werden, so dass sie einen Finanzbeamten aus Wieliczka (Groß Salze) nach Częstochowa (Tschenstochau) auf den Weg schickten, um herauszufinden, ob sich die preußischen Truppen dort bereits befinden. Entsprechend den vom General Goltz erhaltenen Informationen, versammelten die Österreicher 20 000 Soldaten im Süden von Kraków (8000 in Wieliczka und 12 000 in Podgórze), um zu verhindern, dass diese Stadt von den Preußen besetzt wird.²⁶ In Wirklichkeit befand sich zwischen Wieliczka, Dębica und Tarnów (Tarnau) ein kleines Korps unter dem Feldmarschall-Lieutenant Joseph Ignatz Almásy, das aus den 8 ½ Bataillonen der Infanterie und 6 Divisionen der Kavallerie bestand, das zur Aufgabe hatte, die Salzgruben in Wieliczka und Bochnia sowie die Webmanufakturen in Andrychów (Andrichau) zu schützen und auch die in der polnischen Adelsrepublik stationierten Russen zu beobachten. Allein in Wieliczka, um das seit Ende März Feldbefestigungen gebaut wurden, befanden sich 2 Bataillone der Infanterie und eine Division der Husaren.²⁷

18 Goltz, 8. 3. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 96. Die *Warschauer Zeitung* druckte dagegen schon Ende Februar eine Information „Aus dem Land Brandenburg“ (vom 11. Februar) über den Umzug einiger Artillerie-Batterien aus Berlin nach Magdeburg und nach Schlesien ab. Die Soldaten sollten da die Munition für die Kanonen vorbereiten. Außerdem stellte der Autor der Information fest, dass preußische Armee in Brandenburg schon marschbereit war und bald in Schlesien in Alarmbereitschaft versetzt wird. Er sah dabei vor, dass die mobilisierte Armee über 500 Kanonen verfügen wird. Siehe: GW, Nr. 17, 28. 2. 1778, S. 4, 7. Tatsächlich bereitete sich die preußische Armee seit Anfang Januar 1778 auf Befehl von Fryderyk II. auf einen Krieg, vor und richtete in Schlesien und Magdeburg Kriegsmagazine. Siehe: Curt JANY, *Geschichte Der Königlich Preußischen Armee bis zum Jahre 1807*, Bd. III 1763–1807, Berlin 1929, S. 108.

19 Goltz, 8. 4. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 99–100. Erst am 22. April berichtete die *Warschauer Zeitung* über den Auszug der Truppen vom Garnison in Königsberg am 28. und am 31. März. Siehe: GW, Nr. 32, 22. 4. 1778, [S. 7]. Gemäß den Anordnungen Friedrichs II. sollten die Regimenter aus Brandenburg und Ostpreußen bis Ende März 1778 bereit sein, nach Schlesien zu marschieren. Siehe: C. JANY, *Geschichte Der Königlich*, S. 108–109.

20 Goltz, 8. 4. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, Bl. 100.

21 Pirch, 3. 4. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 5–6.

22 ANK, AMCh, Sign. 1138, S. 63; *Ibidem*, Sign. 1145, S. 15; ANK, Archiwum Podhoreckie III [APodh], Sign. Podh. V/2.

23 Gramlich, 3. 4. 1778 r., ANK, AMCh, Sign. 1160, S. 63.

24 Gramlich, 8. 4. 1778 r., ANK, AMCh, Sign. 1160, S. 67–68.

25 Siehe: C. JANY, *Geschichte Der Königlich*, S. 114.

26 Pirch, 10. 4. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 7.

27 GW, Nr. 39, 16. 5. 1778, S. 7; J. MICHALSKI, *Polska wobec wojny*, S. 59; Michał BACZKOWSKI, *Austriackie fortyfikacje w Zachodniej Galicji w drugiej połowie XVIII wieku*, *Studia Historyczne*, XLI, 1998, z. 1, S. 14;

In dem Bericht vom 10. April wandte sich der Kommandant der südlichen Aufstellung der Großpolnischen Division zum wiederholten Mal an das Militär-Departement mit der Bitte um die Anweisungen, wie er sich verhalten soll, wenn die preußischen Truppen das polnische Territorium betreten, mit dem Ziel, den Weg nach Schlesien abzukürzen.²⁸ An demselben Tag berichtete General K. Pirch dem Militärdepartement darüber, dass alle preußischen Regimenter, die sich bisher an der Grenze befanden, in die Festung von Kłodzko einrückten.²⁹

In derselben Zeit übergab der preußische Botschafter in Warschau – Friedrich Blanchot – dem Ständigen Rat die Forderungen, seine Truppen über Großpolen, aus Ost- und Westpreußen nach Schlesien durchmarschieren zu lassen. Nach der Andeutung des russischen Botschafters – Otto Magnus von Stackelberg – wurde erklärt, dass darüber ausschließlich der Sejm entscheiden kann.³⁰ Gleichzeitig aber war sich das Militär-Departement dessen bewusst, dass es nicht gelingt, diese Forderung zu ignorieren und aus diesem Grund erteilte es den Generälen der Großpolnischen Division die Anweisung, den Durchmarsch der preußischen Truppen durch das Territorium der polnischen Adelsrepublik zu beobachten, um Exzesse ihrerseits zu verhindern.³¹

Die preußischen Truppen warteten jedoch nicht auf eine Antwort der polnischen Behörden und bereits am 13. April betraten sie das polnische Territorium.³² Einen Tag früher kam in Poznań der Rat von Grabowski von der Königlich Westpreußischen Kriegs- und Domänenkammer Deputation in den Distrikten an der Netze an. Er hatte die Aufgabe, für die Unterkunft und die Lieferungen von Brot und Futter für die preußischen Truppen zu sorgen. Da die in Poznań stationierten russischen Truppen ihre Quartiere den preußischen Soldaten überließen, forderte von Grabowski das Gleiche vom Major Fryderyk J. Konrady, der das Bataillon des Regiments unter dem General Goltz anführte.³³ Der Kommandant der Großpolnischen Division sah ein, dass man - angesichts der fehlenden Anweisungen von dem Militärdepartement – die vollständige Neutralität den preußischen Truppen gegenüber bewahren sollte. Infolgedessen führte er 4 Kompanien in das Städtchen Środa (Schroda) aus. Er selbst begab sich nach Śrem (Schrimm), um „in der Nähe aller Regimenter zu sein, während der Durchmarsch des preußischen Heeres andauern wird“.³⁴

General Goltz hatte auch ein Problem mit einer zu niedrigen Zahl von Soldaten, die den Durchmarsch der preußischen Kolonnen beobachten konnten. Das in Września

(Wreschen) stationierte Regiment unter dem Fürsten Kalikst Poniński bestand fast ausschließlich aus Rekruten, von denen nur 100 bewaffnet waren. Dazu befand sich noch in der Stadt die Steuerkasse, die sicher gestellt werden musste und deswegen konnte man die Garnison nicht verkleinern. Mit einer ähnlichen Situation hatte man mit dem in Kalisz stationierten Regiment unter dem Fürsten Antoni Sułkowski zu tun – nur etwa über 80 Soldaten waren bewaffnet und in der Stadt befand sich ebenfalls die Steuerkasse. Auch das Regiment der Königlichen Ordination Rydzyna musste in seinen Garnisonen bleiben, das heißt in Rydzyna (Reisen), Wschowa (Fraustadt) und Zduny (Treustadt), wo je zwei Kompanien stationiert haben, denn diese Städtchen lagen direkt an der Grenze und so waren sie besonders den potenziellen Exzessen der preußischen Truppen ausgesetzt.

Die letzte Abteilung der Infanterie, die die preußischen Kolonnen eskortieren konnte, war das Regiment unter dem General Goltz. Es stand ihm – außer den aus Poznań hinausgeführten Kompanien – das zweite Bataillon, das in Kościan (Kosten) stationiert hat, zur Verfügung. Da die Soldaten dort die Tore und die Brücke an der Oder überwachten, konnte der General nur die Hälfte der Garnison aus der Stadt hinausführen. Für die Beobachtung des Durchmarsches von den Preußen waren die Abteilungen der Kavallerie wegen der Distanz, die zurückgelegt werden musste und der Möglichkeit der schnellen Intervention, am besten geeignet. Jedoch besetzte die Hälfte von den Soldaten der Nationalen Kavallerie und der Vorhut die Grenzkordone und die übrigen leisteten ihren Dienst in der Heimat ab.³⁵

Es stellte sich jedoch heraus, dass die Entscheidung von General Goltz, sein Regiment aus Poznań hinauszuführen, auf die Ablehnung seitens des Militär-Departements stieß. Aus diesem Grund fühlte sich der Kommandant der Großpolnischen Division gezwungen, sein Verhalten zu erklären. In zwei an General Konarzewski gerichteten Schreiben argumentierte er, dass sich 4 kleine Kompanien, die insgesamt 150 Soldaten zählten, dem Durchmarsch der Kolonne von mehreren tausend Soldaten durch Poznań nicht widersetzen konnten. Zu dieser Zeit war es klar, dass die Preußen die polnische Garnison nicht angreifen und für die Lieferungen bezahlen werden und auf diese Weise wird es nicht nötig sein, ihnen demonstrativ Widerstand zu leisten. Der Verbleib am Stadtrand von Poznań würde die polnischen Soldaten in die schwierige Lage der passiven Zuschauer bringen, die sich den Durchmarsch der starken und gut ausgerüsteten Truppen anschauen würden. General Goltz war der Meinung, dass sich das wehrkraftersetzend auf die Soldaten auswirken könnte und deswegen fasste er den Entschluss, die Truppen aus Poznań hinauszuführen und sie zur Absicherung des weiteren Durchmarsches der preußischen Truppen abzukommandieren.³⁶

Die Preußen marschierten in vier Kolonnen und wie General Goltz notierte, war das ein schneller Marsch, was ihn schlussfolgern ließ, dass sie von den Östreichern bei den Kriegsvorbereitungen überholt wurden. Die I. Kolonne, die aus 20 Dragoner-Eskadronen, 20 Husaren-Eskadronen und 6 Bataillonen der Infanterie³⁷ bestand, marschierte

35 Goltz, [Dokument beschädigt, u.a. unlesbares Datum], ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 236.

36 Goltz, 19. 4. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 111–115; Idem, 22. 4. 1778, ibidem, S. 117–118.

37 I. Kolonne: 5 Eskadrons Dragoner-Regiment von Platen (Nr. 8), 5 Eskadrons Dragoner-Regiment von Pomeiske (Nr. 9), 10 Eskadrons Dragoner-Regiment von Posadowsky (Nr. 6), 10 Eskadrons Hussaren-Regiment von Usedom (Nr. 7), 10 Eskadrons Hussaren-Regiment „Oberst de Ostin“ [HR von Belling – Nr. 8], Grenadier-Batalion von Bähr (Stehendes Grenadier-Bataillon Nr. 7), Grenadier-Batalion von Hertzberg

Marek SKUBISZ, *Austriacka twierdza polowa w Wieliczce z 1778 r.*, in: *Studia i materiały do dziejów żup solnych w Polsce*, Bd. XXIII, Kraków 2003, S. 147–148; M. ŠEDIVÝ, *O švestky a brambory*, S. 95.

28 Pirch, 10. 4. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 7.

29 Pirch, 10. 4. 1778, ANK, APOdh, Sign. Podh IX 3/79.

30 J. MICHALSKI, *Polska wobec wojny*, S. 81.

31 Pirch, 8. 5. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 8.

32 Goltz, 13. 4. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 103; J. MICHALSKI, *Polska wobec wojny*, S. 81. Nach Angaben von Curt Jany kamen preußische Truppen Anfang Mai in Polen an, überquerten die Weichsel in Ostromecko und marschierten unter dem Kommando von Stutterheim über Bromberg, Posen, Rawitsch und Breslau. Siehe: C. JANY, *Geschichte Der Königlich*, S. 114.

33 In den Jahren 1778–1779 stationierte auf der Territorium der polnischen Adelsrepublik das etwa 20 000 Soldaten zählende Korps unter General Abraham de Romanus. Siehe: J. MICHALSKI, *Polska wobec wojny*, S. 140–142, 154.

34 Goltz, 13. 4. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 103.

aus Bromberg, auf dem Weg nach Sachsen, in die Nähe der Festung Torgau. Die II. Kolonne, die aus 10 Husaren-Eskadronen und 11 Bataillonen der Infanterie³⁸ bestand, marschierte aus Nakło zwischen Gniezno und Rogoźno (Rogasen), durch Poznań und Rawicz (Rawitsch) nach Schlesien. Diese Truppen sollten am 14. oder 15. April in der Hauptstadt von Großpolen ankommen. Die III. Kolonne, die aus 10 Bosniaken-Eskadronen, 5 Dragoner-Eskadronen und 13 Bataillonen der Infanterie³⁹ bestand, marschierte ebenfalls aus Nakło, zwischen Gniezno und Rogoźno, durch Rawicz nach Schlesien. Die IV. Kolonne, die aus 5 Dragoner-Eskadronen, 3 Bataillonen der Infanterie⁴⁰ bestand und zusätzlich von der Artillerie begleitet wurde, folgte der II. Kolonne. Alle vier Kolonnen sollten 23 200 Infanteristen und 11 500 Kavalleristen, also insgesamt 34 700 Mann zählen.⁴¹

General Goltz schickte zu den einmarschierenden Kolonnen je einen Offizier mit der Erklärung, in der er feststellte, dass er nicht im Stande sei, dem Durchmarsch Widerstand entgegenzusetzen, aber er erwartet, dass die preußischen Truppen die polnischen Garnisonen umgehen, Disziplin wahren und für alle gelieferten Produkte bezahlen werden.⁴² Er überzeugte sich auch schnell davon, dass die von ihm gehegten Bedenken sich als grundlos erwiesen. In dem Bericht vom 13. April notierte er mit Genugtuung, dass die Preußen „*sehr freundlich*“ waren und dass sie in den meisten Fällen die Garnisonen umgingen und sogar in den Dörfern, wo sich die polnischen Posten befanden, sich nicht aufhielten. Aus diesem Grund befürchtete der Kommandant der Großpolnischen Division keine Exzesse mehr und keine Rekrutierung durch die preußischen Truppen.⁴³

Die Aufgabe, den Durchmarsch der preußischen Kolonnen bewachend zu geleiten übernahmen zwei Abteilungen. Die erste Abteilung unter dem General Pirch bestand aus 60 Soldaten aus dem Regiment der Vorhut vom General Byszewski und aus 80 Soldaten aus dem Infanterie – Regiment vom General Goltz (aus der Garnison Kościany). Die zweite Gruppe unter dem General Łuba, setzte sich aus 120 Soldaten der Nationalen Kavallerie und 100 Infanteristen aus dem Regiment vom General Goltz zusammen, die aus Poznań herausgeführt wurden – (die übrigen 50 stationierten in Śrem, wo sie die Stadt und die Brücke an der Warthe schützen).⁴⁴

In dem Bericht vom 1. Mai stellte der Kommandant der Großpolnischen Division fest, dass das preußische Heer problemlos durch das Territorium der polnischen Adelsrepublik durchmarschierte. Die Preußen zahlten auch für alle Lieferungen, was der Adel sofort zum Anlass nahm, die Preise von Bier, Wodka und anderen Produkten zu erhöhen. Und das Wichtigste – es wurden keine Untertanen entführt, was man vorher am meisten befürchtete. Selbstverständlich verursachte der Durchmarsch von so vielen Truppen einen erheblichen Schaden. Jedoch nach jeder einige reichten Beschwerde gaben die Preußen der geschädigten Person eine materielle Entschädigung. Da die Zugpferde der Artillerie und der Proviantwagen „*sehr schwächlich*“ waren, konnten sie den Strapazen eines schnellen Durchmarsches nicht standhalten – etwa 70 Stück Vieh verendeten, waren krank oder auch sehr geschwärt.⁴⁵ Deswegen mussten sich auch die preußischen Truppen das Fuhrwerk und die Pferde vom Lande besorgen, die sie jedoch nicht ins Ausland mitnahmen. Die Pferde der preußischen Kavallerie waren ebenfalls sehr abgearbeitet, was, wie General Goltz behauptete, davon zeugte, dass die Preußen auf den Krieg nicht vorbereitet waren.⁴⁶

General Pirch stellte in dem an den General Konarzewski Schreiben fest dass er die Kolonnen des preußischen Heeres bis an die Grenze geleitete. Danach legte er die Strecke des Durchmarsches noch einmal zurück, um zu überprüfen, ob die Einheimischen nicht irgendwelche Klagen erhoben haben. Nur auf dem Gut von Skórzewski, nahm die dort übernachtende preußische Kolonne 2 Menschen vom Hof mit, weil sie dachte, dass sie von ihrer Truppe desertiert sind. Jedoch nach der bei dem Kommandanten der Kolonne vorgenommenen Requirierung wurden sie freigelassen. Vom Gut wurden auch 22 Pferde beschlagnahmt, um tote oder kranke Tiere zu ersetzen, dabei steht im Bericht kein Wort über ihre Rückgabe. Außerdem beschwerte man sich über die Beschlagnahme vom Fuhrwerk.⁴⁷

Waren die meisten Informationen über die militärische Situation im Herzogtum Cieszyń und im westlichen Teil von Galizien flog nach Warschau durch den Stab der Wojwodenschaft Großpolen. In dem Bericht vom 12. Mai 1778 schrieb General Pirch über die österreichischen Untertanen, die die Weichsel überquerten und in den angrenzenden Wäldern herumirrten. Der Grund für ihre Flucht (das Verlassen von Hab und Gut) war die Furcht vor der Zwangsrekrutierung in die österreichische Armee, weil die Grundbesitzer in Galizien verpflichtet wurden, Rekruten zu liefern. Die Flüchtlinge wurden von einem Fronvogt mit einigen Helfern verfolgt, der die Aufgabe hatte, sie festzunehmen und auf das Gut zurückzuschicken, aber er wurde von den polnischen Soldaten zur Umkehr bewegt.⁴⁸

S. 121–122.

(Grenadier-Kompanien Infanterie-Regiment Nr. 11 und 14), 2 Muskieter-Batalionen Infanterie-Regiment von Zastrow (IR Nr. 11), 2 Muskieter-Batalionen Infanterie-Regiment von Steinwehr (IR Nr. 14).

38 II. Kolonne: 10 Eskadrons Hussaren-Regiment von Lossow (Nr. 5), 1 Grenadier-Batalion „Kollbreg“ (?), 2 Muskieter-Batalionen Infanterie-Regiment von „Alt-Stutterheim“ (IR Nr. 2), 2 Muskieter-Batalionen Infanterie-Regiment von Pelkowsky (IR Nr. 4), 2 Muskieter-Batalionen Infanterie-Regiment von Buddenbrock (IR Nr. 16), 2 Batalionen Füsilier-Regiment Kaspar Fabian Gottlieb von Luck (IR Nr. 53), 2 Batalionen Füsilier-Regiment Adolph von Hessen-Philippsthal (IR Nr. 55).

39 III. Kolonne: 10 Eskadrons Bosniaken-Regiment (HR Nr. 9), 5 Eskadrons Dragoner-Regiment von Apenburg (DR Nr. 7), Grenadier-Batalion von der Hardt (Stehendes Grenadier-Bataillon Nr. 4), Grenadier-Batalion von Osorowsky (Grenadier-Kompanien Infanterie-Regiment Nr. 51 und 52), Grenadier-Batalion von Franckenberg (Grenadier-Kompanien Infanterie-Regiment Nr. 54 und 55), 2 Batalionen Füsilier-Regiment graf von Krockow (IR Nr. 51), 2 Batalionen Füsilier-Regiment von Lengefeld (IR Nr. 52), 4 Batalionen Garnison-Regiment von Hallmann, (Nr. 1) 2 Batalionen Garnison-Regiment von Ingersleben (Nr. 11).

40 IV. Kolonne: 5 Eskadrons Dragoner-Regiment von Finckenstein (Nr. 10), Grenadier-Batalion von Hausen (Grenadier-Kompanien Infanterie-Regiment Nr. 4 und 53), 2 Batalionen Füsilier-Regiment Albrecht Ehrenreich von Rohr (IR Nr. 54).

41 ANK, AMCh, Nr. 1140, S. 105–106.

42 Goltz [Dokument beschädigt], ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 321.

43 Bericht von General Goltz, 13. 4. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 103–106, 241.

44 Goltz, 22. 4. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 117–118; Bericht von General Goltz, 1. 5. 1778, ibidem,

45 Die preußischen Truppen überquerten 45 Kilometer am Tag und erreichten Schlesien völlig erschöpft. Siehe: M. ŠEDIVÝ, *O švestky a brambory*, S. 96.

46 Bericht von General Goltz, 1. 5. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 121–123.

47 Pirch, 8. 5. 1778, AGAD, MJ, Sign. 1140, Sign. 12, S. 8; Adam DANILCZYK, *Werbunek austriacki i pruski na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie rządów Rady Nieustającej*, in: *Spółeczeństwo staropolskie*, Seria nowa, Bd. IV: *Spółeczeństwo a wojsko*, ed. A. KARPIŃSKI, Warszawa 2015, S. 303.

48 Bericht von General Pirch, 12. 5. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 11. Die Rekrutierung in Galizien sollten alleine Staatsdomänen, ohne Unterstützung von der Armee, deren fast alle Truppen nach Böhmen und Mähren entsendet wurden, durchführen. Siehe: J. MICHAŁSKI, *Polska wobec wojny*, S. 19–21; M. BACZKOWSKI, *Militarna rola Galicji w wojnie o sukcesję bawarską 1778–1779*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 1998, Heft (z.) 125, S. 59–60.

Trotz des Fortschreitens der Truppen der preußischen Armee in Richtung Niederschlesien, beunruhigte die Österreicher die Vorstellung, dass die Festung Jasna Góra von den Soldaten Friedrichs II. erobert werden kann. Am 16. Mai kam in Częstochowa ein Angestellter der Salzbergwerke Wieliczka an, der von dem Verwalter der Königlichen Salinen in Bochnia und Wieliczka – Aleksander Heiter – entsendet wurde. Er erklärte General Pirch, dass ihm eine Anweisung erteilt wurde, die Lage der preußischen Truppen in den angrenzenden schlesischen Städten zu erkunden. Er berief sich dabei auf die Befürchtung, dass sie nach Wieliczka einmarschieren könnten. Pirch wunderte sich, dass dieser Angestellte bereits zum zweiten Mal unter einem Vorwand, nach Częstochowa kam, um herauszufinden, ob die Festung Jasna Góra von den Preußen besetzt ist oder nicht – seiner Ansicht nach konnte er sich davon von Weitem überzeugen.⁴⁹

Bezüglich der Festung Jasna Góra bemerkte General Pirch drei Monate später, dass man im Fall der Kriegshandlungen an der Grenze der polnischen Adelsrepublik das Infanterieregiment nach Częstochowa abkommandieren sollte.⁵⁰

In dem Bericht vom 19. Mai meldete General Pirch, dass er eine Information von den Posten des Grenzkordons über den Marsch der österreichischen Truppen in Richtung „Bayern“ erhielt. Das waren wahrscheinlich die letzten Abteilungen vom Korps unter dem General Almasy, die nach Mähren marschierten, von denen nur 2 Bataillone der Infanterie und eine Division der Kavallerie bei Wieliczka anhielten.⁵¹ Von der „schlesischen Bürgerschaft“ hörte er von einem Gerücht über den Einmarsch von mehreren tausend preußischen Soldaten aus dem Hauptlager auf das Territorium der polnischen Adelsrepublik. In Bezug darauf wollte er sich weitere Informationen beschaffen, um rechtzeitig die Behörden darüber in Kenntnis zu setzen.⁵²

In der letzten Maiwoche des Jahres 1778 herrschte jedoch entlang der westlichen Grenze der polnischen Adelsrepublik Frieden. Erst Anfang Juni erhielt General Pirch die Information aus dem Krzepice-Kordon über die Formierung von drei neuen Regimenten im westlichen Teil Galiziens. Das sollten die Abteilungen der Kavallerie der polnischen Werbung sein, die aus adeligen und plebejischen Soldaten bestanden. Die ersten sollten sich mit dem eigenen Pferd und der Ausstattung anwerben lassen, zum 3-jährigen Dienst verpflichten und dafür den Sold in Höhe von 800 Złoty Polskie (Polnische Zloty) (pro Jahr?) beziehen. Die anderen sollten auf Kosten der kaiserlichen Staatskasse ausgerüstet werden – über die Dauer ihres Dienstes und den Sold macht er keine Angaben. Das Kommando über diese Regimenter wurde Tomasz Wilkoński, dem Major in der Armee, dem kaiserlichen Kämmerer und dem Marschall von Oświęcim während der Konföderation von Bar, angeboten, der sich zuerst weigerte, dieses Angebot anzunehmen.⁵³ Außer-

dem berichtete General Pirch, dass der Adel von Galizien wieder dazu verpflichtet wurde, Rekruten zu liefern, deren Zahl das vorherige Kontingent zweifach übersteigen sollte.⁵⁴

In den nächsten zwei Wochen hatte man wenig Informationen über den preußisch – österreichischen Konflikt und diejenigen, die bekannt wurden, waren nicht glaubwürdig. Erst am 19. Juni 1778 informierte General Goltz über die Bewegungen der preußischen Armee. Nach den Informationen, die man von den nach Polen einreisenden Kaufleuten und Reisenden bekam, begannen die Hauptkräfte unter dem Kommando von Friedrich II. das Lager bei Silberberg aufzuschlagen und das Sonderkorps, das etwa 30 000 Soldaten zählte, stationierte hinter der Neiße in Oberschlesien. Er dementierte gleichzeitig frühere Informationen über den Einmarsch der Truppen vom Fürsten Heinrich nach Sachsen – immer noch stationierten neun Regimenter in der Hauptstadt von Preußen, und die weiteren oberhalb der sächsischen Grenze.⁵⁵ Wiederum erfuhr man aus dem Briefwechsel der sächsischen Offiziere, der an die Freunde beim Militär der polnischen Krone gerichtet war, dass sich 17 000 Soldaten⁵⁶ des Wahlfürsten gemäß Befehl den preußischen Truppen anschließen sollten, sobald sie die Grenzen Sachsens passieren.⁵⁷

An demselben Tag kam General Goltz in dem Schreiben an Genral Komarzewski auf die Regimenter der polnischen Werbung zurück, die von Österreich organisiert wurden. Nach den neuen Informationen drohte man Wilkoński mit dem Verlust des Major-Ranges und des Kämmerer-Titels und deswegen stimmte er doch zu, das Kommando über die sich formierenden Truppen zu übernehmen. Gemäß Befehl sollte er Rekruten in Galizien anwerben und die bereits Angeworbenen auf sein Gut in Jaworzno schicken. Ähnliche Anweisungen sollte ein gewisser Radecki erhalten, der auf seinem Landgut in Brzeźnica (Bresnitz) die Anwerbung betrieb.⁵⁸

In Wirklichkeit waren diese Angaben sehr unpräzise. Im „Kartoffelkrieg“ in Galizien wurden drei folgende Freiwilligen-Korps geformt: von Oberst Heinrich O'Donell, von Anton Potocki in Lemberg und von Oberst Maximilian Baillet de Latour in Wieliczka. De Latour schloss mit ehemaligen polnischen Offizieren Jan Wiesenberg und Jan Gajewski u.a. einen Vertrag ab, laut dessen eine Eskadron Bosniaken entstehen sollte – vom 20. Juli bis zum 20. Dezember 1778 wurden von ihnen 218 Freiwillige (die meisten polnischer Herkunft) erfolgreich angeworben. Hinsichtlich der Erfahrung von ehemaligen Konföderierten von Bar mit irregulärer Kriegsführung wollten die österreichischen Behörden auch sie für den Dienst anwerben. Es gibt aber jedoch keine Informationsquellen darüber, dass jemand unter Zwang war, das Kommando über die Freiwilligentruppen zu übernehmen. Man sollte hinzufügen, dass solche Truppen ausschließlich auf die Dauer

49 Bericht von General Pirch, 19. 5. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 13.

50 Bericht von General Pirch, 10. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 27. Festung Jasna Góra war in dieser Zeit die einzige Festung der polnischen Adelsrepublik oberhalb der schlesischen Grenze, jedoch nach der Konföderation von Bar war sie wesentlich geschwächt – die besten Geschütze wurden aus ihr weggebracht und endgültig im Warschauer Arsenal gelagert und die Garnison zählte nicht mehr als 100 Soldaten. Siehe: M. TRĄBSKI, *Twierdza Częstochowska w latach Sejmu Czteroletniego i rządów targowiczian (1788–1793)*, in: *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, Bd. II, ed. M. TRĄBSKI, Częstochowa 2018, S. 259–260.

51 Bericht von General Pirch, 19. 5. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 13; J. MICHALSKI, *Polska wobec wojny*, S. 59; M. BACZKOWSKI, *Militarna rola Galicji*, S. 60.

52 Bericht von General Pirch, 19. 5. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 13–14.

53 Pirch, 5. 6. 1778, AGAD, MJ, Sign. 1, S. 15.

54 Pirch, 5. 6. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 15. Nach Baczkowski haben die Österreicher im Frühjahr in Galizien von 7000 bis 8000 Rekruten angeworben. Siehe: M. BACZKOWSKI, *Militarna rola Galicji*, S. 59.

55 Siehe: C. JANY, *Geschichte Der Königlich*, S. 114.

56 In der Tat gab es 20 000 Soldaten.

57 Goltz, 19. 6. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 146–147. Friedrich II. plante die Österreicher in Mähren anzugreifen und aus Oberschlesien über Hultschin auf Weisskirchen (tsche. Hranice) und Prerau (tsche. Přerov). Zum Schutz von Niederschlesien sollte er 20 000 Korps für Landeshut (pol. Kamienna Góra) und Glatz hinterlassen. Prinz Heinrich sollte von Sachsen aus in Bohemen eindringen. Siehe: Eduard REIMANN, *Geschichte des bairischen Erbfolgekrieges*, 1869, S. 81, 98; C. JANY, *Geschichte Der Königlich*, S. 115–116.

58 Pirch, 19. 6. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 17. Dieselben Informationen gab in seinem Bericht vom 2. Juli General Goltz an. – Siehe: ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 153.

des Konfliktes formiert wurden. Das wurde auch in den von den Freiwilligen unterzeichneten Verträgen erwähnt.⁵⁹

Hinter dem militärischen Kordon Österreichs wurden die Nachrichten im Juni 1778 darüber unterbreitet, dass sogar Männer, die verheiratet sind, familiäre Verpflichtungen haben und eigentlich von der Militärpflicht befreit sind, von den Kommandobehörden angeworben werden. Nicht alle konnten so leicht ihren veränderten Lebensstil akzeptieren. Die Gruppe, die ins Herzogtum Auschwitz hingebacht wurde, löste bei einem Zwischenstopp einen Aufruhr aus. – Die Rekruten setzten ein Gasthaus in Brand, in dem eine Eskorte wohl Halt machte. Sie kamen dann in der ganzen Verwirrung an die Waffen und flohen.⁶⁰ Der Aufruhr der Rekruten im Herzogtum Auschwitz war eigentlich kein Einzelfall.⁶¹ In Zusammenhang damit beschlossen die österreichischen Behörden, die geflohenen Rekruten zur Rückkehr zu veranlassen. Zu diesem Zweck gaben sie Pardon, d.h. sie kündigten an, sie bringen alte Schulden in Vergessenheit. Gleichzeitig wurden die Grundbesitzer auf Folgendes hingewiesen: Tauchen die geflohenen Rekruten auf deren Grundbesitz auf, sollten sie festgenommen werden und zum nächsten militärischen Revier abgeführt werden.⁶²

In dieser Zeit, d.h. im Juni 1778, wurden die polnischen Truppen an der preußischen Grenze anders verteilt. Die Hälfte der bisherigen Streitkräfte des Regiments der Vorhut unter dem General Byszewski, die für diese Aufgabe bestimmt wurden, wurde an die Brandenburger Grenze verlegt. Das war eine Truppe unter dem Rittmeister Krzysztof Zakrzewski. Auf einem Kordon in Krzepice blieb eine Truppe unter dem Rittmeister J. Lubowidzki.⁶³

Auch General der Kronartillerie und der Befehlshaber der Kleinpolnischen Division Alois Friedrich von Brühl informierte über Vorbereitungen zu militärischen Handlungen. Seit Frühling 1778 war er in Sachsen (woher er stammte), deshalb hatte er eine Möglichkeit, die Ereignisse von dort zu beobachten. Im Brief vom 4. Juli an den General Jan Komarzewski, Chef der Militärkanzlei des Königs Stanislaus August informierte er über den Einzug des preußischen Korps vom Generalleutnant Wichard Joachim Heinrich von Möllendorf Richtung Dresden.⁶⁴

Am 10. Juli erfuhren die polnischen Offiziere von den ersten militärischen Maßnahmen der Preußen, also fünf Tage nach dem Überschreiten der tschechischen Grenze durch die schlesische Armee Friedrichs II.⁶⁵ Um Schlesien gegen den österreichischen Angriff in der Nähe bei Neisse zu verteidigen, blieb ein Korps von 30 000 Soldaten unter dem Kommando von Generalleutnant Johann Jakob von Wunsch.⁶⁶

59 M. BACZKOWSKI, *Militarna rola Galicji*, S. 61–66; Idem, *W służbie Habsburgów: Polscy ochotnicy w austriackich siłach zbrojnych w latach 1772–1815*, Kraków 1998, S. 20–22, 37–45.

60 Pirch, 19. 6. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 17–18.

61 J. MICHALSKI, *Polska wobec wojny*, S. 21; M. BACZKOWSKI, *Militarna rola Galicji*, S. 59.

62 Pirch, 25. 6. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 19–20.

63 Bericht PPS für den Juni 1778, ANK, AMCh 1140, B. 60–61.

64 Brief von Gen. Brühl, 12. 7. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 122.

65 Goltz, 10. 7. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 155. Siehe: C. JANY, *Geschichte Der Königlich*, S. 117.

66 Goltz, 10. 7. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 155–156. Tatsächlich hatte General Wunsch 20 000 Soldaten. Siehe: GW, Nr. 57, 18. 7. 1778, S. 2; C. JANY, *Geschichte Der Königlich*, S. 116; M. ŠEDIVÝ, *O švestky a brambory*, S. 99.

Noch eine Woche vorher dachte General Goltz, der Krieg breche nicht vor der Ernte aus, denn der Prinz Heinrich sei in Berlin gewesen.⁶⁷ Jedoch der jüngere Bruder des Königs von Preußen ordnete schon am 30. Juni einen Abmarsch der Truppen am nächsten Tag an. Alle Anordnungen sollten geheim gehalten werden, alle Tore in Berlin sollten geschlossen werden und niemand sollte Berlin innerhalb der nächsten zwei Tage verlassen. Die letzte Anordnung betraf auch den österreichischen Abgeordneten, „*der sich zur Abfahrt bereit machte*“.⁶⁸ Im Brief vom 12. Juli schon direkt an den König berichtete General Brühl über Ereignisse, die in Sachsen kurz vor Beginn militärischer Handlungen passierten. Am 7. Juli kam Prinz Heinrich in Dresden an, der das Kommando über preußische Truppen übernahm. Am nächsten Tag fingen die Truppen an, sich über die Elbe an die Osterwiese bei Neudorf überzusetzen. Das Korps bestand aus Infanterie- und Artillerie-Regimentern sowie Artillerie mit 160 Kanonen (ohne die vom Regiment). Dann besetzten sie einen vorherigen Lager des Feldmarschalls Leopold Joseph von Daun bei Großem Garten. Am 10. Juli übernahm Prinz Heinrich das Kommando über dem sächsischen Korps, so dass insgesamt über 100 000 Soldaten unter seinem Befehl hatte,⁶⁹ und am 11. Juli befahl er dem kaiserlichen Vertreter Dresden zu verlassen. Der Brief wurde am 12. Juli geschickt. An diesem Tag sollte an der sächsisch-böhmischen Grenze noch ruhig gewesen sein – obwohl die Österreicher auch auf ihrer Seite die Truppen zwischen Zittau und Eger sammelten (tsche. Cheb).⁷⁰

Die wichtigsten militärischen Operationen wurden von den Grenzen der polnischen Adelsrepublik entfernt geführt, in der zweiten Hälfte Juni befanden sich also in der Nähe praktisch keine größeren preußischen Truppen. Dagegen in Westgalizien sollten die Österreicher das Husaren-Regiment Esterhazy aufhalten – in Wirklichkeit aber eine Division von diesem Regiment, dessen Soldaten die Grenzen „Tag und Nacht“ überwachten. In Oświęcim, Zator, Lanckorona und in Tyniec standen die Infanterie-Kommandanturen, die Rekruten ausbildeten. Da „*Oberst Hayter*“ einen Angriff von Seiten Kraków, befürchtete, zog er die Grenzwachen für die Feld-Wehranlagen um Wieliczka herum zusammen.⁷¹

Die Deserteure der beiden Streitkräfte wurden jedoch zu einem immer größeren Problem. Laut Bericht von General Pirch und nach erteilter Anweisung sollten ihnen die polnischen Kommandobehörden die Waffen entziehen und die Ausweisungspapiere ausstellen, und damit durften sie in die gesamte polnischen Adelsrepublik hineinkommen.⁷² Trotzdem befürchtete der General, er verfüge über zu wenige Streitkräfte und die evtl. Marodebrüder könnten ohne Probleme die weit aufgestellten Posten umgehen um sich sogar mit der Waffe in der Hand durchzuschlagen. „*Ein so gemeiner Haufen*“ könnte beträchtliche Schäden im Grenzgebiet anrichten. Den Bewohnern bleibt noch tief die Erinnerung

67 Goltz, 2. 7. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 153.

68 Goltz, 10. 7. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 155–156.

69 Goltz, 10. 7. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 155–156. Mit 16 000 Sachsen verfügte der Prinz Heinrich über 85 000 Mann. Siehe: E. REIMANN, *Geschichte des bairischen*, S. 98; Oskar SCHUSTER – Friedrich A. FRANCKE, *Geschichte der Sächsischen Armee von deren Errichtung bis auf die neueste Zeit*, Bd. 2, Leipzig 1885, S. 170–175; C. JANY, *Geschichte Der Königlich*, S. 118; M. ŠEDIVÝ, *O švestky a brambory*, S. 116–117.

70 Brief von Gen. Brühl, 12. 7. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 123–124.

71 Bericht von Gen. Pirch, 16. 7. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 21–22.

72 Bericht von Gen. Pirch, 16. 7. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 21.

an die Zeiten des Siebenjährigen Krieges.⁷³ Im Zusammenhang damit forderte General Pirch die militärische Verstärkung eines Kordons in Krzepice. Er wollte die Fahnen des Regiments der Vorhut unter dem General Byszewski von der Grenze Großpolens zurückschicken. Sie befanden sich auf den Posten von Rawicz nach Wschowa und konnten gegen die Fahnen der IV. National-Kavallerie-Brigade getauscht werden.⁷⁴

General Pirch holte sich auch die Nachrichten von den Kriegshandlungen ein. Im Bericht vom 16. Juli übermittelte er eine Information vom Befehlshaber des Kordons in Krzepice. Die preußisch-sächsischen Streitkräfte sollten laut Bericht vor einigen Tagen bei Torgau besiegt werden. Dann sollten sich die kaiserlichen Truppen Zittau nähern und dieser kleine Ort leistete angeblich dem Aggressor Widerstand, wofür der nach der Eroberung blutig niedergeworfen werden sollte.⁷⁵ Nachdem Friedrich II. davon erfahren hatte, rückte er nach Böhmen aus und ließ 18 000 Truppen unter dem General Paul von Werner in einem Lager zwischen Neisse und Glatz stationieren.⁷⁶

In dem Brief vom 20. Juli bestätigte General Brühl Einleitung militärischer Maßnahmen (was er schon in seinem vorherigen Brief mitteilte) – das Korps des preußischen Königs rückte nach Böhmen ein und ging über Nachod und Jaromer (tsche. Jaroměř) Richtung Königgrätz (tsche. Hradec Králové). In einem ersten Gefecht an der Grenze nahmen die Streitkräfte zur Nachrichtengewinnung vom Regiment von Ziethen (Offizier und 30 Husaren) 49 österreichische Soldaten als Gefangene. Dagegen österreichische Truppen sollten in die Oberlausitz eingeschritten sein und in der Nähe von Zittau angefangen haben, Stacheldrahtverhaue in den Schluchten zu bauen („ils ont déjà abattu pour vint mille ecus de bois“). Um weitere Handlungen zu vermeiden, stellte Prinz Heinrich ein Korps mit 12 000 Soldaten auf. Jedoch nicht alle Informationen vom General Brühl waren fundiert, weil er im vorher erwähnten Brief auch darüber schrieb, dass Friedrich II. Königgrätz besetzte und 1000 österreichische Soldaten gefangen genommen haben sollte, was natürlich nicht der Fall war.⁷⁷

Die Forderung von General Pirch nach Verlegung der Fahnen des Regiments der Vorhut aus dem Kordon in Brandenburg auf den in Schlesien wurde bewilligt und das Militär-Departement schickte ihm am 22. Juli eine entsprechende Benachrichtigung zu. Im Zusammenhang damit einigte er sich mit General Luba auf die Übernahme der Posten, die durch Vorhut freigestellt wurden, durch die Fahnen der National-Kavallerie. Gemäß seinem nächsten Bericht vom 10. August begannen die Truppen aus Großpolen die Pos-

ten auf dem Kordon in Krzepice zu stärken. Auf diese Weise wurde die Strecke der schlesischen Grenze von Kraków (Krakau) nach Ostrzeszów (Schildberg) von dem Regiment der Vorhut und von 3 Fahnen der Nationalen Kavallerie besetzt. Die nächsten 6 Fahnen der IV. Nationalen Kavallerie besetzten einen brandenburgisch-preußischen Grenzbogen von Nowa Wieś (Neudorf) bei Ostrzeszów bis zur Weichsel.⁷⁸ In den durch illegale Anwerbung und preußische „Ausschreitungen“ bedrohten Grenzstädten befanden sich außerdem die Kommandanturen aus den Infanterie-Regimenten – in Rawicz aus dem Regiment der Königlichen Ordination in Rydzyna (Reisen) und in Ostrzeszów – aus dem Regiment unter Führung vom General Goltz.⁷⁹

Militärische Vorbereitungen und schon vereinzelt Kriegshandlungen von zwei Nachbarmächten schufen eine wachsende Kriegsgefahr. Trotzdem bekam der Befehlshaber der Großpolnischen Division Urlaub auf die Fürsprache eines Chefs der Militärkanzlei des Königs Stanislaus August und somit wurde seine Geschäftsreise nach Danzig bewilligt. Vom 13. bzw. 14. Juli bis zum 27. Juli (also in der Zeit der preußischen Offensive in Böhmen) blieb er außerhalb des Gebietes über das er die Befehlsgewalt hatte.⁸⁰ Gleich nach seiner Rückkehr übermittelte er General Komarzewski die neuesten Nachrichten vom Kriegsschauplatz. Die Armee Friedrichs II befand sich im Lager bei Jaromierz und die kaiserlichen Streitkräfte jenseits der Elbe, um die Festung Königgrätz organisiert. Die Armee des Fürsten Heinrich zog sich dagegen nach Sachsen (in die Nähe von Dresden) zurück. Sehr relevant für die staatlichen Geschäfte war eine Information über eine geplante Verbindung von 14.000 des russischen Korps mit dem preußischen Korps des Generalleutnants Joachim Friedrich von Stutterheim in Oberschlesien.⁸¹ Das war mit einem diplomatischen Druck Russlands verbunden, um bei Österreich eine Konzession zu erwirken – obwohl in Wirklichkeit der russischen Korps aus Wołyń nach Galizien einschreiten sollte. Dieser Plan wurde jedoch nicht verwirklicht.⁸²

Ausführliche Informationen über den Eingriff in den sächsisch-böhmischen Front wurden vom General Brühl nach Warschau geschickt. Am 21. Juli berichtete er in seinem Brief an den König, dass das Korps vom General Möllendorff tatenlos bei Cottbus blieb, die Truppen unter Prinz Heinrich Richtung Großkugel manövierten und dass sich sächsische Truppen sechs Tage vorher (am 15. Juli) von der Grenze in die Ausgangspositionen zurückzogen, da sie auf österreichische Befestigungen stießen. Auch eine Information über Nahrungsmittel in den Dresdner Lagerräumen war in Bezug auf die damalige Strategie von großer Bedeutung, und zwar: die Menge sollte schon für 100.000 Soldaten 18 Monate lang ausgereicht haben, um einen langen Feldzug führen zu können.⁸³

73 An der Spitze der Marodebrüder stand Priester Marcin Lubomirski. Mitte 1759 gab er seinen Dienst unter preußischen Fahnen auf und ging an der Spitze der ganzen Gruppe über die Grenzen der polnischen Adelsrepublik. Dort begann er auszurauben. Endgültig wurde er am 29. 6. 1759 in der Nähe von Czestochowa festgenommen. Vgl. T. CIESIELSKI, *Pogranicze polsko-pruskie*, S. 11–12.

74 Bericht von Gen. Pirch, 16. 7. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 22–23.

75 Am 9. Juli kamen österreichische Husaren in die Vorstadt vor Zittau an, aber der *Warschauer Zeitung* zufolge richteten sie damals den Einwohnern keinen Schaden an. Siehe: GW, Nr. 62, 5. 8. 1778, S. 2. Zwei Wochen danach kam da die Truppe mit 1500 Soldaten, die unter der Androhung der Verbrennung der Stadt nach 200 000 „Zloty“ (Tal.) verlangte und den Bürgermeister, den Insolvenzverwalter und einen reichen Kaufmann als Gefangene nahm. Siehe: GW, Nr. 66, 19. 8. 1778, S. 3.

76 Bericht von Gen. Pirch, 16. 7. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 22. General Werner hatte 8 Bataillone und 25 Eskadrons im Lager bei Neisse, das er für Umwege in die Österreichisch-Schlesien (unter Jägerndorf und Troppau) benutzte, wo er österreichische Posten angriff und Requisitionen anforderte. Vide: C. JANÝ, *Geschichte Der Königlich*, s. S. 117.

77 Brief von Gen. Brühl, 20. 7. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 119.

78 Bericht von Gen. Pirch, 10. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 25–26 Vgl. Bericht von Gen. Goltz, 2. 8. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, Bl. 153.

79 Bericht von Gen. Pirch, 10. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 25–26. Vgl. Bericht von Gen. Goltz, 2. 8. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, 153.

80 Goltz, 2. 7. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 154; Idem, 30 VII 1778, ibidem, S. 159.

81 Goltz, 30. 7. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 159–160. Auch die *Warschauer Zeitung* informierte über die Möglichkeit der Unterstützung der preußischen Armee durch die in Polen stationierten Russen. Siehe: GW, Nr. 63, 8. 8. 1778, S. 7; Ibidem, Nr. 64, 12. 8. 1778, S. 7; Ibidem, Nr. 67, 22. 8. 1778, S. 5.

82 J. MICHALSKI, *Polska wobec wojny*, S. 104–110.

83 Brief von Gen. Brühl, 21. 7. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 132–134.

In den weiteren Briefen erörterte General Brühl die Lage und Durchmarschrouten von preußischen Truppen unter Prinz Heinrich,⁸⁴ sowie Gefangennahme des Grafen Bellegarde (Oberst der Sächsischen Garde) von österreichischen Husaren,⁸⁵ und Sieg von preußisch-sächsischen Truppen auf der böhmischen Seite der Grenze – zwischen Zwickau in Böhmen (tsche. Cvikov) und Gabel (tsche. Jablonné v Podještědí) – dank dem es abgewendet wollte man einen Überfall von Österreich auf die Oberlausitz⁸⁶ oder Beschlagnahme von österreichischen Lagerräumen in Leitmeritz vermeiden, wo die preußischen Truppen die Vorräte von Nahrungsmitteln und Futter übernahmen.⁸⁷

Beide preußischen Armeen (unter Friedrich II. und Prinz Heinrich) konnten keine Fortifikationen umgehen, hinter denen sich österreichische Armeen (unter Joseph II./Franz Moritz von Lacy und Ernst Gideon von Laudon) versteckt haben. Deshalb nahmen sie Standquartiere in den befestigten Lagern ein und warteten auf eine Gelegenheit, um erfolgreich angreifen zu können. Also zwei Monate lang nahmen nur leichte Streitkräfte militärische Handlungen intensiver vor, stießen dabei in die Versorgungslinien des Gegners vor und griffen die Grenzorte an.⁸⁸ So teilte General Pirch am 16. Juli mit, dass die österreichische Abteilung überfiel angeblich Pless (Pszczyna) und nahm einem dortigen Steuereinnahmer („Exaktor“) 3000 rheinische Gulden weg.⁸⁹ Zahlreiche Beispiele dafür erwähnte auch General Brühl in seinen Briefen. Am 11. August sollten 100 österreichische Husaren Reichenau überfallen haben und dort 200 Taler und zwei Lageräume von Kaufleuten geraubt haben.⁹⁰ Einige Tage später waren 80 Husaren bei Ostritz.⁹¹ Am Ende des Monats rückten sie erneut in die Oberlausitz ein und versuchten erfolglos den preußischen Transport mit Geld zu übernehmen.⁹² Solche Fälle wurden häufig im September und in der 1. Hälfte Oktober.⁹³ General Brühl wurde auch von einem schlesischen Frontabschnitt über Angriff auf Troppau (tsche. Opava) informiert, der vom General Werner und vom General Joachim Friedrich von Stutterheim durchgeführt wurde. In diesem Gefecht am 11. August sollten die Preußen fast 500 Gefangene und 900 Pferde sowie einige Kanonen, Ausrüstung und eine Militärkasse mit 80 000 Goldgulden genommen haben. Die Österreicher wurden vom General Knöbel kommandiert, der flüchtete und dabei ein Hemd allein getragen haben sollte.⁹⁴

84 Brief von Gen. Brühl, 1. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 136–137; Brief von Gen. Brühl, 1. 9. 1778?, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 174–176.

85 Brief von Gen. Brühl, 1. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 136–137.

86 Brief von Gen. Brühl, 4. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 140–143.

87 Brief von Gen. Brühl, 17. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 164.

88 Michael HOCHEDLINGER, *Austria's Wars of Emergence, 1683–1797*, London 2003, s. 368; Karel RICHTER, *Třeba i železem a krví. Prusko-rakouské války 1740–1866*, Praha 2007, s. 244–245; M. ŠEDIVÝ, *O švestky a brambory*, s. 114.

89 Bericht von Gen. Pirch, 16. 7. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 22. Der *Warschauer Zeitung* vom 14. Juli zufolge plünderten österreichische Husaren Leobschütz (Głubczyce) – das königliche Geld und die städtische Schatzkammer wurden geraubt. Siehe: GW, Nr. 63, 8. 8. 1778, S. 4.

90 Brief von Gen. Brühl, 17. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 163–164.

91 Brief von Gen. Brühl, 20. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 170.

92 Brief von Gen. Brühl, 31. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 183–184.

93 Brief von Gen. Brühl, 12. 10. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 195–197.

94 Brief von Gen. Brühl, 20. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 170; Brief von Gen. Brühl, 23. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 178–179. In der Tat gab es 14 000 Goldgulden in der Militärkasse. Auch nahm man weniger Soldaten und Pferde gefangen. Vide: Faustin ENS, *Das Oppaland, oder der Troppauer Kreis, nach seinen*

Wegen geringer Aktivität der Hauptkräfte beider Konfliktparteien im Bayerischen Erbfolgekrieg gab es kaum Informationen zu diesem Thema in der Korrespondenz und in den Berichten der Befehlshaber der Großpolnischen Division innerhalb von den nächsten zwei Monaten. Zu dieser Zeit kamen die Nachrichten von den diplomatischen Maßnahmen – u.a. über den nächsten Auftrag des Grafen Franz Maria von Thugut, der aus Wien zum Friedrich II. mit Verhandlungsvorschlägen geschickt wurde.⁹⁵ Endgültig übermittelte der Befehlshaber der Großpolnischen Division am 21. September eine Information über den Rückzug der preußischen Truppen nach Schlesien, was eine Winterpause bei den Kriegshandlungen verkündete.⁹⁶

Im oben erwähnten Konflikt mussten sich die Behörden der polnischen Adelsrepublik auch mit dem Problem einer illegalen Anwerbung messen. Der Sejm verbot 1776, die Untertanen der polnischen Adelsrepublik für den fremden Wehrdienst illegal anzuwerben. Jeder, der „für die ausländischen Großmächte die Leute anwirbt, die mit Gewalt nimmt oder verschachert“, begeht ein Staatsverbrechen und muss vor das Sejmgericht gestellt werden.⁹⁷ Sowohl Österreich als auch Preußen versuchten außerdem auf diese Weise ihr militärisches Potential zu stärken. Sie wollten vor allem die Freiwilligen für die leichte Reiterei anwerben. Das Militär-Departement benachrichtigte darüber denn Ständigen Rat schon im Mai 1778 – zum österreichischen Heer wurden die Leute von den kaiserlichen Gesandten angeworben. Im Zusammenhang damit erließ der Rat am 12. Mai folgende Anordnung: von keinen Grenzschutzkommandos wurde die Anwerbung zugelassen. Sie haben diejenigen, die schon angeworben wurden, in Empfang genommen, und die Anwerber wurden verhaftet. Das wurde endgültig am 6. Juni 1778 befohlen.⁹⁸ Aus diesem Grund begann die Kronarmee, die Anwerber mit wesentlichem Erfolg zu verfolgen.

Am 5. August 1778 erließ das Militär-Departement einen Befehl der Festnahme von Brzozowski, der mit angeworbenen Leuten zur preußischen Grenze gelangte. Er wurde umgehend verhaftet und dann zwei Tage später General Pirch übergeben. Er legte sofort zwei Präsidien zur Übernahme des Delinquenten fest, und zwar: das eine aus dem Regiment der Vorhut und das andere aus der Brigade der Nationalen Kavallerie. Die Soldaten wurden beauftragt auf der Strecke von Łowicz und Wolborz bis Kępno und Syców zu patrouillieren. Nach dem Ausspähen von Brzozowski sollten sie ihn verhaften und zusammen mit den angeworbenen Leuten nach Kalisz zu transportieren. Außerdem erhielten alle Wachposten einen Befehl, oft entlang der Grenze zu patrouillieren, um Brzozowski oder einen anderen Anwerber festzunehmen, der versuchte, die für den aus-

geschichtlichen, naturgeschichtlichen, bürgerlichen und örtlichen Eigenthümlichkeiten, Bd. 1, Wien 1835, S. 187–188. Er befahl die Verteidigung Österreichs Schlesiens Feldmarschalllieutenant Jakob Marchese Botta d'Adorno. Vide: Brief von Gen. Brühl, 23. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 179; M. ŠEDIVÝ, *O švestky a brambory*, S. 97–98, 157.

95 Brühl, 23. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 2, S. 180; Goltz, 8. 9. 1778, ANK, AMCH, Sign. 1140, S. 183. Siehe: GW, Nr. 70, 2. 9. 1778, [S. 6].

96 Goltz, 21. 9. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 199. Der Rückzug der preußischen Armee nach Schlesien begann bereits am 8. September. Vide: E. REIMANN, *Geschichte des bairischen*, S. 158–160; C. JANY, *Geschichte Der Königlich*, S. 122–123.

97 *Volumina Legum*, Bd. VIII, S. 542.

98 AGAD, Tzw. Metryka Litewska (sgn.. Litauische Matrikel), Abt. VII/20, k. 152; Ibidem, MJ, Sign. 38, S. 67; J. MICHALSKI, *Polska wobec wojny*, S. 27; Zbigniew SZCZĄSKA, *Sąd sejmowy w okresie rządów Rady Nieustającej: Proces barona Juliusa*, Przegląd Historyczny 1971, Bd. 62, z. 3, S. 423; A. DANIL-CZYK, *Werbunek austriacki*, S. 301.

ländischen Dienst angeworbenen Freiwilligen aus der polnischen Adelsrepublik zu führen.⁹⁹

Brzozowski wurde von einer Patrouille festgenommen und zum Quartier vom General Pirch in Kalisz Ende August 1778 geführt. Er versuchte alles so zu erklären, dass er schon in Warszawa Erklärungen abgegeben hat und dass er frei von Verdacht war. Pirch glaubte jedoch daran nicht, weil ihm davon nicht bekannt war und Brzozowski verfügte weder über Bescheinigungspapiere noch über einen Pass. Der General beschloss, er solle bis zur Ankunft der Post aus der Hauptstadt in Haft bleiben, woher er dementsprechende Informationen erwartete. Im Schreiben vom 4. September stellte er jedoch folgendes fest: gebe es im Briefwechsel keine neuen Informationen über Brzozowski, müsse er freigelassen werden.¹⁰⁰

Bei einer Fahndungsaktion auf Brzozowski erhielt der Oberleutnant Jakub Krzyżanowski aus dem Regiment des Fürsten Antoni Sułkowski eine Information über eine Gruppe von 10 Personen, die für den Dienst in der preußischen Armee angeworben wurden und sich eine halbe Meile weit von seinem Grenzposten in Ostrzeszów befanden. An der Spitze seiner Kommandoeinheit überfiel er in der Nacht die Fracht, fing die Anwerber und die geführten Freiwilligen und einen Wagen mit Uniformen, Stangenwaffen und Ausrüstung ab. Er nahm dann die Leute und Ausrüstung nach Kalisz im Gewahrsam. Es stellte sich heraus, dass Major Dombach (nach dem Bericht von Pirch : Dambok) eine illegale Anwerbung auf dem Weg von Warschau bis an die preußische Grenze organisierte. Es hat sich auch erwiesen, dass drei Leute, die einige Tage vorher auf dem Kordon in Krzepice verhaftet wurden, sind ebenfalls von diesem ehemaligen preußischen Major angeworben worden.¹⁰¹ Endgültig wurde Dombach Anfang September 1778 bewacht nach Warszawa geschickt, und die von ihm angeworbenen Leute bekamen die Papiere und wurden nach Hause frei gelassen.¹⁰²

Zusammen mit Dombach verhaftete man Karol de Walden, den Rittmeister der schwedischen Truppen. Dieser leugnete irgendwelche Teilnahme an der illegalen Anwerbung, man fand auch keine Beweise dafür. Der Schwede wies sich dafür mit einem von seinem König ausgestellten Dokument aus, in dem er seine Erlaubnis für den Einzug in die preußische Armee als Freiwilliger für ein Jahr hatte. Er verfügte auch über den Pass, der von dem preußischen Botschafter in Warschau ausgestellt wurde. Also de Walden wurde vom General Pirch entlassen. Dagegen stellte sich heraus, dass der Wagen mit

99 Bericht von Gen. Pirch, 10. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 26.

100 Pirch, 4. 9. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 33–34.

101 Bericht vom Gen. Pirch, 20. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 29–30. Dombach reichte schon im Mai 1778 dem preußischen Botschafter einen Entwurf der Anwerbung der Freiwilligen zur preußischen Armee auf dem Gebiet der polnischen Adelsrepublik. Friedrich II nahm ein Angebot an und ordnete die Anwerbung von 500 Ulanen an. Die Anwerbung wurde über jüdische Vermittler durchgeführt, und die Warschauer Handwerker lieferten die Anzüge und Ausrüstung für die Freiwilligen. Den Protesten des österreichischen Botschafter Dombach entgegen wurde Dombach im August 1778 verhaftet und dann infolge des Eingriffs des russischen Botschafters wurde er entlassen, mit einem Befehl, das Gebiet der polnischen Adelsrepublik zu verlassen. Vgl. J. MICHALSKI, *Polska wobec wojny*, S. 22–23; A. DANILCZYK, *Werbunek austriacki*, S. 301.

102 Pirch, 4. 9. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 33. Vgl: Bericht des Militärischen Departaments für den Ständigen Rat, 15. 9. 1778, AGAD, sgn. ML, Abt. VII/84. Dombach sollte vor Sejmgericht gestellt werden, aber wahrscheinlich wegen Wiedereingriffs von Stackelberg wurde er „geheim“ entlassen und aus der polnischen Adelsrepublik ausgewiesen. Vgl. Gazeta pisana z Warszawy, I. 2. 1779, Biblioteka Kórnicka PAN (weiter B. Kór.), Sign. 1333, S. 1; J. MICHALSKI, *Polska wobec wojny*, S. 23.

Soldatenuniformen, mit Gewehren und mit anderen militärischen Dingen den russischen Truppen gehörte. Er wurde von 2 Kosaken begleitet, die Pässe besaßen, welche von einem Adjutanten von einem Generalleutnant Abraham de Romanus (einem Befehlshaber des russischen Korps auf dem Gebiet der polnischen Adelsrepublik) ausgestellt worden, waren. In Zusammenhang damit wurde er auch entlassen und zusätzlich mit Papieren versorgt, die ihn gegen Verdacht seitens der polnischen Patrouillen schützen sollten.¹⁰³

Über Herbst und Winter (1778–1779) blieben die Hauptmächte der beiden Kampfarmeen immer noch in den wehrhaften Lagern, indem sie sich gegenseitig in Schach hielten. Dafür waren sie im Rahmen von kleineren kriegerischen Auseinandersetzungen tätig. Gleichzeitig verliefen die diplomatischen Verhandlungen, die durch Kaiserin Maria Theresia angeregt wurden – ursprünglich in Breslau und vom 10. März in Teschen. Während der Verhandlungen Russlands (unterstützt durch die Bedrohung eines Angriffs von seinen 30 000 Korps seitens Preußens),¹⁰⁴ das am Mächtegleichgewicht beider deutschen Staaten interessiert war, schloss man am 13. Mai 1779 einen Friedensschluss in Teschen. Laut seinem Inhalt behielt Österreich Innviertel, das von dem Wahlrecht Bayerns (234 Meilen, mit Städten Braunau und Ried) ausgeschlossen wurde. Preußen bekam die Erbfolge in den Markgrafschaften Ansbach und Bayreuth. Russland bürgte für Frieden zwischen den Reichsstaaten.¹⁰⁵

Die Informationen über Verhandlungen erreichten die polnische Adelsrepublik vom Januar 1779¹⁰⁶ Man befürchtete, dass die preußischen Truppen, die nach dem Friedensschluss in die heimischen Garnisonen zurückkehren, wieder einen Weg über Großpolen abkürzen möchten. Deshalb bereitete das Departement für Ausländische Interessen schon am 30. März 1779 eine Anmerkung an den Botschafter Friedrichs II. in Warschau vor. Er bat ihn darum, dass „die preußische Armee auf dem Rückweg aus Schlesien nach Preußen nach dem beendeten Krieg nicht über Polen zurückkommt“.¹⁰⁷ Blanchot beantwortete jedoch, dass 25 Bataillone und 30 Eskadronen über die polnischen Adelsrepublik gehen müssen. Er versicherte jedoch, dass die Armee „die strengste Disziplin bewahrt und [für] alles bezahlt, was ihr gegeben wird“.¹⁰⁸ Trotzdem befahl der Ständige Rat dem Militärdepartement den Truppen die auf den Kordons an der Grenze zu Preußen standen die Befehle zu erteilen, die Untertanen gegen Entführungsversuche seitens der Durchmarschtruppen zu schützen.¹⁰⁹

Die Information über einen geschlossenen Frieden kam zum Befehlshaber der Großpolnischen Division am 16. Mai (mit der Ankündigung eines Wiederdurchmarsches der preußischen Truppen).¹¹⁰ Im Zusammenhang damit schickte er schnellstmöglich einen

103 Bericht, Gen. Pirch, 20. 8. 1778, AGAD, MJ, Sign. 12, S. 29–30.

104 E. REIMANN, *Geschichte des bairischen*, S. 189, 191, 197; C. JANY, *Geschichte Der Königlich*, S. 125.

105 E. REIMANN, *Geschichte des bairischen*, S. 219, 223–233; W. KONOPCZYŃSKI, *Fryderyk Wielki a Polska*, Kraków 2010, S. 204; GILES MACDONOGH, *Fryderyk Wielki: Brutalny wódz i subtelny filozof*, Warszawa 2009, S. 348; M. ŠEDIVÝ, *O švestky a brambory*, S. 170–175.

106 Gazeta pisana z Warszawy, 18. 1. 1779, B. Kór., Sign. 1333, S. 2; Gazeta pisana z Warszawy, 25. 1. 1779, ibidem, S. 2.

107 AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego (weiter AKP), Sign. 169, s. 15, 18; Ibidem, sgn. ML, Abt. VII/22, S. 81.

108 AGAD, sgn. ML, Abt. VII/24, Bl. 13v.

109 AGAD, AKP, Sign. 85/5, Bl. 22.

110 Die *Warschauer Zeitung* berichtete über den Friedensschluss am 22. Mai – siehe: GW, Nr. 41: 22. 5. 1779,

Bericht darüber. Gleichzeitig konzentrierte aus dem Innern des Landes die Fähnlein der Nationalen Kavallerie und der Vorhut um sich. Er dachte aber immer noch daran, dass er letztes Jahr getadelt wurde, weil er 4 Kompanien seines Regiments aus dem Vorort von Posen ausritten. General Goltz beschloss die Infanterie (alle Fußtruppen) in ihren bisherigen Quartieren zu lassen. In dem Schreiben an den General Komarzewski fügte er über seine Lage hinzu, dass ihm nur 200 Pferde Kavallerie zur Verfügung stehen. Die anderen stehen an den Grenzposten, mit denen er fast gar nichts ausrichten konnte. Seiner Meinung nach sollte man die ganze Division zusammenziehen. Er erwartete einen Einmarsch der preußischen Truppen innerhalb von 3 – 4 Tagen, er befürchtete aber dabei, dass es diesmal nicht ohne Zwischenfälle ihrerseits verlaufen würde.¹¹¹

Diesmal gab das Militär-Departement dem General Goltz einen Freibrief bezüglich dem Vorgehen mit preußischen Truppen und der Verfügung über Einzeltruppen der Großpolnischen Division.¹¹²

Schon am 16. Mai kamen die preußischen Kaufleute aus Schlesien nach Rawicz und Bojanów, um Essen und Futter zu kontrahieren. Gleichzeitig gab das Kommando der preußischen Truppen dem Befehlshaber der Großpolnischen Division einen Durchmarschplan für die Kolonnen an den Tagen vom 16. Mai bis zum 11. Juni 1779. Die I. Kolonne unter dem Generalmajor Ludwig Heinrich von Buddenbrock¹¹³ sollte am 24. Mai in Wschów, am 25. Mai in Leszno, am 28. Mai in Piotrów, am 29. Mai in Konarzewo, am 30. Mai in Oborniki, am 1. Juni in Margonin, und am 2. Juni in Nakło stehen. Die II. Kolonne unter dem Generalmajor Albrecht Ehrentreich von Rohr (später Generalmajor Friedrich Pelkowsky)¹¹⁴ sollte am 24. Mai in Bojanów, am 28. Mai in Piotrów, am 29. Mai in Konarzewo, am 31. Mai in Oborniki, am 1. Juni in Margonin und am 2. Juni in Nakło stehen. Die III. Kolonne unter dem Generalmajor Christian August von Lengefeld¹¹⁵ sollte am 25. Mai in Rawicz, am 26. Mai in Krobia, am 28. Mai in Dolsk, am 29. Mai in Czempin, am 30. Mai in Poznań, am 1. Juni in Wysoka, und am 2. Juni in Łekno stehen. Die IV. Kolonne unter dem Generalleutnant Joachim Friedrich von Stutterheim¹¹⁶ sollte am 29. Mai in Rawicz, am 30. Mai in Poniec, am 1. Juni in Krzywín, am 2. Juni in Piotrów, am 3. Juni in Konarzewo, am 5. Juni in Oborniki, am 6. Juni in Margonin, und am 7. Juni in Nakło stehen. Die letzte V. Kolonne unter dem Generalmajor Levin Gideon von

Apenburg¹¹⁷ sollte am 30. Mai in Krobia, am 1. Juni in Dolsk, am 2. Juni in Czempin, am 3. Juni in Poznań, am 5. Juni in Wysoka, und am 6. Juni in Łekno stehen.¹¹⁸

Der General Goltz schickte – wie vor einem Jahr – an die Befehlshaber jeder Kolonne einen Offizier mit folgender Erklärung: er verfüge über keine Mächte, um sich ihnen in den Weg zu stellen, aber er erwarte, dass die preußischen Truppen die polnischen Garnisonen meiden würden, Disziplin bewahren und für alle ihnen gelieferten Waren bezahlen werden. Gleichzeitig drohte er: werde ein Bürger verletzt, dann wird „die Armee der Krone die Bürger gegen solche Gewalttätigkeit und Schäden schützen, indem sie sie wehrt“.¹¹⁹ Ihm wurde dagegen freie Hand bei Veränderung der Dislokation seiner Truppen gelassen. Er führte eine Garnison aus dem Vorort von Posen nach Chwaliszewo hinaus, damit die preußischen Truppen keinen Grund haben, um länger in der Hauptstadt Großpolens zu bleiben. Er befürchtete auch, wenn es ihm nicht gelänge dem Befehlshaber einer der Kolonnen zuzureden, Kosciány auszuweichen, wo sich die Brücke über Obra befand, dann wird er von dort eine Garnison hinausführen müssen.¹²⁰

Beim Durchmarsch von den preußischen Truppen wurde die Kolonne, die über Jutroszyn ging, vom General Pirch mit 197 Soldaten aus dem Regiment der Vorhut begleitet¹²¹ Die zweite Kolonne über Rawicz wurde von dem Vizebrigadier Józef Rzarzewski mit 150 Soldaten der IV. Brigade der Nationalen Kavallerie begleitet, und die dritte über Bojanów und Wschowa – von dem Leutnant Józef Karski mit 70 Soldaten dieser Einheit. Außerdem standen zwischen Warta und Noteć (Warthe und Netze) die nächsten 80 Soldaten der Nationalen Kavallerie in der Reserve.¹²² Im Bericht vom 4. Juni schrieb der General Byszewski an den General Goltz, dass die von ihm beobachtete Kolonne 14.000 Soldaten umfasst und dass sie aus Infanteristen, Dragoner, Husaren und Bosniaken besteht, unter denen viele Polen waren.¹²³ An demselben Tag ruhte sich die Kolonne von dem General von Stutterheim in Konarzewo aus und von dem Generalmajor Daniel Friedrich von Lossow (anfangs von dem General Apenburg) in Posen. Die übrigen drei Kolonnen befanden sich außerhalb der polnischen Adelsrepublik, und die befreiten Eskorte-Truppen, in einer Anzahl von 600 Reiter und 400 Infanterien, kehrten über den Fluss Warthe ans linke Ufer, um die letzten zwei Kolonnen zu beobachten.¹²⁴

Die Kolonnen unter dem General von Stutterheim und unter dem General von Lossow marschierten, wie geplant innerhalb von 2 Tagen nach Margonin und nach Łekno. Nachdem der General von Lossow die Grenze am 7. Juni in Kcynia passiert hatte, ließ er noch einen Tag lang 10 Eskadronen von Husaren und Bosniaken auf der polnischen Seite der Grenze. Die Truppen der Großpolnischen Division, die die Kolonnen begleiteten,

S. 5.

111 Goltz, 16. 5. 1779, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 311.

112 Komarzewski, 18. 5. 1779, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 313

113 I. Kolonne: 2 Muskieter-Batalionen Infantire-Regiment von Buddenbrock und 2 Batalionen Füsilier-Regiment Adolph von Hessen-Philippsthal.

114 II. Kolonne: 2 Batalionen Füsilier-Regiment Albrecht Ehrentreich von Rohr, 2 Muskieter-Batalionen Infantire-Regiment von Pelkowsky, Menschen mit FreiBatalionen: Hallmann aus Schweidnitz und Ingersleben aus Breslau auch ein Teil der Train und Artillerie.

115 III. Kolonne: Grenadier-Batalion von Osorowsky, Grenadier-Batalion von Hausen, 2 Batalionen Füsilier-Regiment von Lengefeld und Batalion Hallmann aus Glatz.

116 IV. Kolonne: Grenadier-Batalion von Rautter (Grenadier-Kompanien Infantire-Regiment Nr. 2 und 16), 2 Muskieter-Batalionen Infantire-Regiment von „Alt-Stutterheim“, 2 Batalionen Füsilier-Regiment Kaspar Fabian Gottlieb von Luck, 5 Eskadrons Hussaren-Regiment von Lossow auch ein Teil der Train und Artillerie.

117 V. Kolonne: Grenadier-Batalion von Franckenberg, Grenadier-Batalion von der Hardt, 2 Batalionen Füsilier-Regiment graf von Krockow, 2 Batalionen Ingersleben, 5 Eskadrons Dragoner-Regiment von Finckenstein, 5 Eskadrons Dragoner-Regiment von Apenburg, 5 Eskadrons Hussaren-Regiment von Lossow und 10 Eskadrons Bosniaken-Regiment.

118 ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 317–319.

119 Goltz, 17. 5. 1779, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 323.

120 Goltz, 17. 5. 1779, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 325.

121 ANK, AMCh, Sign. 1150, S. 89.

122 Bericht vom Gen. Goltz, 27. 5. 1778, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 323–326.

123 Byszewski, 4. 6. 1779, ANK, AMCh, Sign. 1150, S. 7–9.

124 Goltz, 11. 6. 1779, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 341.

hörten mit dem Marsch an der Grenze auf. Nach dem Abgang der preußischen Truppen kamen sie laut Befehl vom General Goltz an ihren festen Stationierungsort zurück.¹²⁵

Und diesmal marschierten die preußischen Militärtruppen ohne Zwischenfälle durch über das Gebiet der polnischen Adelsrepublik. Geringfügige Beschwerden wurden sehr schnell erledigt und zufrieden gestellt. Einige davon bezogen sich sicher auf das Vorspannen von den Truppen, weil die nicht bezahlt, sondern quittiert wurden. In Zusammenhang damit führen dann die preußischen Kommissare (im Auftrag vom Minister der schlesischen Provinz – Karl Geord von Hoym) die Streckwege entlang, um die Bezahlung zu regeln.¹²⁶

Der Grenzschutz erwies sich als eine schwierige Aufgabe. Schon im Februar 1779 bat der General Byszewski den König darum, sein Regiment von dieser Pflicht wegen häufiger Fahnenflucht von Soldaten bei Patrouillendienst im Ausland zu entbinden. Er bat auch um die Veränderung des Einquartierungsgebiets aus Warta und Sieradz auf den Landrat Mielno (Podlachien), wo das Regiment ursprünglich wegen Futter stationierte, das in Großpolen teuer war.¹²⁷ Stanislaus August kam der Bitte von Byszewski teilweise nach.¹²⁸ Seit dieser Zeit tat in der Großpolnischen Division vor allem die Nationale Kavallerie den Grenzdienst – in den Jahren 1779–1789: IV. Brigade der Nationalen Kavallerie, und in der Zeit des Vierjährigen Sejms (1789–1792): I. und II. Großpolnische Brigade der Nationalen Kavallerie.¹²⁹

Im Bayerischen Erbfolgekrieg wurden zum ersten Mal die Reformen geprüft, die seit 1775 in den militärischen Verwaltungsstrukturen der Republik der polnischen Krone und des Großfürstentums Litauen eingeführt wurden. Aber wegen Einschränkungen seitens der Nachbarländer (vor allem Russland und Preußen) und wegen eines geringen Budgets waren die Veränderungen im beschränkten Maße, vor allem bezüglich der Größe der militärischen Truppen. Infolgedessen konnte man nicht die Truppen des westlichen Nachbarn davon abhalten, dass er über Großpolen durchmarschiert – die polnischen Soldaten konnten ausschließlich nur darüber wachen, dass alle Veränderungen in Ruhe verlaufen. Dadurch gab es keine Fälle ohne Schäden für das Land und dessen Einwohner. Die Befehlshaber der Großpolnischen Division – Generalleutnant August Stanisław Goltz und Generalmajor Karl Pirch, sowie der Kronenartillerie-General und der Befehlshaber der Division Kleinpolen Alojzy Fryderyk Brühl, der in Dresden war, bemühten sich darum, Nachrichten über die politisch-militärische Lage und über militärische Tätigkeiten im böhmisch-schlesischen und im böhmisch-sächsischen Grenzland einzuholen. Solche Erkenntnisse konnten greifbaren Vorteile bringen, d.h. Stanislaus August und dem Ständigen Rat eine erfolgreichere Politik ermöglichen mit dem Ziel, die Interessen der polnischen Adelsrepublik versuchen zu schützen. Nicht immer waren jedoch die Informationen hinter der preußischen Grenze und hinter dem österreichischen Kordon überprüfbar.

125 Goltz, 11. 6.1779, ANK, AMCh, Sign. 1140, S. 341–342.

126 ANK, AMCh, Sign. 1140, k. 331–334, 339–340, 342, 345; J. MICHALSKI, *Polska wobec wojny*, S. 22.

127 ANK, AMCh, Sign. 1150, S. 1.

128 ANK, AMCh, Sign. 1150, S. 97, 109, 113, 129, 177, 181.

129 M. TRĄBSKI, *Kawaleria autoramentu narodowego*, S. 181–182, 190–191.

Polská armáda ve válce o bavorské dědictví

(Shrnutí)

Ve druhé polovině 70. let 18. století se Polsko-litevská unie postupně vzpamatovávala z následků prvního dělení Polska (1772), kdy sousední mocnosti obsadily téměř třetinu území státu. Od roku 1775 probíhala také reforma ozbrojených složek, jejichž hlavním úkolem byla obrana hranic a zajištění vnitřní stability. Na tyto úkoly však stávající armáda, čítající 16 500 vojáků, nedostačovala. V této složité situaci musela země v letech 1778 a 1779 čelit hrozbě, vyplývající z probíhající války o bavorské dědictví. Ačkoliv Polsko nebylo do války přímo zapojeno, úkolem polsko-litevské armády v tomto konfliktu se stalo bránění přesunům pruských vojsk přes polské území, zajištění hranic s Pruskem a Rakouskem proti přílivu dezertérů a bránění ilegálnímu rekrutování vojáků z polského území.

Dr Hab Maciej Trąbski

Instytut Historii

Wydział Humanistyczny

Uniwersytet Humanistycznego-Przyrodniczego im. Jana Długosza w Częstochowie

trabski@gazeta.pl

SPÍŠSKÉ ŽELEZORUDNÉ BANE BANSKEJ A HUTNEJ SPOLOČNOSTI V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ¹

Lukáš Patera

Lukáš Patera: Zips' s Ironworks Mines of Mining and Metallurgical Company during Interwar Period

The study deals with the inter-war development of two iron ore mines in Spiš (Slovakia), which were an iron ore base of Třinecké železářny owned by Banská a hutná spoločnosť (Mining and Metallurgical Company). It monitors not only the economic development of both plants, but also the social issue and the life of labour. The activities of Banská a hutná spoločnosť (Mining and Metallurgical Company), one of the largest ironworks companies of the first half of the 20th century, on the territory of today's Slovakia are a topic which has not been dealt with in Czech historiography yet. The work addresses the issue of ore imports from Slovakia to Třinec, evaluates the company's efforts to improve the mining and production of roasted ore and also monitors the development of both mines during economic crises and booms.

Key Words: Iron Mine, Mining, Bindt, Mária huta, Slovakia, Zips, Mining and Metallurgy Company, Třinec Metalworks

Úvod do problematiky

História dvoch železorných závodov, ktoré vlastnila Banská a hutná spoločnosť na území dnešného Slovenska, predstavuje v českých krajinách dlhodobo obchádzanú kapitolu dejín tejto mohutnej spoločnosti. V slovenskej historiografii figurujú práce venované problematike oboch spišských baní až v závere 20. storočia, avšak všetky tieto práce sa špecializujú na vývoj banskej techniky a technológii, pričom vlastný historický vývoj banských závodov a ich úloha v rámci Banskej a hutnej spoločnosti ostávali v úzadí.

Na úvod je potrebné spomenúť, že Banská a hutná spoločnosť vlastnila v medzivojnovom období na Slovensku viacero banských závodov, ktoré sa špecializovali na ťažbu a úpravu širšieho spektra nerastných surovín. Samozrejme, najstaršie bane na tomto území boli práve tie železorné. Už predchodkyňa Banskej a hutnej spoločnosti,² totiž Kniežacia Těšínska komora arcikniežaťa Albrechta Rakúsko-Těšínskeho, kúpila v roku 1856 výnosné železorné ložiská v lokalite Bindt³ pri obci Hnilčik (dnes okres Spišská

Nová Ves). V roku 1882 boli Těšínskou komorou dokúpené ešte banské oprávnenia v obci Žakarovce pri Gelnici, kde vznikol nový závod Mária huta.⁴ Začiatkom 20. rokov 20. storočia, už za Banskej a hutnej spoločnosti, boli dokúpené mangánové ložiská pri obci Švábovce (okres Poprad) a taktiež aj ložiská vápenca pri Vrútkách a Varíne (okres Žilina). Mangán aj vápenec sa používali pri výrobe surového železa vysokopecným cyklom.

Význam vlastných železorných baní pre Banskú a hutnú spoločnosť však postupom času klesal. Dve menšie až stredne veľké banské závody nemohli postačovať rastúcim potrebám Třineckých železiarní a preto sa už v druhej polovici 19. storočia museli železiarne poobzerať po ďalších a výnosnejších zdrojoch rúd. Dovážali sa kvalitné železné rudy zo Švédska, z oblasti Krivý Rog na juhu Ruska, z Rakúska, Bosny a ďalších. Kým pred prvou svetovou vojnou tvoril podiel slovenských železných rúd spracovávaných v Třineckých železiarňach 33 %, krátko pred hospodárskou krízou (1929) sa tento podiel znížil na 26 %. Prevažnú väčšinu železných rúd tak tvorili dovážané a kupované rudy zo zahraničia, Banská a hutná spoločnosť teda v prípade potreby nakupovala železnú rudu z príležitostných zdrojov a nemala pravidelného externého dodávateľa. Týmto spôsobom sa dostávala do problémových situácií a hrozilo, že počas mimoriadnych období nebude mať dostatok rudy a bude musieť obmedzovať výrobu. Aby sa tomu zabránilo, uzatvorila Banská a hutná spoločnosť s baňami vo Švédsku (oblasť Gällivara) dlhodobé zmluvy o odbere síce drahej (po započítaní dovozných nákladov), ale zato veľmi kvalitnej rudy. Postupne sa portfólio štátov, z ktorých Banská a hutná spoločnosť dovážala železnú rudu rozšírilo o Rakúsko (lokalita Eisenerz) a Sovietsky zväz, avšak Švédsko si udržalo pozíciu najdôležitejšieho dodávateľa.⁵

Bindt a Mária huta po roku 1918

Po skončení prvej svetovej vojny sa hospodárstvo začalo vracieť do normálu, no tento proces trval niekoľko rokov a bol sprevádzaný povojnovou hospodárskou krízou. Tá sa slovenských závodov spočiatku kvôli prebiehajúcej obnovy ešte netýkala, od roku 1918 totiž hlavne v Bindte prebiehala výstavba nových prevádzkových budov a inštalácia či modernizácia nových strojov a zariadení. Investície smerovali do dokončenia

medzi moderné závody na Spiši, svojou produktivitou sa radil medzi menšie bane, avšak mal veľmi dobré vybavenie a organizačnú štruktúru. K vývoju závodu pozri hlavne: Lukáš PATERA, *Železorná baňa Bindt v ére Banskej a hutnej spoločnosti (1906–1939)*, Ostrava 2018 (nepublikovaná bakalárska práca); Lukáš PATERA, *Derniera jedného závodu: Posledné roky prevádzky železornéj bane Bindt pri Hnilčiku (1930–1939)*, *Z minulosti Spiša*, roč. XXV, 2017, s. 117–146; Marián JANČURA, *Banictvo hnilčického Bindtu (Prehľadová štúdia)*, *Montánna história*, roč. 4, 2011, s. 126–155; Rudolf MAGULA, *Z histórie baníctva Banskej a hutnej spoločnosti v Bindte v rokoch 1856–1939*, *Montánna história*, roč. 2, 2009, s. 328–343.

4 Mária huta nie je len meno tamojšieho železorného závodu, ale aj názov miestnej časti Gelnice, ležiacej pri zaústení Žakarovského potoka do riečky Hnilec. Svoj názov táto oblasť dostala od železnej huty, ktorá tu stála od roku 1810. V Mária hute stála aj prvá pražiareň železnej rudy Kniežacej Těšínskej komory, od čoho dostal jej závod oficiálny názov. V roku 1899 bola pražiareň presunutá nad obec Žakarovce k štólni Zuzana a prepravu rudných produktov do stanice Štefánska huta Košicko-bohumínskej železnice zabezpečovala 4 km dlhá lanovka. Mária huta v období prvej svetovej vojny predstavovala jeden z najproduktívnejších banských závodov na Spiši s veľmi moderným technickým zariadením a efektívnou závodnou správou. K vývoju závodu pozri aj: Eugen KLADIVÍK, *História železorného závodu Mária huta vo vlastnictve Banskej a hutnej spoločnosti – s dôrazom na vývoj banskej techniky v rokoch 1906–1945*, *Montánna história*, roč. 3, 2010, s. 202–244; R. MAGULA, *Z histórie ťažby železnej rudy v Žakarovciach v rokoch 1882–1968*, *Zborník Slovenského banského múzea*, roč. XV, 1991, s. 115–134.

5 L. PATERA, *Banská a hutná spoločnosť a jej závody na Slovensku*, *Montanrevue*, 2016, č. 1, s. 22–23.

1 Štúdia bola podporená v rámci projektu SGS07/FF/2018–2019 Ostravskej univerzity Československá spoločnosť v meziválečnom období, kontinuita, transformace, profesionalizace.

2 Banská a hutná spoločnosť vznikla v roku 1906 akcionovaním majetku arcikniežaťa Friedricha Rakúsko-Těšínskeho, dediča arcikniežaťa Albrechta, sústredeného a spravovaného Kniežacou Těšínskou komorou. Názov spoločnosti bol spočiatku až do nostrifikácie roku 1922 Österreichische Berg- und Hüttenwerke Gesellschaft (Rakúska banská a hutná spoločnosť) so sídlom vo Viedni. Venovala sa prevádzke banských podnikov bývalej Těšínskej komory, jej majetok tvorili uhoľné bane na Karvinsku a v Petřvalde, koksovny a železiarne v Těšínskom Slezsku a železorné bane na Spiši. Akciový kapitál spoločnosti bol spočiatku 25 miliónov rakúskych korún a neskôr vzrástol. Dokupovali sa nové bane a podniky. Po nostrifikácii bolo sídlo spoločnosti presunuté do Brna, potom do Prahy. K tomu pozri: Stanislav ZÁHRADNÍK, *Třinecké železářny: Období Báňské a hutní společnosti 1906–1938*, Praha 1969; S. ZÁHRADNÍK, *Třinecké železářny v 19. století*, Opava 1961; Blanka PITRONOVÁ, *Vznik Báňské a hutní společnosti*, Slezský sborník, roč. 75, 1977, s. 81–97 a ďalšia literatúra.

3 Baňa Bindt sa po roku 1856 špecializovala na ťažbu železnej rudy, ktorá sa vozila do železiarní v Liptovskom Hrádku a do Třince. Po výstavbe Košicko-boumínskej železnice v roku 1872 došlo k modernizácii závodu, stavbe pražiarene a výstavbe spojovacej montážnej úkorozchodnej železnice Bindt – Markušovce. V 90. rokoch 19. storočia tu bola vybudovaná vodná elektrárňa na pohon solenoidových vrtačiek, došlo i k výstavbe úpravne rúd a roku 1902 bola montánna železnica elektrifikovaná. Od roku 1902 za začala raziť prvá slepá šachta Štefánia a prechádzalo sa k hlbinnému dobývaniu. Bindt patril začiatkom 20. storočia

hlavnej ťažnej šachty Štefánia v Bindte, zlepšenia odvodňovania, rozšíreniu podzemnej horizontálnej dopravy či výstavbe moderných dielní a závodných budov, v Máriaľute podobná výstavba prebiehala sčasti už pred vojnou (v roku 1918 sa iba zaviedla preprava v podzemí pomocou benzolovej lokomotívy), pretože v roku 1919 boli podobné práce v Máriaľute nemožné postupom maďarských vojsk, ktoré sa dostali až na líniu Kluknava – Klippberg, čím sa máriahutský závod ocitol za frontovou líniou a mohol byť udržiavaný v prevádzke iba s najväčším úsilím.⁶ Čo však mali obe závody po vojne spoločné, bola značná prezamestnanosť, čo súviselo s predošlou zvýšenou vojnovou výrobou a núteným zamestnaním návratilcov z fronty. Počet robotníkov v Bindte tak roku 1919 dosahoval 394 ľudí, Máriaľuta mala rok predtým 789 ľudí, čím počet zamestnancov oproti normálnemu stavu stúpol o 10, resp. 22 %. Podobný jav preľudnenosti sledujeme v tomto období aj v prípade Třineckých železiarní a keďže spočiatku závody nesmeli prebytočných zamestnancov prepúšťať, k obnoveniu pôvodného stavu došlo až po povojnovej hospodárskej kríze.⁷

Tá postihla slovenské závody v roku 1921. V tomto roku mala ťažba rudy v Bindte a Máriaľute ešte pomerne vysokú úroveň produkcie, no oproti minulému roku začínala klesať. Problémom sa totiž stávali zvyšujúce sa náklady na ťažbu rudy, vysoké mzdy, drahé dopravné výlohy a ceny materiálu. Táto skutočnosť sa konštatovala už 5. apríla 1921 počas bansko-policajnej prehliadky závodu Bindt, ktorú v tento deň uskutočnil štátny banský kapitán Ludovít Weiss. V správe sa uvádzalo, že kým v roku 1920 boli náklady na výrobu jednej tony praženej rudy 39,42 Kč, o rok neskôr to už bolo 53,90 Kč. Naopak, náklady na výrobu surovej rudy, teda bez praženia, oproti roku 1920 klesli o 11 halierov (24,99 Kč v roku 1920 oproti 24,88 Kč v roku 1921). Zvýšenie nákladov na praženie rúd teda vyvolalo ekonomickú stratovosť, pretože železiarne v Třinci uprednostňovali pre slovenskou rudou radšej kvalitnú železnú rudu zo Švédska.⁸ Situácii neprospevala ani obmedzená prevádzka Třineckých železiarní, ktoré nestačili spracovávať dovezenú železnú rudu zo slovenských závodov. V roku 1921 tak železiarne v rudných skladoch skladovali viac než 150 000 ton pražených rúd a z tohto dôvodu silne obmedzili resp. zastavili dovoz týchto rúd zo Slovenska.⁹

V Máriaľute sa od 1. marca 1921 najprv obmedzila ťažba tým, že sa znížil 6-dňový pracovný týždeň o jeden deň. Od 22. mája toho roku sa pracovalo už len štyri dni a v októbri sa ťažba zastavila úplne. Osadenstvo Máriaľuty sa zredukovalo na 63 mužov, ktorí udržiavali iba hlavné podzemné chodby. Baňu Bindt však obmedzenie postihlo až koncom roku 1921, kedy sa pracovalo iba dva týždne v mesiaci a v máji 1922 došlo k takmer úplnému zastaveniu prevádzky, ťažilo sa iba sporadicky v už pripravených poruboch a preto došlo k rapidnému zníženiu počtu zamestnancov. V zamestnaní zostali iba skúsení dlhoroční pracovníci a živitelia viacčlenných rodín, ktorí sa v práci striedali. Ťažba v Bindte tak nedosahovala ani 10 % predkrízového stavu.¹⁰

6 Bohuslav STOČES, *Dvacet pět let Banské a hutní společnosti*, Praha 1931, s. 290; L. PATERA, *Železorná baňa Bindt*, s. 31–32.

7 S. ZAHRADNÍK, *Třinecké železářny 1906–1938*, s. 100; E. KLADIVÍK, *História železorného závodu Máriaľuta*, s. 244.

8 M. JANČURA, *Baníctvo hnilčického Bindtu*, s. 146–147.

9 Z. NĚMEC, *Rudné baníctvo na Slovensku v rokoch 1918–1945*, Bratislava – Košice 1967, s. 92.

10 E. KLADIVÍK, *História železorného závodu Máriaľuta*, s. 204; L. PATERA, *Železorná baňa Bindt*, s. 32–33.

Prvé práce bežnej prevádzky sa v Bindte rozbehli až v máji 1923, kedy sa spustila do prevádzky mokrgravitačná úpravňa, ktorá začala spracovávať nahromadené zásoby surovej železnej rudy. Začalo sa aj s výrobou praženej rudy a jej odvozom do Třinca. V roku 1923 začal závod v Bindte odpredávať Třineckým železiarňam percento železa v tоне surovej rudy za 22 halierov, po vypražení a zvýšení podielu železa v rude to činilo 32 halierov za 1 % Fe. Zvýšenie teda bolo 45 %. Na bani stálo percento železa v tоне surovej rudy 9,6 halierov a úpravami a manipuláciami s rudou sa jeho hodnota vplyvom vynaložených nákladov zvýšila. Tona surovej rudy teda stála 33,60 Kč.¹¹ Po skončení krízy sa normálna prevádzka v Máriaľute rozbehla 1. mája 1923 a od roku 1924 sa začala modernizácia zastaraných prevádzok; pozornosť sa venovala hlavne dokončeniu výroby praženej rudy, čo viedlo k prebudovaniu magnetických separátorov v úpravni. O rok neskôr sa časť mokrgravitačnej úpravne odstavila a týmto spôsobom sa začali upravovať iba rudy veľkosti pod 10 mm. Tieto zmeny v úpravníckom procese dokázali zvýšiť obsah železa v pražených rudách o 1,4 %.¹²

V tomto čase sa už oba závody dostávali do fázy, kedy sa zásoby železných rúd v ložiskách zmenšovali. Práce smerovali viac do hĺbky, kde sa však už žily vykliňovali a stávali sa chudobnejšími. Aj napriek týmto varovaniam sa Banská a hutná spoločnosť spočiatku nevenovala prieskumným prácam a zanedbala túto podstatnú činnosť. V roku 1925 už bolo deväť najvyšších obzorov bane Máriaľuta pre vydobytie rudných zásob opustených. Práce smerovali hlavne na dobývanie otvorených častí žíl, načo bola v roku 1925 vyrazená nová pomocná šachta II., ktorá spájala hlbinné obzory Vilém III. a IV. Ťažba rudy v tomto roku dosiahla svojho vrcholu (121 500 ton) a preto sa v súvislosti so zvyšovaním prepravy materiálu hlavnou ťažnou šachtou musel nasledujúceho roku vymeniť vrátek za výkonnejší. Roku 1927 prebiehalo razenie Hlbinnej šachty, ktorá o tri roky neskôr bola dokončená dosiahnutím III. obzoru.¹³

V Bindte bola situácia veľmi podobná. Hlavnú úlohu však zohrávala ťažba a razenie novej slepej šachty Róbert s finančnými nákladmi vyše 140 000 Kč a údržba povrchových zariadení (hlavne elektrárne v Markušovskej doline). Oproti Máriaľute však závod Bindt ťažil oveľa menšie množstvá rudy, ročne to bolo asi 30 000 ton kvalitného sideritu. Vedenie závodu si však uvedomovalo svoju neľahkú situáciu a blížiac sa vydobytie zásob, preto venovalo značnú pozornosť geologickému prieskumu v nádeji, že sa objavia nové pokračovania žíl alebo doposiaľ neobjavené ložiská železnej rudy v oblastiach, kam ešte predošlý prieskum nesiahal. Z toho dôvodu sa od roku 1926 značná časť finančných prostriedkov a úsilia pracovníkov venovala prieskumu v rôznych hĺbkových úrovniach a ďalších ložiskových častiach. Tieto práce boli napokon v roku 1929 zhodnotené. Na prieskumných prácach bol nasadený značný počet robotníkov, uvádza sa, že v rokoch 1930 až 1931, krátko pred novou hospodárskou krízou, bolo na týchto prácach nasadených až 60 % robotníctva. Výsledky však nevešteli sľubnú budúcnosť, nájdené zásoby železnej rudy dávali závodu len približne desaťročné existencie, po ktorej by sa už ďalšia ťažba stávala nerentabilnou. Túto situáciu sa však pokúšalo vedenie spoločnosti ešte zvrátiť novými prieskumami v smere na obec Vondřišel, ktoré začali v roku 1928.¹⁴

11 Z. NĚMEC, *Rudné baníctvo*, s. 204.

12 B. STOČES, *Dvacet pět let*, s. 289–290.

13 E. KLADIVÍK, *História železorného závodu Máriaľuta*, s. 209.

14 Slovenský národný archív – Slovenský banský archív v Banskej Štiavnici (ďalej len SNA–SBA), Banská a hutná spoločnosť, banské riaditeľstvo v Moravskej Ostrave, 1881–1946 (ďalej len BRM), inv. č. 11.

V Máriaľute sa pozornosť venovala nielen zlacneniu ťažby železných rúd (k čomu sa toho času aj skúšali nové typy trhavín), ale aj výrobe praženca a energetickým zdrojom, ktoré bolo potrebné modernizovať. V roku 1928 bola tak v elektrárni v Máriaľute zabudovaná nová vodná turbína s elektrickým generátorom, roku 1929 sa vybudovala nová betónová hrádza hydroelektrárne na rieke Hornád pri Šteľfanskej Hute a u pražiacich pecí sa začalo s rôznymi skúškami, ktoré mali smerovať k zlepšeniu procesu praženia a výrobe čistejšieho praženca s vyšším obsahom železa.¹⁵ Spomínaného roku totiž podľa analýzy dosahovala surová ruda z Máriaľuty obsah 33,11 % Fe a 1,76 % Mn, čo nebolo dostačujúce. Koncom 20. rokov 20. storočia bol totiž na Slovensku problém s kvalitou a čistotou železných rúd, ktoré sa vyvážali do zahraničia resp. do moravsko-sliezských železiarní. Nízka kovnosť rúd spôsobovala horšiu konkurencieschopnosť slovenských rúd oproti tým zahraničným. Viaceré spoločnosti preto investovali do nových pracovných a výrobných metód a postupov nemalé finančné prostriedky, aby zvýšili koncentráciu železa v rudách a zdokonaľovali triedenie a úpravu rudy tak, aby bola čo najčistejšia. Jednou z týchto spoločností bola aj Banská a hutná spoločnosť, ktorá začala modernizovať zastarané procesy úpravy rúd v svojich slovenských závodoch.¹⁶

Stav pražiarní v slovenských závodoch Banskej a hutnej spoločnosti bol veľmi neutešný. V Bindte šlo prevažne o staré pražiacie pece, ktoré potrebovali na praženie jednej tony rudy až 40 až 60 kg koksu.¹⁷ Kritizovalo sa hlavne ručné odnášanie praženca spod pecí, zložité oddeľovanie jaloviny, slabý prívod vzduchu a s tým súvisiaci dlhý pražiaci proces a nízka výkonnosť starých pecí, ale aj veľká zdravotná škodlivosť pre pražiarov, ktorí pri nich pracovali.¹⁸ V Máriaľute v tom čase fungovalo 25 starých pražiacich pecí s rôznou výkonnosťou. Pražiareň dopĺňovala aj jedna veľká pec siegerlandského typu s obsahom 200 m² z roku 1908, ktorá bola roku 1928 doplnená o ďalšiu pec tohto typu. Priemerná spotreba koksu dosahovala 4,5 až 4,9 % hmotnosti praženej rudy. Máriaľutský praženec dosahoval roku 1928 podiel 48,34 % Fe. V snahe zvýšiť podiel praženca sa začalo s prestavbou starých pecí a montážou exhaustorových zariadení a výťahov. Odsávanie bolo inštalované hlavne na veľké a novšie pece, čím sa dvojnásobne zvýšila výkonnosť pecí a znížila sa spotreba koksu; namiesto orechového koksu sa prešlo na prachový koks, vďaka čomu sa docielilo ďalšej úspory. Modernizácia pražiarnie v Máriaľute bola dokončená v roku 1933, čím sa staré pece mohli demontovať.¹⁹

V Bindte sa vedenie závodu rozhodlo nahradiť celú pražiareň pozostávajúcu zo štrnástich pecí (z toho fungovalo priemerne 6 až 8) novou modernou veľkoobjemovou pecou od košickej firmy Poledniak s finančnými nákladmi okolo 200 000 Kč, ktorá bola dokončená vo februári 1931. Nová pec s obsahom 113,6 m³ bola vybavená prívodom vzduchu do pece pomocou ventilátora a účinným odsávaním. Konštrukcia pece umožňovala vysypávanie praženca do železobetónového zásobníka, čím odpadlo ručné odnášanie praženca spod pecí. Výhodou pece bola aj menšia spotreba koksu (2,5 kg na 1 q praženej

rudy) oproti starým peciam, ktoré na rovnaké množstvo rudy potrebovali až 5,5 kg koksu. S dennou výkonnosťou desiatich vozňov praženca dokázala nahradiť všetky staré pece v závode.²⁰ Spolu s pražiacou pecou sa úpravnícky cyklus v Bindte doplnil aj o novú magnetickú separáciu, kde sa na magnetickom princípe oddeľovala drvená ruda od jaloviny.²¹

Začiatkom 30. rokov 20. storočia už podiel železa v bindtskej praženej rude vplyvom vyrúbania horných častí žíl a presunom ťažby do podzemia klesal. Šošovkovitosť žily a vysoký podiel kremeňa a iných škodlivých prímiesí do rudy spôsobovali, že v roku 1932 dosahoval podiel železa v rude len 48,42 %, pričom pražená ruda z Máriaľuty mala 49,75 % železa. Lepšie na tom bola surová ruda, ktorá obsahovala 34,69 % Fe oproti 33,64 % Fe z Máriaľuty. Z územia Slovenska odoberal Třinec kvalitnejšiu praženú rudu z Gemera, konkrétne zo závodov v Rožňave (53,20 % Fe), Nadabule (52,94 % Fe) či Dobšinej (48,35 % Fe). Najkvalitnejšou rudou, akú v tom čase Třinec objednával, bola pražená ruda z Krivého Rogu od firmy Manganexport-Gesellschaft Berlin s 67 % Fe.²²

Spolu s modernizáciou a výstavbou nových pražiarskych a úpravníckych zariadení sa pozornosť závodov začala naplno obracať aj k novým prieskumným prácam. Zásoby železnej rudy v Máriaľute sa v dôsledku intenzívnej ťažby a nepriaznivých geologických pomerov začali zmenšovať. Roku 1929 prestavovala otvorená zásoba v ložiskách iba 600 000 ton sideritu. V Máriaľute sa dovtedy zanedbávané prieskumné akcie naplno rozbehli v roku 1929. Najprv šlo o práce v rámci využívaných ložísk v Žakarovciach, kde sa vyhlbila nová pomocná šachta III. a začalo sa s prípravou nového III. hlbinného obzoru na ťažbu. Prieskumné práce sa však museli orientovať na iné, doteraz len málo využívané či nevyužívané ložiská. Tie sa nachádzali prevažne v Grellenseifene (dnes Perlovej doline), kde sa predpokladali zásoby 900 000 t. V roku 1929 sa tu začalo so zmáhaním štôľne Markus a razením prieskumných šachtíc, aby sa overila žila Markus vo väčších hĺbkách.²³ V roku 1930 sa začal raziť prieskumná štôľňa a šachtica v banskopolí Gustáv asi 2 km od závodu Máriaľuta. Ďalej sa začalo s prieskumom podzemia aj v štôľni Markus vyzrazením prieskumnej šachty a inštalovaním viacerých kompresorov, ktoré poháňali vrtačky využívané na tieto práce. Roku 1931 sa znovuotvorila slepá šachta Róbert z rovnomennej štôľne, ktorá bola od roku 1910 opustená.²⁴

V Bindte bola situácia v prieskumných prácach zúfalá. Polia v západnej časti ložiska boli v tejto dobe skoršími prieskumami už veľmi dobre prekutané, avšak výsledok vôbec nebol optimistický. Istú nádej tak predstavovali východné polia, kde sa ešte eventuálne mohli nachádzať nejaké rudné zásoby. V roku 1928 sa preto investovalo do razby kutacieho prekopu v úrovni štôľne Karol. Druhou podobnou investíciou v tomto roku bolo razenie prekopu po žile Rinner. V druhej polovici roku 1930 bol na žile Róbert založený VI. hlbinný obzor, no otvorené množstvá rudy tu nedosahovali očakávaných objemov. Veľkú snahu banskej správy nájsť v Bindte vhodné zásoby a predĺžiť tak životnosť zá-

15 SNA-SBA, Banský kapitanát v Spišskej Novej Vsi, 1855-1933 I. (ďalej len BKNV), inv. č. 2060-2066.

16 Z. NĚMEC, *Rudné baníctvo*, s. 190-198.

17 SNA-SBA, BRM, inv. č. 132; L. PATERA, *Baníctvo Hnilčika v technike a technológiách*, in: Hnilčík minulý, súčasný a budúci, ed. M. Jančura, Spišská Nová Ves 2015, s. 119-120.

18 SNA-SBA, BKNV, inv. č. 1976; Revírny banský úrad v Spišskej Novej Vsi, 1934-1940 (ďalej len RÚNV), zn. E1, inv. č. 65.

19 E. KLADIVÍK, *História železoruďného závodu Máriaľuta*, s. 237-239; R. MAGULA, *Z histórie ťažby*, s. 132-133.

20 Staré pece však boli ponechané ako rezerva. SNA-SBA, RÚNV, zn. E1, inv. č. 65; BKNV, inv. č. 1976.

21 SNA-SBA, RÚNV, zn. E1, inv. č. 65; M. JANČURA, *Baníctvo hnilčíckeho Bindtu*, s. 148; L. PATERA, *Železoruďná baňa Bindt*, s. 72-74.

22 ZA Opava, Banská a hutní společnost - Generální ředitelství, 1906-1946 (ďalej len BHGR), inv. č. 1660; L. PATERA, *Železoruďná baňa Bindt*, s. 99-100.

23 B. STOČES, *Dvacet pět let*, s. 290; SNA-SBA, BKNV, inv. č. 2060-2066.

24 E. KLADIVÍK, *História železoruďného závodu Máriaľuta*, s. 219, 225.

vodu dokazujú aj veľmi vysoké finančné výdavky na prieskum, ktoré len v roku 1930 dosahovali čiastky 495 867 Kč a o rok neskôr to bolo ďalších 467 774 Kč.²⁵

Prerušenie prevádzky slovenských závodov Banskej a hutnej spoločnosti

Krach na newyorskej burze a vznik celosvetovej hospodárskej krízy roku 1929 zasiahli Československo oneskorene až v roku 1931, kedy začala klesať priemyselná výroba.²⁶ Problémy Třineckých železiarní s odbytom sa čoskoro prejavili aj na slovenských železozorudných baniach v Bindte a Máriahute, ktoré museli začať obmedzovať svoju ťažbu. Obe bane začali mať problémy s odbytom a ich rudné sklady sa tak začali naplňovať. Preto 1. októbra 1931 znížil Bindt prevádzku na päť dní, o dva dni neskôr rovnaké opatrenie musela zaviesť aj Máriahuta. Od 18. októbra sa začalo pracovať štyri dni (v Bindte až 17. novembra) a do konca roka prevádzka klesla iba na tri pracovné dni, zároveň začala Máriahuta od 1. decembra prepúšťať časť robotníctva.²⁷ V Bindte sa už od jesene 1931 rozbehli prípravné práce na zastavenie prevádzky, avšak aby robotníctvo nestratilo cez zimné mesiace zamestnanie, bol dátum konečného zastavenia prevádzky posunutý na apríl 1932. Avizovanú správu o zastavení závodu prijalo robotníctvo s nevôľou a pokúšalo sa toto rozhodnutie zvrátiť. Podobný cieľ malo aj mesto Spišská Nová Ves, ktoré argumentovalo vysokým nárastom nezamestnaných po odstavení neďalekého železozorudného závodu Roztoky-Grétla a píly na Podskale.²⁸

Podľa Banskej a hutnej spoločnosti bolo pre odbytové problémy výhodnejšie odstaviť závod Bindt a dovoz rúd od iných baní, než redukovať ťažbu v oboch svojich závodoch. V januári 1932 sa uvádzalo, že „v prípadě, že by Třinec měl požadovati další redukování slovenských rudních závodů, navrhovali bychom, aby toto omezení bylo provedeno při Dobšíně (Coburg – Mannesmann) a na Bindtě. ... Bindt bude i tak v nejbližší době zastaven. Jeli politováníhodno, že tamnější osazentvo bude bez zaměstnání, jest přece méně směrodatné, pakli že závod bude omezován rychlejším tempem, než kdyby měla Mariánska hut' (tj. Máriahuta, pozn. autora) býti dále redukována, čímž výrobní náklad – které i při nynějším rozsahu těžby budou stoupati – by dosáhly nepřiměřené výše“.²⁹

Dňa 31. marca 1932 bola baňa Bindt dočasne zastavená, obnovenie prevádzky sa malo uskutočniť až po zlepšení hospodárskej situácie. Počas zastavenia závodu sa odmontovalo všetko použiteľné vybavenie z podzemia a banské priestory pod II. obzorom sa zatopili. Takmer všetci pracovníci boli prepustení, ostalo len pár mužov na dozor a nevyhnutné údržbové práce.³⁰ V Máriahute sa obmedzovanie ťažby a prepúšťanie robotníctva dostalo do takej fázy, že osadenstvo zredukovalo na stovku mužov a od 1. septembra 1932 sa závod zastavil, no len do 3. októbra. Cez zimné mesiace banská správa na žiadosť robotníctva nechala závod v prevádzke, no od 1. mája 1933 sa opäť zastavila, tentokrát na 4 mesiace. Po ich uplynutí sa závod síce opäť po dobu jedného mesiaca rozbehol, ale ťažká hospodárska situácia nakoniec donútila Banskú a hutnú spoločnosť odstaviť aj

25 L. PATERA, *Železozorudná baňa Bindt*, s. 35–37.

26 Ludvík HALLON, *Hospodárstvo v 30. rokoch*, in: V medzivojnovom Československu 1918–1939, edd. Bohumila Ferenčuhová – Milan Zemko, Bratislava 2012, s. 359.

27 SNA–SBA, RÚNV, zn. E1, inv. č. 65.

28 SNA–SBA, BKNV, inv. č. 1977.

29 SNA–SBA, BRM, inv. č. 213.

30 SNA–SBA, BRM, inv. č. 215, BKNV, inv. č. 1977–1978.

Máriahutu, k čomu došlo 31. októbra 1933. Prevádzkové pokoje oboch závodov tak boli s ročnými lehotami postupne predlžované.³¹

Dočasné obnovenie a koniec prevádzky baní Bindt a Máriahuta

Po zlepšení hospodárskej situácie sa po prípravných prácach 5. mája 1936 ťažba v Máriahute opäť rozbehla. V plnej prevádzke sa závod ocitol až od júna, kedy sa pracovalo šesť dní v týždni. V Bindte bola situácia zložitejšia a spoločnosť tu ťažbu obnovila až 1. januára 1937. Už vtedy sa vedelo o tom, že toto obnovenie prevádzky je len dočasné, pretože asi o dva roky dôjde k definitívnemu vydobytiu všetkých rudných zásob v bindtských ložiskách a závod sa už neobnoví. Aj napriek tomu sa však pozornosť venovala oprave viacerých zastaraných zariadení, odvodneniu podzemia a údržbe povrchových stavieb, tiež došlo aj k prestavbe novej pražiackej pece z roku 1931. U nej sa totiž ukázalo, že naväzať do pece rudu spolu s koksom nie je ideálne a preto sa musel prebudovať vrch pece. Riadna prevádzka závodu sa začala až v máji 1937, intenzívne sa dobývali otvorené zásoby železnej rudy a to tak, že závod v roku 1938 dosiahol svoju najvyššiu ťažbu (55 095 ton).³²

Prevádzka závodu Máriahuta pokračovala bez výraznejších problémov, avšak v novembri 1936 došlo k požiaru jedného sypu v porube medzi obzorom Kálman a Vilém III. Pre zadymenie a následne uzavretie veľkého úseku bane kvôli haseniu bol závod nútený prerušiť prevádzku. Na zdolanie ohňa bola privolaná aj záchranná čata zo šachty Barbora v ostravsko-karvinskom revíri. Po deviatich dňoch bol požiar uhasený a závod opäť mohol obnoviť svoju prevádzku.³³

Po rozbehnutí prevádzky sa v Máriahute opätovne započala nielen ťažba rudy, ale aj prieskumné práce. Ťažba sa držala stále vo výške okolo 100 000 ton. Pre rudný prieskum sa koncom roku 1937 začalo s razením prieskumnej šachtice na parcele č. 3059 v žakarovskom revíri, ktorá bola vybavená drevenou ťažnou vežou. Ďalšie práce už smerovali do Grellenseifenu, kde sa roku 1938 prišlo k budovaniu pobočného závodu. Jedným z prvých prác bola výstavba dočasnej ťažnej veže a strojovne nad novou šachtou Markus, ktorá sa v tomto čase začala hĺbiť a mala dosiahnuť konečnú hĺbku 90 m. V roku 1939 sa napojila na štôľnu Róbert, ktorá bola razená neďaleko mesta Gelnica.³⁴

V Bindte sa pokračovalo v ťažbe posledných zásob železnej rudy, pretože všetky datočné prieskumné práce ukázali iba negatívny výsledok. Situáciu sa banská správa pokúsila zvrátiť kúpou neďalekého a dlhodobo zastaveného banského závodu pri štôľni Gustáv vo Vondřišli (dnes Nálepko) vzdialeného asi 4–5 km od Bindtu. Túto baňu do roku 1937 vlastnil veľkostatkár Dr. Mikuláš von Ballestrem, ktorý však nikdy v tomto závode ťažbu nerozbehol. Tamojšie ložiská však mohli poskytnúť nemalé zásoby rudy, takže v nich videla bindtská správa istú nádej. Vondřišelské bane sa do majetku Banskej a hutnej spoločnosti dostali kúpou v lete 1937 a hneď sa začalo so zmáňaním starých a zavalených štôľní, pričom sa sledovali možné zásoby rúd. Po takmer dvadsaťročnej nečinnosti vo vondřišelskom závode tu už neexistovala úpravňa, triediareň, pohonné zdroje ani

31 E. KLADIVÍK, *História železozorudného závodu Máriahuta*, s. 204–205; SNA–SBA, BKNV, inv. č. 2060–2066.

32 L. PATERA, *Železozorudná baňa Bindt*, s. 45–46.

33 E. KLADIVÍK, *História železozorudného závodu Máriahuta*, s. 235.

34 KLADIVÍK, *História železozorudného závodu Máriahuta*, s. 211–213, 226; R. MAGULA, *Z histórie ťažby*, s. 120.

dopravné zariadenia, čím by sa prípadne investičné náklady dostali do neúmernej výšky oproti dostupným zásobám sideritu. Po prieskumných prácach a následných problémoch s odvodňovaním bolo vondrišelské ložisko posúdené ako neperspektívne a na jar 1939 opustené.³⁵

Od leta 1938 začínala postupne demontáž koľajníc, potrubí a iného vybavenia z nevyužívaných častí bindtského podzemia. Dorúbavali sa posledné piliere na I. a II. obzore, ktoré sa začínali opúšťať. Všetky obzory ležiace pod II. obzorom už boli zatopené. Na povrchu sa medzitým začínala spracovávať aj ruda zo starých odvalov, kvôli čomu došlo aj k rozšíreniu rudného skladu. Pre problémy s nedostatkom železničných vozňov bol transport rudy do Třince prerušený, podobné problémy postihli už skôr aj Máriahtu, kde sa v januári 1938 zredukovala výroba praženca kvôli zníženiu odbytu železiarňam. Po mníchovských udalostiach sa dostali Třinecké železiarne do poľského záboru, čím sa doprava rudy do železiarní prerušila. Máriahtu preto obmedzila ťažbu, no Bindtu sa tento problém v produkcii nijak neodrazil. Posledné banské práce v Bindte sa vykonali na jar 1939, kedy sa doťažili všetky rentabilné zásoby železnej rudy a 23. marca 1939 sa Bindt navždy zastavil. Od toho času prebiehala iba demontáž použiteľného materiálu, demontáž výrobných zariadení a budov. Použiteľné stroje sa odpredali ostatným závodom Banskej a hutnej spoločnosti do Máriahtu a mangánorudnej bane Švábovce. Obytné budovy a pozemky sa odpredali súkromným záujemcom. Po odvoze materiálu a po skončení ťažby dreva bola v roku 1943 demontovaná aj závodná montážna úzkorozchodná železnica a tým sa v Bindte skončili akékoľvek aktivity Banskej a hutnej spoločnosti.³⁶

V Máriahtu sa koncom 30. rokov 20. storočia ťažobné práce taktiež venovali len doťaženiu rentabilných zásob sideritu, po ktorom sa mal závod demontovať a presunúť k štôlni Róbert pri Gelnici a ťažba mala smerovať do Grellenseifenu a okolitých ložísk. Ani tu však situácia nebola ideálna, pretože prieskumné práce ukázali v grellenseifenskom revíri menšie zásoby, než aké boli očakávané. Do roku 1944 boli ložiská v Máriahtu a Žakarovciach dorúbané a došlo k demontáži banských zariadení a budov, zbúrala sa pražiareň s úpravňou a zlikvidovala lanovka Žakarovce – Štefanská huta. Po znárodnení v roku 1945 sa pod vedením národného podniku Železorudné bane, n. p. Spišská Nová Ves banské práce potom sústredili na šachtu Markus a posledná ťažba tu skončila v 60. rokoch 20. storočia.³⁷

Sociálna problematika slovenských závodov spoločnosti

V oboch závodoch pracovalo prevažne mužské robotníctvo, ktoré sa regrutovalo z blízkeho okolia závodov. V prípade Máriahtu šlo o obyvateľov Žakaroviec, Gelnice, Kluknavy či Helcmanoviec, v prípade Bindtu to boli obyvatelia Bindtu, Hnilčíka, Vondrišľa, Markušoviec a ďalších obcí. Ženy a deti sa v oboch závodoch mohli zamestnávať iba na povrchu a vykonávali jednoduchšie práce, šlo hlavne o triedenie rudy v úpravni a triediarni, prípadne deti čistili banské vozíky na povrchu. Bindt zamestnával približne 250 až 270 robotníkov, Máriahtu kvôli oveľa vyššej ťažbe mala osadenstvo čítajúce 560 až 610 ľudí. Najväčšiu kategóriu robotníctva tvorili haviari a ostatní podpovrchoví

robotníci, podiel povrchových robotníkov dosahoval asi 46 %. Od roku 1921 bolo prijímanie robotníkov viazané na kolektívne zmluvy, ktoré zaručovali novým zamestnancom rovnaké práva a povinnosti ako už zabehtým robotníkom. Podľa kolektívnej zmluvy z roku 1929 boli mzdy robotníkov v Bindte stanovené takto: haviari, mladší haviari, strelmajstri a banskí tesári zarábali 27,40 Kč za zmenu v čistom (teda už bez príspevkov do bratskej pokladnice a iné zrážky zo mzdy). Podzemní pracovníci v doprave, ako vozači, „hašplíri“, narážaci, sťahovači a kočiši dostávali 20,48 Kč. Ďalší podzemní robotníci, ako murári, zakladači a pod. zarábali 18,48 Kč. Na povrchu dostávali zamestnanci o niečo menej. Remeselníci, strojníci, dozorcovia nad strojmi a kotlami zarábali 24,05 Kč, úpravári, nakladači, pražari, lampiari či nádenníci dostávali 22,08 Kč a mladiství pracovníci, ktorí robili v úpravni či ako remeselnícki učni dostávali za zmenu 11,85 Kč. Najmenej zarábali ženy, len 9,52 Kč za zmenu. Z mzdových výkazov z roku 1930 vysvitá, že pracovníci v podzemí zarábali priemerne až o 7,65 Kč viac, ako povrchoví robotníci (26,85 Kč oproti 19,20 Kč) a celková priemerná mzda v roku 1930 v železorudnej bani Bindt bola 23,65 Kč za jednu zmenu.³⁸ Mzdy, ktoré boli zmluvou pevne dohodnuté, sa však menili každým mesiacom podľa aktuálnej ťažby, výkonu a počtu robotníkov. Tieto mzdové posuny však boli minimálne, v rozmedzí pár korún. Po celú dobu fungovania závodov však v súvislosti so mzdami platilo, že najhoršie platený robotník pracujúci v podzemí bol lepšie platený ako najlepší zarábajúci robotník pracujúci na povrchu. Náročná a nebezpečná práca v podzemí bola obecné viac finančne ohodnotená ako menej náročná práca v povrchových častiach výroby.³⁹

V zimných mesiacoch poskytovala Banská a hutná spoločnosť zamestnancom železorudných baní jednorazové finančné výpomoci. O vyplatení prvej sme informovaný z roku 1929, avšak bežne sa stávalo, že pre rôzne prieťahy boli tieto výpomoci vyplatené až vo februári či v jarných mesiacoch. Nie každý robotník dostával rovnakú čiastku, mladí a bezdetní pracovníci alebo ženy dostávali od 30 do 50 Kč, ženatí a viacdetní robotníci mohli dostať až 105 Kč. Tieto finančné výpomoci boli od roku 1931 do roku 1937 prerušené z dôvodu hospodárskej krízy.⁴⁰

Banská a hutná spoločnosť mala pre svojich robotníkov v Máriahtu a Bindte k dispozícii robotnícke kolónie so závodnými bytmi, ktoré prenajímala svojim zamestnancom a ich rodinám. Kým v Bindte šlo o klasické drevenice roztrúsené po osade, v Máriahtu už Kniežacia Těšínska komora na prelome 19. a 20. storočia investovala do výstavby typizovaných murovaných alebo hrazdených dvojposchodových domov. V roku 1930 závodná kolónia v Bindte pozostávala z 15 úradníckych a 22 robotníckych domov (s 31 bytmi), o pár rokov neskôr (1934) sa už uvádza celkom 39 robotníckych bytov a 12 úradníckych, pričom sa ku kolónii rátal aj hostinec. Banská správa robotníkom prenajímala na hospodárske účely aj pozemky a lúky v Bindte.⁴¹ V Máriahtu bolo roku 1930 celkovo 48 domov, kde bývalo celkovo 595 ľudí, z čoho bolo 114 baníkov a 33 dozorcov závodu, zvyšok tvorili ich rodinní príslušníci alebo iné osoby. Výška nájomného činila 10 Kč na mesiac.⁴²

38 SNA–SBA, Banský inšpektorát Spišská Nová Ves, 1934–1940 (ďalej len BINV), inv. č. 53.

39 L. PATERA, *Železorudná baňa Bindt*, s. 89–93.

40 SNA–SBA, BRM, inv. č. 121, 182.

41 ZA Opava, BHGR, inv. č. 2268; J. PETERS, *Statistická příručka československého hornictví pro rok 1930*, Praha 1930, s. 243.

42 E. KLADIVÍK, *História železorudného závodu Máriahtu*, s. 241.

35 K tomu pozri: L. PATERA, *Podnikanie akciových spoločností v baníctve obce Vondrišel (1900–1939)*, Montážna história, roč. 10, 2017–2018, s. 274–307.

36 SNA–SBA, BRM, inv. č. 11, 150, 216, 432; PATERA, *Železorudná baňa Bindt*, s. 49–56.

37 E. KLADIVÍK, *História železorudného závodu Máriahtu*, s. 207–208; R. MAGULA, *Z histórie ťažby*, s. 118–119.

Okrem toho bola v Bindte pre deti robotníkov vybudovaná roku 1874 závodná škola, ktorá bez prestávky fungovala aj v medzivojnovom období. V roku 1929 navštevovalo školu 63 detí, z čoho boli dve tretiny ratolesti bindtských baníkov. V tomto čase sa už však závod snažil školy zbaviť a ponúkol štátu jej prevzatie. Ten s tým súhlasil, no až do roku 1932 sa v tejto veci nič nepodniklo. Až po avizovanej správe o zrušení školy pre krízové problémy sa ministerstvo školstva konečne školy ujalo a tá potom prežila aj likvidáciu závodu a fungovala aj po druhej svetovej vojne.⁴³ V Máriaľute bola pre deti zamestnancov k dispozícii iba obecná škola.

Nespokojnosť a žiadosti o zvýšenie miezd robotníci v Máriaľute a Bindte pred rokom 1918 prejavovali štrajkami, po skončení vojny sa tieto mimoriadne udalosti vyskytli iba ojedinele. Prvý povojnový štrajk sa odohral v lete 1919 v Bindte a súvisel s podporou generálneho štrajku v republike, bol riadne ohlásený a trval dva dni. Počas neho sa zabezpečovali iba nutné udržiavacie a odvodňovacie práce, takže sa zaobišiel bez problémov s vedením závodu.⁴⁴ Podobný štrajk sa odohral aj v marci 1927, kedy vstúpili bindtskí baníci do jednodňového protestného štrajku voči zamýšľanej novelizácii zákona o bratských pokladniciach. Prerušenie prevádzky sa tiež obišlo bez výrazných problémov.⁴⁵

V Máriaľute sa štrajkové akcie konali v konjunktúrnom období nielen pre všeobecné štrajky, ale aj pre nespokojnosť robotníkov. Napríklad v decembri 1927 pod vplyvom miestnej komunistickej strany vstúpilo 445 zo 766 robotníkov do štrajku, podobne aj v júli 1928 bola prevádzka závodu kvôli štrajku prerušená. Vtedy štrajkovalo 40 žien a 15 mladistvých robotníkov v pražiarni a žiadalo zvýšiť akord za 1 tonu praženej rudy z 2,10 na 3,50 Kč a zvýšenie priemernej dennej mzdy na 15 Kč. Vedenie závodu zvýšilo mzdu asi desiatim usilovným robotníčkam, ostatní nedostali nič. Preto 11 robotníčok z Helcmanoviec unáhle podalo výpoveď z práce v nádeji, že obmäkčia vedenie závodu. Tomu však nevedomky vyšli v ústrety, pretože banská správa chcela aj tak znížiť počet zamestnancov v pražiarni. Ich opätovné žiadosti o prijatie do práce neboli uznané. Po dvoch týždňoch sa prevádzka závodu vrátila do normálu a robotníci dosiahli iba minimálne úpravy miezd.⁴⁶ V Bindte podobné prejavy nespokojnosti sa nevyskytovali, čo súviselo zrejme s minimálnym vplyvom komunistickej strany na robotníctvo tohto závodu.

V čase hospodárskej krízy 30. rokov boli obe závody zastavené a robotníctvo ostalo bez práce. Nemohli sa zamestnať o okolitých banských podnikoch, pretože aj tie buď obmedzovali výrobu a prepúšťali väčšie časti svojich baníkov, alebo tiež zastavili prevádzku. Mnoho robotníkov tak bolo odkázaných na štátnu podporu. Banská a hutná spoločnosť sa snažila pomôcť aspoň deťom svojich bývalých zamestnancov a od mája 1933 organizovala v Máriaľute stravné akcie, kde v ciachovni závodu podávala 128 deťom teplú stravu. Na toto stravovanie prispievalo aj úradnícke vedenie závodu a robotníci, ktorí ostali v zamestnaní a mali vyššie platy.⁴⁷

Bežní robotníci z Bindtu a Máriaľuty mali počas krízy možnosť zárobku a práce až pri štátom organizovaných akciách, ako bola hlavne stavba železnice Červená Ska-

la – Margecany, ktorá viedla Hnileckou dolinou v blízkosti viacerých zastavených baní a priemyselných závodov. Na jej stavbe, ktorá trvala do roku 1937, pracovalo mnoho žakarovských, bindtských a hnilečických robotníkov, ktorí sa po jej dokončení vrátili pracovať do rozbehnutých baní. Úradníctva a členov banských správ sa tento problém netýkal, pretože nakoľko šlo o dlhoročných a skúsených pracovníkov Banskej a hutnej spoločnosti, bolo rozhodnuté o ich presunutí do Máriaľuty a Šváboviac, prípadne ponechaní v Bindte na dozor a bežnú administratívu. Na údržbu zastaveného Bindtu boli využívaní štyria pracovníci v podzemí, ktorí zarábali mesačne 20 Kč a na povrchu jeden alebo dvaja robotníci s platom 16 Kč.⁴⁸

Podobná situácia sa odohrávala aj na jar 1939, kedy závod v Bindte končil ťažbu a začínal s demontážnymi prácami. Vtedy však bola hospodárska situácia značne odlišná a okolité banské závody ponúkli pomocnú ruku a súhlasili s prijatím istej časti robotníctva. Malá časť baníkov prešla do ostatných závodov spoločnosti, konkrétne štyria odborníci boli premiestnení do závodu Máriaľuta, kde sa zúčastnili hĺbenia šachty v Grellenseifene a šiesti robotníci boli presunutí do mangánovej bane v Šváboviac, kde nahradili baníkov, ktorí nastúpili na povinnú vojenskú službu. Po rokovaníach prisľúbili Krompašské závody na meď prijatie do závodu Slovinky až 30 robotníkov, hlavne z Helcmanoviec a okolia. Železorudná baňa v Koterbachoch vo vlastníctve Vítkovického banského a hutného ťažiarstva prijala troch až štyroch robotníkov. Rokovania prebehli aj s vlastníkom susedného závodu na Gréťli (spoločnosť Drevársky a banský priemysel), ten prisľúbil začiatkom mája zamestnať 20 baníkov z Bindtu.⁴⁹

Záver

Spišské železorudné bane Bindt a Máriaľuta počas medzivojnového obdobia nezohrávali tak výraznú úlohu, ako tomu bolo v počiatkoch podnikania Kniežacej Těšínskej komory v 19. storočí. Bolo to spôsobené hlavne vzrastajúcou výrobou železa v podnikoch Banskej a hutnej spoločnosti a neschopnosťou spišských baní dodávať požadované množstvá rúd. Preto majoritné dodávky rúd pochádzali zo zahraničia, no spoločnosť o svoje závody prejavovala aj naďalej adekvátny záujem, pretože predstavovali vlastnú rudnú základňu a stále dodávali kvalitný siderit a praženec. Bindt síce ťažil trikrát menej rudy ako Máriaľuta, no mal o niečo vyšší podiel železa a vyrábal aj bohatší praženec. Spoločnosť sa snažila zvýšiť podiel železa v rudách zo Slovenska hlavne modernizáciou alebo výstavbou výkonných pražiacich pecí a magnetických separácií, bohužiaľ táto investícia nemohla byť adekvátne využitá a zhodnotená, pretože krátko nato boli obe závody odstavené pre krízové problémy počiatkom 30. rokov 20. storočia. Po dlhej stagnácii bola prevádzka oboch baní obnovená len dočasne, pretože vplyvom vyťaženia rentabilných rudných zásob boli obe závody počiatkom alebo v priebehu druhej svetovej vojny zrušené a presunutie ťažby na rentabilné ložiská sa podarilo iba v Máriaľute.

43 SNA–SBA, BRM, inv. č. 426; Štátny archív v Košiciach – pobočka Spišská Nová Ves (ďalej len ŠAKE–SNV), Okresný úrad Spišská Nová Ves (ďalej len OUSNV), sign. 2666/1931.

44 Zemský archív Opava, BHGR, inv. č. 299.

45 SNA–SBA, BKNV, inv. č. 1972.

46 E. KLADIVÍK, *História železorudného závodu Máriaľuta*, s. 204.

47 E. KLADIVÍK, *História železorudného závodu Máriaľuta*, s. 205.

48 SNA–SBA, RÚNV, inv. č. 161, zn. O1.

49 SNA–SBA, BRM, inv. č. 216.

Zips's Ironworks Mines of Mining and Metallurgical Company during Interwar Period

(Summary)

Banská a hutná spoločnosť (Mining and Metallurgical Company) owned two iron ore mines in Spiš called Bindt and Mária huta. During the inter-war period, due to the growth of iron production in the company's plants, these plants no longer played such a significant role as they did in the second half of the 19th century. Both mines could only supply limited quantities of ores, so the majority of iron ore supplies came from abroad. The Bindt mine yielded three times less ore than the Mária huta mine, but it had a slightly higher proportion of iron in the ore and also produced richer calcined ore. The company sought to increase the share of iron in ores from Slovakia, mainly by modernizing or building high-performance roasting furnaces and magnetic separations; unfortunately, this investment could not be adequately used and valued up because shortly afterwards both plants were shut down due to crisis problems in the early 1930s. After a period of long stagnation, the operation of both mines was resumed only temporarily because, due to the extraction of profitable ore reserves, both plants were closed at the beginning or during World War II and the transfer of mining to profitable deposits was successful only in Mária huta.

Mgr. Lukáš Patera
Doktorand
Katedra historie
Filozofická fakulta
Ostravská univerzita
lukas.patera24@gmail.com

**PRÁVNÍ A DOKTRINÁLNÍ OKOLNOSTI
VZNIKU VLÁDNÍHO VOJSKA**

Stanislav Polnar

Stanislav Polnar: Legal and Doctrinal Circumstances of the Formation of Government Troops

Questions related to the existence of government troops are among the most controversial in the Czech historiography. For some, the government soldiers were collaborators with the Nazi regime. For others, they were patriots represented home country in the time of unfreedom. This paper evaluates the issue from a different perspective. It describes the legal and organizational circumstances of the formation of this armed body. The text attempts to answer the question, whether the government army was a collaborative structure or a residue of the Czechoslovakian army. The conclusion suggests the first option. The government troops served Nazi propaganda, which the government presented as a false remnant of national sovereignty.

Key Words: *Government Troops, Military Doctrine, Legal Regulation, Anti-Nazi Resistance, Military Training, Military Justice*

Úvodní poznámka

Na úlohu vládního vojska v moderních československých dějinách se nahlíží různým způsobem. Pro jedny představují jeho příslušníci kolaboranty s nacistickou okupační mocí, pro jiné jsou to vlastenci se smyslem pro povinnost, kteří zůstali ve veřejné službě i po ztrátě národní a státní suverenity. Značný rozdíl pak spočívá v hodnocení individuálních osudů vládních vojáků, jejichž osobní rozhodnutí je nezřídka postavila i proti nacistické okupační mocí, a úlohy vládního vojska jako součásti zvláštní vojenské správy Protektorátu Čechy a Morava.¹ Vzpomeňme jen skutečnosti, že část vládního vojska, včetně jeho zdravotnických služeb, bojovala proti německým jednotkám v rámci květnového pražského povstání roku 1945.² V druhém případě mají velkou vypovídací hodnotu zejména dobové právní dokumenty normativní či aplikační povahy a samozřejmě písemnosti úřední provenience, které mohou osvětlit v první řadě poměr vládního vojska k okupační německé branné mocí. Lze z nich rekonstruovat jednak formální, ale i faktické postavení této ozbrojené složky a zamyslet se současně nad tím, zda šlo jen o nacistickou stafáž, dle níž se jednalo o projev protektorátní státní „suverenity“, či zde můžeme hovořit o integrální součásti naší vojenské historie a pozůstatku prvorepublikové československé branné mocí. Zvláštní pohled „z druhého břehu“ představují plány domácího i zahraničního odboje na využití vládního vojska v připravovaném ozbrojeném vystoupení proti okupační mocí. V nich se zrcadlí postoje mnoha bývalých československých vojáků, kteří na domácí i zahraniční frontě vystupovali proti politickému režimu, jemuž „vladaři“³ přinejmenším pasivně sloužili.

Politické a právní otázky spojené se vznikem vládního vojska

Základní rámec pro činnost vládního vojska dávaly samozřejmě protektorátní právní předpisy, pokud je alespoň formálně za pramen práva považujeme. Výnos Adolfa Hitlera o zřízení Protektorátu Čechy a Morava hovořil v tomto ohledu jasně. Z hlediska němec-

1 Jan GEBHART a Jan KUKLÍK, *Velké dějiny země Koruny české, sv. 15/a, 1938–1945*, Praha 2006, s. 226–227.

2 Jiří FRAJDL, *Protektorát Čechy a Morava 1939–1945*, Moravská Třebová 1993, s. 22.

3 Ve vojensko-historickém slangu se jedná o označení příslušníků vládního vojska.

kých válečných zájmů si říšský kancléř především vyhrazoval právo libovolně upravovat státoprávní otázky protektorátu. Německo poskytovalo novému „útvary“ vojenskou „ochranu“ a za tím účelem rozmísťovalo na jeho území vojenské posádky a zařízení. Pouze a jen pro potřeby vnitřní bezpečnosti protektorátu bylo dovoleno zřizovat si vlastní sbory, jejichž organizaci, počty a výzbroj určovala celoříšská vláda.⁴ Obecné formulace rozvíjelo nařízení vlády, dle něž vládní vojsko vzniklo dne 1. července 1939. Jeho hlavním úkolem bylo spolupůsobit při udržování vnitřní bezpečnosti a pořádku nebo vykonávat pomocné služby, zejména v krizových situacích ohrožujících život a majetek osob. Velitelskou pravomoc nad vládním vojskem vykonával státní prezident dr. Emil Hácha. Vojenská správa pak náležela předsedovi protektorátní vlády.⁵ Nejvyšším „vojenským“ funkcionářem vládního vojska se stal bývalý generál čs. branné moci Jaroslav Eminger (1886–1964), který sbor řídil spolu s Generálním inspektorátem (GI) vládního vojska v Praze. Jako střední článek velení pracovaly oblastní inspektoráty v Praze, Hradci Králové a Brně, jimž dále podléhalo dvanáct praporů vládního vojska. Celkové početní stavy nesměly překročit sedm tisíc mužů. Okupanti vykonávali svůj vliv prostřednictvím Úřadu zmocněnce říšské branné moci u říšského protektora. Skutečný důvod, proč dovolili zbytkům deklasovaného československého státu zřídit si ozbrojený sbor připomínající armádu, není ani dnes zcela zřejmý. Před vypuknutím druhé světové války však ve vedení nacistického Německa převažovala jistá benevolence, která satelitům umožnila zřídit si úsporně vyzbrojené jednotky sloužící k reprezentativním či pracovním účelům. Svou roli sehrála i obava z toho, jak se bývalí vojenští profesionálové postaví ke svému nedobrovolnému penzionování. Mělo se tak předejít jejich přechodu do služeb domácího či zahraničního odboje.⁶

Vládní vojsko bylo plodem likvidace Československa, jehož podobu rozhodujícím způsobem vymezili sami nacisté. Smysl své existence však hodnotili i sami vládní vojáci. Za oficiální lze v tomto ohledu považovat pohled nejvýznamnějšího z nich, samotného generála Emingera. Ten se v úvodním článku prvního čísla časopisu Vládní vojsko z roku 1939 pokusil formulovat smysl a poslání jím vedené složky, v čemž můžeme spatřovat fragmenty armádní „doktríny“ svého druhu.⁷ Chápal je jako výkonný orgán české vládní moci a nositele národní vojenské tradice. Proto mělo vládní vojsko vystupovat vždy jako vzorné vojenské těleso zejména ve vztahu k české veřejnosti. Jelikož se jednalo o vojsko protektorátní, popisoval je generál Eminger zároveň i jako jednotku říšskou, protože německý stát převzal nad protektorátem vojenskou ochranu. Dovožoval z toho výslovně kamarádský poměr sounáležitosti mezi německými a vládními vojáky. Vládní vojsko se mělo podstatně lišit od armád založených na všeobecné branné povinnosti i od armád miličních, a to jak svým posláním, svým složením, tak i způsobem doplňování. Generální inspektor výslovně vyloučil jakýkoliv úkol této složky při vnější obraně státu. Chápal je však jako stálé vojsko s dlouholetou služební dobou. Tyto okolnosti určovaly zejména formy jeho výcviku, který připravoval vládní vojáky k reprezentačním úkolům či zásahům při pohromách ohrožujících život a majetek. Samotný bojový výcvik sloužil pouze pro potřeby výkonu asistenční

a strážní služby. Snad nejdůležitějším závěrem Jaroslava Emingera byla jeho charakteristika vládního vojska jako stálého, uzavřeného a velmi málo proměnlivého celku. Vojenský výcvik směřoval pouze k vlastním příslušníkům a neměl sloužit k přímé výchově širokých vrstev českého národa k brannosti. Návaznost na hlavní úkoly československé branné moci nebo obsah všeobecné branné povinnosti dle branného zákona z roku 1920⁸ tedy byla zcela minimální.

I více než rok po právním vzniku vládního vojska neměl jeho řídicí orgán, tedy GI, jasno v otázce, jaké je jeho „ústavní“ postavení v autonomní správě Protektorátu Čechy a Morava. Stejně tak nebyl vymezen přesný rozsah kompetence GI. To nakonec vyústilo v sepsání konceptu memoranda pro státního prezidenta dr. Emila Hácha, který vznikl na počátku měsíce srpna roku 1940.⁹ Ústřední otázka spočívala samozřejmě v tom, zda lze vládní vojsko považovat za vojsko v pravém slova smyslu, nebo zda se jedná o pouhý bezpečnostní sbor typu četnictva či policie. Situaci a nejasnosti ztěžoval i postoj některých českých úředníků protektorátní správy, kteří vládní ozbrojenou formaci považovali za vojsko pouze formálně a dle jména. Diskutovalo se například, zda má být pro vládní vojsko vydáno speciální kázeňské a trestní právo, či má být použito obdobných právních norem z oboru četnické a policejní služby. Německý zmocněnec branné moci u říšského protektora podporoval variantu o zvláštní právní úpravě pro vládní vojsko. GI vykládal v tomto ohledu specificky ustanovení článku 7 Hitlerova výnosu o zřízení Protektorátu Čechy a Morava.¹⁰ Dle názorů příslušníků GI bylo zcela zřejmé, že zde nacistická moc nechtěla zřídit další druh bezpečnostního sboru, ale spíše druh ozbrojené složky, která měla mít alespoň vnější atributy stálého vojska. Používali při tom analogie se zřízením omezeného německého Reichswehru na základě Varsailleské mírové smlouvy (28. června 1919), jehož početní stavy nesměly překročit 100 000 mužů, velitelský sbor čítal pouze 4 000 důstojníků, neexistovaly v něm žádné vycvičené zálohy a nesměl mít tanky ani letadla. Nutnost zachování vojenských charakteristik vládního vojska však GI nemohl zdůvodnit žádnými argumenty strategického charakteru, protože protektorát neměl vlastnosti suverénního státu a tedy subjektu s nárokem na výstavbu plnohodnotných ozbrojených sil. Přesvědčivost argumentace pro státního prezidenta se opírala pouze o psychologické hledisko v tom smyslu, že pokud by byl vládnímu vojsku odepřen charakter alespoň zbytku branné moci, ztratil by český národ v protektorátu jeden z posledních symbolů samosprávy a okleštěné autonomie.

GI se pokoušel svou argumentaci podepřít i dalšími dílčími skutečnostmi. Například překlad německého „Regierugstruppe“ měl vyznačovat vojenský charakter této instituce spolu se skutečností, že vládnímu vojsku velel osobně státní prezident. I dlouholetá služba jeho příslušníků a jeho rozčlenění do taktických jednotek (praporů) se chápaly jako důkazy jeho vojenského poslání. V konceptu memoranda vyjádřili příslušníci 1. oddělení GI nespokojenost s faktickým stavem, kdy GI existoval bez úpravy v právních předpisech

4 Článek 7 Výnosu Vůdce a říšského kancléře ze dne 16. března 1939 o Protektorátu Čechy a Morava č. 75/1939 Sbírkou zákonů a nařízení.

5 Ustanovení § 1 vládního nařízení ze dne 25. července 1939, jimž se zřizuje vládní vojsko Protektorátu Čechy a Morava č. 216/1939 Sbírkou zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava.

6 Miroslav KALOUSEK, *Vládní vojsko 1939–1945: vlastenci či zrádci?*, Praha 2002, s. 12.

7 Jaroslav EMINGER, *Co jsme a co chceme*, Vládní vojsko, roč. 1, 1940, č. 1, s. 3–4.

8 Branný zákon republiky Československé ze dne 19. března 1920 č. 193/1920 Sb. z. a n.

9 Vojenský historický archiv Praha (dále jen VHA Praha), Generální inspektorát vládního vojska Čech a Moravy 1939–1945, sign. B I, inv. č. 130. Věc: Memorandum panu státnímu prezidentovi, čj. 1906 dův. ze dne 8. 8. 1940, GI – 1. oddělení.

10 Výnos Vůdce a říšského kancléře ze dne 16. března 1939 o Protektorátu Čechy a Morava č. 75/1939 Sb. z. a n., čl. 7: „(1) Říše poskytuje protektorátu vojenskou ochranu (2) Vykonávajíc tuto ochranu, udržuje Říše v protektorátu posádky a vojenská zařízení (3) Pro udržení vnitřní bezpečnosti a pořádku může protektorát zřídit vlastní sbory. Organizaci, početní sílu a výzbroj určí říšská vláda.“

a bez určení jeho působnosti v rámci soustavy protektorátních orgánů. Nechyběly návrhy na to, aby získal postavení ústředního státního úřadu v podřízenosti předsedy protektorátní vlády s tím, že na něj měla přejít kompetence bývalého MNO.¹¹ Na druhé straně se navrhovalo přeměnit jej v pracovní orgán státního prezidenta, který byl představeným vládního vojska a řídil jej pomocí svých rozkazů. Dokladů o tom, že existenci vládního vojska jako branné moci se nedostávalo reálného obsahu, lze najít více.

Jednalo se například o otázku policejně-bezpečnostních opatření v kasárnách vládního vojska, jež se na pořad dne dostala na přelomu měsíců října a listopadu 1939.¹² Orgány nacistické SD¹³ v protektorátě nařídily po dohodě se zmocněncem německé branné moci u úřadu říšského protektora, aby úkony z oblasti státní a kriminální bezpečnosti prováděly německé policejní orgány vždy se zástupcem německého wehrmachtu v hodnosti důstojníka. Odůvodnění se hledalo opět ve formálních příčinách, tedy v tom, že vládnímu vojsku příslušel obdobný charakter jako branné moci, což se mělo alespoň navenek zachovávat. Jinak řečeno, šlo o pozůstatek některých vnějších znaků výlučné vojenské soudní pravomoci. Výmluvně o praxi německé okupační moci vypovídá případ majora gšt. Ludvíka Kreisela. Ten byl 14. prosince 1939 zatčen gestapem přímo ve své kanceláři v budově GI. Dva příslušníci německé tajné státní policie jej poté předvedli k domovní prohlídce v místě jeho trvalého bydliště a poté jej odvezli na neznámé místo.¹⁴ Přednosta 1. oddělení GI vyjádřil nespokojenost nad tím, že u tohoto úkonu nebyl přítomen příslušník německé branné moci. Gestapo též nesdělilo nadřízeným majora Kreisela důvod zatčení či vzetí do ochranné vazby, ač ten prováděl u GI intenzivní organizační práce a navíc o něm bylo známo, že trpí občasnými srdečními poruchami. Nacisté tedy rozhodně nerespektovali ani ty základní atributy vládního vojska, které mu sami přiznali.

Za podobný indikátor lze považovat vztah vládního vojska k protektorátnímu četnictvu. To zůstalo v protektorátě zhruba ve stejné struktuře, jako mělo v období 2. československé republiky. V jeho čele stál generální velitel četnictva, jenž byl po německém vzoru jmenován i generálním velitelem uniformované policejní stráže. Nad ní konal dozor ve věcech kázně, výcviku a školení, to znamená ve stejném rozsahu, jako do té doby u četnictva. V rámci protektorátního ministerstva vnitra fungovalo pod číslem 12 též samostatné četnické oddělení.¹⁵ Na přelomu let 1939 a 1940 se řešila otázka, kdo je služebně starším při stejné hodnosti, zda příslušník vládního vojska nebo četnictva.¹⁶ Dle dosavadních norem platných po celou dobu existence bývalého Československa se za služebně starší považovala vždy vojenská osoba vůči četnické osobě při stejné hodnosti. Ministerstvo vnitra tento stav nikdy neuznávalo a opíralo svou argumentaci o zákon o četnictvu

z roku 1920.¹⁷ Z této diskuse poměrně jasně vyplynulo, že vládní vojsko je vojskem jen co do jména, a nikoliv podstatou své reálné činnosti. 1. oddělení GI preferoval dosavadní stav, tedy, aby při stejné hodnosti byl vládní voják vždy služebně starší než četník. Při tom se však konstatovalo, že úkoly vládního vojska jsou někdy obdobné nebo společné s četnictvem, což se týkalo v první řadě tzv. asistencí. Setkali-li se při nich vojenský a četnický velitel stejné hodnosti, muselo být dle názoru GI ihned zřejmé, že velitelem celku je voják. Ve prospěch uvedeného řešení se argumentovalo, že střežení železnic má vojenský ráz, a proto i vládní vojsko tímto nabylo charakter branné moci a získalo i formální přednost před četnictvem. Totéž GI odůvodňoval i faktickým stavem, kdy představitelem protektorátní samosprávy a její hlavy, tedy státního prezidenta, bylo opět vládní vojsko, jemuž také velel. Naopak, nejednalo se o četnictvo, jenž vedl jeho vlastní generální velitel. GI měl nespornou pravdu v tom, že při společném vystupování vojenských a četnických osob či jednotek na veřejnosti nebo při slavnostech hrálo i z hlediska tradice rozhodující úlohu právě vojsko.

Tyto poměrně formální diskuze o postavení vládního vojska ovlivňoval v průběhu války stále silící vliv německé branné moci a to zejména v oblasti vojenského soudnictví. Domácí vojenská justice zanikla na základě zvláštního nařízení vlády protektorátu již v roce 1939¹⁸, což samo o sobě znamenalo zásadní zásah do svrchovanosti ve vojenských záležitostech. Pro osoby podléhající vojenské soudní pravomoci měly nadále platit obecné trestní předpisy, což se v případě protektorátních státních příslušníků týkalo vládních vojáků i četníků. Za nové situace to umožňovalo použít i vůči nim říšské trestní předpisy, pokud došlo k jejich porušení. Se zrušením bývalého československého vojenského soudnictví navíc přestaly platit vojenský trestní zákon z 15. ledna 1855 č. 19/1855 ř. z. a vojenský trestní řád z 5. července 1912 č. 131/1912 ř. z.¹⁹ Jednalo se sice o staré rakouské právní předpisy, nicméně právě z nich vycházela československá vojenská justice mezi lety 1918 a 1938. Základní konstrukce pro podřízení vládního vojska soudům německé branné moci vycházela z myšlenky, že se jedná o útvary zasazené ve prospěch wehrmachtu. Tak se dělo za předpokladu, že německý vojenský funkcionář, archaicky vyjádřeno „soudní pán“, prohlásil, že vojenské zájmy vyžadují potrestání německým vojenským soudem. Obdobně se postupovalo v případě trestných činů příslušníků GI, inspektorátů i dalších služebních míst, která povahou své služby souvisela přímo nebo nepřímo se zasazením vládního vojska pro účely německé branné moci. Proto se vylučovalo vyřídit provinění příslušníka vládního vojska před trestním oznámením soudu kázeňsky. Týkalo se to například nedovoleného vzdálení od jednotky, pokud se vládní voják nacházel zavineně mimo službu více než jeden den.

V únoru 1943 bylo stanoveno,²⁰ že do budoucna odpadnou trestní oznámení zasílaná protektorátním státním zastupitelstvím a soudům, a to i v případě obecně kriminálního jednání (například krádež či zpronevěra). Zprávy o daném skutku vládního vojáka měly být dále předány pro obvod inspektorátu I a II veliteli německé 539. divize v Praze a pro

11 VHA Praha, Generální inspektorát, sign. B I, inv. č. 130. Věc: Memorandum panu státnímu prezidentovi, čj. 1906 dův. ze dne 8. 8. 1940, GI – 1. oddělení, s. 5.

12 VHA Praha, Generální inspektorát, sign. B I, inv. č. 136. Věc: Policejně bezpečnostní opatření v kasárnách vládního vojska, čj. 433/2. odděl. ze dne 6. listopadu 1939.

13 SD (Sicherheitsdienst) – bezpečnostní a zpravodajská služba SS.

14 VHA Praha, Generální inspektorát vládního vojska Čech a Moravy 1939–1945, sign. B I, inv. č. 129. Věc: Kreisel Ludvík mjr. gšt. – zatčení Gestapem, čj. 1022 Dův. GI/1. odděl. 1939.

15 Pavel MACEK a Lubomír UHLÍŘ, *Dějiny policie a četnictva III. Protektorát Čechy a Morava a Slovenský stát (1939–1945)*, Praha 2001, s. 91.

16 VHA Praha, Generální inspektorát, sign. B I, inv. č. 136. Věc: Vzájemný poměr četnictva a vládního vojska, čj. 154 ze dne 9. ledna 1940.

17 Zákon ze dne 14. dubna 1920 o četnictvu č. 299/1920 Sb. z. a n.

18 Vládní nařízení ze dne 7. září 1939 o zrušení vojenského soudnictví č. 255/1939 Sb. zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava.

19 Karel SCHELLE a kol., *Protektorát Čechy a Morava – jedna z nejtragičtějších kapitol českých novodobých dějin: vybrané problémy*, Ostrava 2010, s. 100.

20 VHA Praha, Generální inspektorát, sing. /33/CII/1/2, sign. B I, inv. č. 117. Věc: Soudní a kázeňská pravomoc nad vládním vojskem, čj. 584/7. odděl. 1943. Praha, 8. únor 1943.

obvod inspektorátu III veliteli německé 540. divize v Brně, a to cestu 7. právního oddělení GI. Jak již bylo naznačeno výše, prvořadá pozornost se věnovala trestnímu stíhání nedovoleného vzdálení a zběhnutí. Dodatkem²¹ k výnosu GI čj. 584/7 odděl. 1943 se pro tyto typické vojenské trestné činy nařizoval bezvýjimečně jednotný postup. Pro nedovolené vzdálení a zběhnutí měli být příslušníci vládního vojska trestně stíháni německými soudy branné moci vždy. Právním základem tohoto přístupu se staly německé trestní předpisy o nedovoleném vzdálení a zběhnutí. Za zvláště nebezpečné pro říšské zájmy se považoval delikt zběhnutí, neboť jeho naplnění předpokládalo úmysl vládního vojáka vyhnout se trvale vojenské službě nebo docílit úplného zrušení služebního poměru. Navíc, nevylučovalo se zde souběžné podezření z protistátních trestných činů velezrady nebo zemězrady. To nastalo v případech, pokud chtěl příslušník vládního vojska utéct do ciziny a eventuálně tak učinil i s utajovanými materiály. Za tohoto stavu lze o vládním vojsku jako ozbrojené složce vyjadřující pozůstatky československé státní suverenity hovořit jen ztěžlí.

Personální výstavba a systém doplňování

Zda vládní vojsko představovalo v koncepčním ohledu pozůstatek armády první republiky či nikoliv lze dobře demonstrovat na jeho personální výstavbě a následném doplňování. Dle již zmiňovaného vládního nařízení, na jehož základě došlo ke zřízení vládního vojska, byl do něj převeden potřebný počet vojenských gážístů z povolání, děle sloužících a občanských zaměstnanců, a to v souladu s dalším souvisejícím vládním nařízením o umístování a zaopatření zaměstnanců vojenské správy.²² Další doplňování mělo být realizováno přijímáním uchazečů, kteří se ke službě dobrovolně přihlásili. K 1. červenci 1939 bylo do vládního vojska převedeno 280 aktivních důstojníků bývalé československé armády, tedy pouhých 4 %. Při převodu 2 935 rotmistrů to představovalo již 35,6 % bývalého rotmistrovského sboru a u dělesloužících poddůstojníků to již bylo celých 40,5 % dřívějších dělesloužících v československé branné moci, tedy 2 515 vojenských osob. Po personální stránce zde tedy jistá kontinuita s demokratickou armádou přítomna byla, nicméně převedení osob do nově zformovaného vládního vojska nemělo oporu v dřívější předmnichovské branné legislativě. Podle stále platného zmocňovacího zákona z prosince 1938²³ vláda tento převod vojenského personálu učinila zcela samostatně a svrchovaně s mocí zákona. Navíc, po 15. březnu 1939 bylo vydání každého vládního nařízení podrobena doзору říšského protektora, tedy vrcholného zástupce okupační moci. O tom, že by vládní vojsko vzniklo v tomto ohledu nějakou nezávislou cestou a vyjadřovalo bezpečnostní zájmy zbytku Čech a Moravy, nelze dost dobře hovořit. Fakticky se však na výběru vojenských osob do jeho řad podílelo MNO v likvidaci, které silně ovlivňovala již opakovaně zmiňovaná organizace Obrana národa.²⁴ Počítala s tím, že prapory vládního vojska mohou posloužit

jako základy pro obnovu československé armády v připravovaném ozbrojeném povstání. S tím souhlasil i generální inspektor Jaroslav Eminger.

Na bývalou československou brannou moc nenavazoval ve svých podstatných rysech ani systém doplňování, který upravovala zvláštní služební kniha vládního vojska A 13 vydaná v roce 1940.²⁵ Mužstvo se přijímalo z řad uchazečů, kteří se přihlásili dobrovolně a souhlasili s délkou služebního závazku 25 let. Doba, kterou příslušník vládního vojska odsloužil v československé branné moci, bývalé rakousko-uherské armádě nebo v zahraničním vojsku se započítávala rovnocenně. Podmínky pro přijetí do vládního vojska se stanovovaly specificky: věk 18 až 24 let, svobodný bez vyživovacích povinností, příslušnost k Protektorátu Čechy a Morava, česká národnost, bezúhonnost, svěprávnost, duševní způsobilost, dobrý zdravotní stav včetně tělesné výšky alespoň 165 cm, absolvování nejméně obecné školy a fakultativní alespoň částečná znalost němčiny. Jednalo se o podmínky stanovené z pochopitelných důvodů (například minimální tělesná výška z důvodu použití vládního vojska pro reprezentativní účely). Za výrazné odchylky od dosavadní československé praxe je však nutné považovat dva speciální požadavky na budoucí příslušníky vládního vojska, tedy podmínky „arijského“ původu a závazek sloužit 25 let na základě písemného souhlasu.

Každý zájemce o službu ve vládním vojsku musel ke své žádosti povinně přiložit ručně psané prohlášení o arijském původu. Musel v něm osvědčit, že nikdy, ani po vymezenou dobu nepříslušel k židovskému náboženství nebo židovské národnosti. Taktéž se od něj vyžadovalo prohlášení, že stejné podmínky splňují všichni prarodiče z otcovy i matčiny strany. Podpisem pod toto prohlášení adept bral na vědomí, že nesprávné nebo neúplné údaje o těchto záležitostech budou po zařazení do služby trestány propuštěním z vládního vojska, a to bez nároku na odbytné nebo pracovní umístění v protektorátní či jiné službě. Podpis pod tímto dokumentem ověřoval představitel obecní samosprávy, konkrétně starosta obce či města.²⁶ Ač se v textu prohlášení nikde nezmiňoval jeho pravý důvod, šlo zcela zjevně o aplikaci nacistických norimberských zákonů ze září 1935.²⁷ Dle pochybných rasových teorií, které se staly příčinou jejich vydání, nemohl mít příslušník vládního vojska židovský původ podmíněný rasově či nábožensky, ani nemohl být tak zvaným židovským míšencem 1. a 2. stupně. Výše uvedené důvody se pro službu v dřívější československé branné moci nezohledňovaly a neslučovaly se s její podstatou. Závazek sloužit dobrovolně 25 let ve vládním vojsku podepisoval uchazeč už jako přijatý příslušník u roty, do níž byl zařazen.²⁸ Nejednalo se tudíž o otázku realizace nějaké formy branné povinnosti, tedy o poměr veřejného práva, ale spíše o smluvní závazek konat službu vládního vojáka po předem stanovenou dobu.

21 VHA Praha, Generální inspektorát, sign. B I, inv. č. 117. Věc: Trestní stíhání nedovoleného vzdálení a zběhnutí ve vládním vojsku, čj.: 769/7. odděl. 1943, Praha 13. března 1943.

22 Ustanovení § 2 vládního nařízení ze dne 25. července 1939, jímž se zřizuje vládní vojsko Protektorátu Čechy a Morava č. 216/1939 Sbirky zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava.

23 Čl. II odst. 1 ústavního zákona ze dne 15. decembra 1938 o zmocnění ku zmenám ústavnej listiny a ústavnych zákonov republiky Česko-Slovenskej a o mimoriadnej moci nariadovacej č. 330/1938 Sb.

24 Jindřich MAREK, *Háčovi Melody Boys: kronika českého vládního vojska v Itálii 1944–1945*, Cheb 2003, s. 10.

25 VHA Praha, Vládní vojsko – sbírka voj. předpisů, č. kart. 8. Služební kniha vládního vojska A 13, GI čj. 555/ pom. úř., 1940. Doplňování mužstva vládního vojska.

26 Tamtéž, příloha č. 2.

27 Norimberské zákony byly oficiálně vyhlášeny na říšském sjezdu NSDAP v Norimberku 15. září 1935. Jednalo se zejména o zákon o říšském občanství a zákon na ochranu německé krve a německé cti. K jejich realizaci byla postupně vydávána podzákoná nařízení.

28 VHA Praha, Vládní vojsko – sbírka voj. předpisů, č. kart. 8. Služební kniha vládního vojska A 13, GI čj. 555/ pom. úř., 1940. Doplňování mužstva vládního vojska – příloha 18.

Organizace výcviku, přípravy a použití vládního vojska

Vládní vojsko nelze považovat za standardní armádu i v jiném ohledu. Jedná se zejména o otázku bojové přípravy a výcviku. Ten se soustřeďoval na obvyklá pořadová cvičení a cviky beze zbraní. Ostré střelby z pušky se konaly velmi omezeně, přičemž jako náhrada sloužila střelba ze vzduchovky. Probíhala též pochodová, cyklistická nebo ženijní cvičení. Příslušníci cvičili nejvýše do stupně čtyři a nezachovaly se doklady o probíhajících cvičeních celých rot.²⁹ Již tento fakt opravňuje závěry v tom smyslu, že vládní vojsko nelze za plnohodnotnou armádu považovat. S výcvikem do stupně čtyři totiž nemohl žádný prapor vládního vojska vést účinné bojové operace. A k tomu přistupuje ta zcela zřejmá skutečnost, že mezi inspektoráty jako štáby a prapory již vládní vojsko žádné vyšší jednotky nevytvářelo. O armádní doktríně vypovídají velmi mnoho též samotné předpisy o výcviku. Například služební kniha vládního vojska o výcviku ženijních čet z roku 1942 vázala výcvikové aktivity pouze na provádění pomocných či ozbrojených asistencí a na rekonstrukční a všeobecně prospěšné práce.³⁰ Vládní ženisté tak nemohli nabýt dostatek odborných znalostí a dovedností k ženijní podpoře bojujících vojsk. Vládní vojsko využívalo při svém výcviku i Cvičební řád pro pěchotu vydaný v roce 1942.³¹

V asistenčním výcviku čtyři se uplatňovaly zejména tvary zástupu, roje a rojnice, které svou povahou odpovídaly zejména bezpečnostním formám činnosti. Obdobně to platilo i pro výcvik rot a praporů vládního vojska, jenž uvedený cvičební řád teoreticky upravoval, ale v praxi nebyl reálně prováděn. Hovořilo se zde o zvláštním druhu použití asistenčních jednotek. Spadala zde například příprava na zásahy proti autům demonstrantů nebo záškodníků. Za hlavní prostředky boje s demonstranty se kromě pušek považovaly i láhve s hořlavinou nebo překážky. Je zcela zřejmé, že zásahy proti demonstrantům spadají do oboru policejní ochrany veřejného pořádku. Podobně se výcvik ve zvláštních případech vztahoval i na boj v osadách, tedy místech s vysokou koncentrací „vlastního“ civilního obyvatelstva. Výslovně předpis uváděl o vzbouřencích ovládající daný prostor a o jím připravených barikádách nebo o dobývání domů, které již obsadili. Do stejného oboru patřil i výcvik boje v lese, kde se přepokládala střetnutí s partyzánskými jednotkami. Zde se ani neuvažovalo o použití střelných zbraní, nýbrž pouze nasazených bodáků. Lze zde snést i další důkazy pro nevojenské poslání vládního vojska jako například přípravu na boj s nepřátelskými výsadky nebo výcvik hlídek pro zajišťovací úkony, například zadržování osob, což jinak spadalo do kompetence pátrací činnosti četnictva.

Lze konstatovat, že výcvikové aktivity podporovaly zejména asistenční činnost vládního vojska, která se stala hlavní náplní jeho činnosti. Vojenská asistence byla již před rokem 1938 definována jako podpůrná činnost armády ve prospěch jiných orgánů veřejné správy, pokud ty nedisponovaly silami a prostředky pro realizaci dané činnosti. Ozbrojené síly příslušnému orgánu pouze asistovaly, tedy nevykonávaly danou činnost za něj, ale pouze poskytovaly potřebnou sílu a podporu. Asistence se dělily na ozbrojené a pomocné, přičemž ty ozbrojené směřovaly k udržení veřejného pořádku a bezpečnosti. Za pomocnou asistenci se považovaly zásahy při živelných pohromách či jiných událostech,

jež ohrožovaly životy, zdraví a majetek občanů, nebo jiný důležitý veřejný zájem. Terminologie byla zaužívaná až do roku 1949, kdy ji nahradil institut vojenských výpomocí. Z hlediska úkolů vládního vojska³² se pomocné služby při pohromách ohrožujících život a majetek považovaly za formu spolupůsobení při udržování vnitřní bezpečnosti a pořádku protektorátu. Právě odstraňování následků přírodních pohrom se nakonec stalo prvořadou náplní jeho činnosti. Výpomoc byla poskytována protektorátním úřadům i okupační německé branné moci. Vedle pomocných asistencí poskytovalo vládní vojsko i asistence ozbrojené.³⁴ K ozbrojeným asistencím vládního vojska patřily již uvedené činnosti na posílení četnictva při hlídkách na silnicích nebo pátrání po uprchlých osobách z výkonu trestu. Stejně tak se počítalo s nasazením tohoto sboru při pátrání po uprchlých válečných zajatcích nebo nepřátelských výsadkářích, kdy mělo dojít k použití vládních vojáků ve prospěch německých bezpečnostních složek.

Vládní vojsko provádělo i pravidelnou strážní službu na protektorátních železnicích, přičemž tento úkol převzalo od německé branné moci dne 18. ledna 1940.³⁵ Jednalo se o činnost náročnou a poměrně nebezpečnou, při níž zahynulo nejvíce vládních vojáků. Ozbrojenou asistenční činností bylo i střežení vězňů, čímž došlo k náhradě služby vězeňské stráže. I když se jednalo o činnosti se zbraní, nejednalo o činnost bojovou, ale ve své podstatě ryze bezpečnostní. Úkolem železniční strážní služby se stala ochrana důležitých železničních zařízení, samotné tratě, telegrafního a telefonního vedení podél ní proti jakémukoliv poškozování. Jednalo se tedy o ochranu nevojenských objektů určených pro železniční dopravu. Vládní vojsko nemělo kapacity pro zajištění všech důležitých objektů, a proto se jeho strážní služba soustředila pouze na vojensky a národohospodářsky důležité tratě. I na nich si bylo nutné vybrat pouze zvláště důležité objekty a zařízení pro chod železniční dopravy. Jednalo se v první řadě o tunely, mosty, viadukty, osamoceně stojící vodárny, telegrafní a telefonní vedení. Pro střežení dalších objektů jako točen, topíren, dílen, staničních zařízení atd. se kritériem zájmu stala jejich vojenská důležitost a reálná možnost jejich opravy v případě poškození. Tratě, objekty a zařízení vyňaté ze střežení si železniční správa musela zabezpečit sama.³⁶

Z hlediska pomocné asistenční činnosti se dále jednalo o odstraňování ledových zářezů na vodních tocích a pomoc při povodních. Ve své podstatě zde vládní vojsko vyvíjelo ženijní činnost, k níž se za normálních okolností používalo i trhaviny, bylo-li toho nezbytně zapotřebí. Okupační orgány mu však v obavě ze zneužití žádné takové prostředky nesvěřily, a proto byli jeho příslušníci odkázáni na pomoc německých ženistů. Zkušenosti z let 1940 a 1941 potvrdily, že povodňové asistence čet vládního vojska se staly v tomto oboru nejdůležitějším úkolem. Jednalo se nejen o práce zabezpečovací, jež kladly živelné pohromě meze, nýbrž i o práce rekonstrukční, které napravovaly povodňové škody již

32 Ust. § 1 branného zákona republiky Československé ze dne 19. března 1920 č. 193/1920 Sb. z. a n.

33 Ustanovení § 1 odst. 2 vládního nařízení ze dne 25. července 1939, jímž se zřizuje vládní vojsko Protektorátu Čechy a Morava č. 216/1939 Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava.

34 Pavel SALÁK, jr., *Nejen pro válečný konflikt: (právní regulace nevojové činnosti armády v 18. – 20. století)*, Brno 2013, s. 118.

35 Karel SCHELLE a kol., *Protektorát Čechy a Morava*, s. 53.

36 VHA Praha, Generální inspektorát vládního vojska Čech a Moravy 1939–1945, sign. B I, inv. č. 156. Věc: Směrnice pro střežení železnic (výťah ze služ. předp. Ž-II-3). Praha, 12. leden 1940.

29 Ivo PEJČOCH, *Za Háchu i za Beneše: ztráty příslušníků vládního vojska 1939–1945*, Praha 2013, s. 12.

30 VHA Praha, Vládní vojsko – sbírka voj. předpisů, č. kart. 10. Služební kniha vládního vojska B/7a, GI. čj. 2836/2. odděl., 1941. Výcvik ženijních čet.

31 VHA Praha, Vládní vojsko – sbírka voj. předpisů, č. kart. 5. Služební kniha vládního vojska B/2, GI. čj. 3627/2. odděl., 1941. Cvičební řád pro pěchotu, vydán 1942.

vzniklé.³⁷ Lze hovořit o činnosti výcvikové i prakticky nejnáročnější, která spojovala právě rychlost zásahu, stupeň zmiňované vycvičenosti a praktické zkušenosti vládních ženistů.³⁸ S tlakem okupační moci na využití protektorátní ekonomiky k válečným cílům rostly snahy o využití vládního vojska k vyloženě pracovním asistencím, typicky při žních v zemědělství nebo stavbě mostů v rámci silničního hospodářství. I zde lze tedy důvodně pochybovat, že vládní vojsko plnilo úlohu pravidelných ozbrojených sil.

Vládní vojsko v plánech na ozbrojené protiněmecké vystoupení

Pokud lze následující krátkou pasáž uvést poněkud zjednodušujícím tvrzením, stalo se vládní vojsko sporným příspěvkem při domácí i zahraniční přípravě na svržení nacistické okupační moci. Sledovala je v první řadě neznámější odbojová organizace Obrana národa (ON), jež vznikla v roce 1939 jako vojenská složka domácí rezistence a personálně, odborně a částečně též organizačně čerpala ze zdrojů armády předmnichovské republiky. V čele ON stálo hlavní velitelství a spolu s ním tři zemská velitelství pro Čechy, Moravu a tzv. Velkou Prahu. Na nižších stupních se její struktura opírala o politické či soudní okresy nebo i obce.³⁹ Na nejnižších stupních organizace měla být zakládána velitelství praporů, jejichž počet se plánoval až do dvou set. Zemské vojenské velitelství ON v Čechách vydalo dne 4. října 1939 rozkaz datovaný v Praze, jenž vyjadřoval jasný názor na použitelnost příslušníků vládního vojska pro odbojovou činnost a plánování povstání v Protektorátu. Dle zpravodajských informací dostali všichni vladaři cestou svých nadřízených pokyny, aby oznamovali jakékoliv informace o protinacistických odbojových organizacích, jež jim byly známy. Za to měli být odměněni slibem beztrestnosti. ON v Čechách proto striktně zakázala zapojovat vládní vojáky do svých odbojových struktur a svým členům nařídila, aby s nimi omezili kontakty na nezbytné minimum.⁴⁰

Zcela opačný postoj k odbojovému potenciálu vládního vojska zaujali plánovači na exilovém ministerstvu národní obrany (MNO) v Londýně. Ti od počátku své činnosti ve Velké Británii vyvíjeli značné úsilí pro přípravu povstání na celém území předmnichovské ČSR včetně dodávání všestranné pomoci domácímu odboji. Z hlediska koncepční činnosti vyvíjela největší aktivity studijní skupina při 1. oddělení II. odboru MNO mezi červnem 1941 a lednem 1943. V tomto období došlo k jejímu začlenění do Štábu pro vybudování branné moci, v jehož čele stanul generál Bedřich Neumann-Miroslav. Studijní skupina předložila své prvotní názory na organizační strukturu povstání již na počátku srpna roku 1941.⁴¹ Základní myšlenkou těchto raných příprav se stala koncepce povstání opírající se o domácí obyvatelstvo a jeho rozhodnost při svržení okupačního režimu. Za vedoucí orgány převratu byli považováni bývalí českoslovenští důstojníci, pod jejichž vedením se plánovalo zařadit zlomky tajných domácích odbojových skupin, všechny prapory vládního vojska, železničáře, četnictvo, policii, zaměstnance továren, úřednictvo, zbytky tělovýchovných organizací a zahraniční výsadky. K hlavním úkolům vládního vojska

mělo patřit obsazení letišť, zajištění osvobozeného území a mobilizace záloh. Zahraniční londýnský odboj si chtěl vyhradit právo na jmenování nového velení celého vládního vojska i jednotlivých inspektorátů v Praze, Hradci Králové a Brně. Jednalo se o spolehlivé velitele z řad vládních vojáků doplněné o důstojníky činné v odboji. Zvláštní důraz kladlo londýnské MNO na motorizaci a mobilitu všech takto využitých vládních jednotek.⁴²

Studijní skupina londýnského MNO vypracovala v lednu 1942 další ucelený dokument s názvem „Přípravy pro domácí revoluci a organizaci vojenských sil“,⁴³ který zevrubně rozebíral činnost v rámci domácího povstání včetně veškerých organizačních záležitostí. Nejednalo se již pouze o plán akcí neregulérní války, nýbrž o důležitý návrh mobilizačního dokumentu. Vycházel plně z Benešovy myšlenky právní a státní kontinuity s předmnichovskou ČSR, jelikož se opíral o konkrétní právní předpisy z oboru československého branného zákonodářství. I když v něm uvedené úvahy nikdy nepřekročily pouze teoretickou rovinu, jednalo se bezesporu o doktrinálně významný dokument, z něhož vyplýval poměr londýnského vojenského exilu k vládnímu vojsku a jeho použitelnosti pro osvobozovací operaci a zajištění prvních dnů po obnovení československé státnosti. Londýnské MNO zastávalo základní stanovisko, že většina mužstva a značná část důstojníků je spolehlivá z hlediska budoucích bojů při osvobození ČSR. Uvedenou hodnotu pro připravované povstání snižovala částečně nedůvěra, kterou si vůči vládním vojákům vytvořila většina civilního českého obyvatelstva, pro něž do značné míry reprezentovali okupační režim. Bez ohledu na tyto okolnosti londýnští plánovači vycházeli z toho, že v okamžiku vypuknutí ozbrojeného odporu vydá exilový ministr národní obrany rozkaz o převzetí velení nad vládním vojskem jako součástí obnovované čs. branné moci a podléhající všem jejím nařízením a vnitřním předpisům.

Dokument studijní skupiny vycházel z koncepce prvotního použití vládního vojska při zajištění a obsazování státních hranic v rozsahu státního území před rokem 1938. Jednotliví vládní vojáci měli dále sloužit jako velitelé a instruktoři v nově se organizujících jednotkách poté, co podmínky umožní původní vládní jednotky rozpustit mezi ostatní vznikající armádní složky. Hypotetickou pravomoc rozhodnout o jejich konkrétním použití získali velitelé jednotlivých povstaleckých oblastí. Než se však rozhodne o jejich konkrétním použití pro potřeby povstání, dostali vladaři za úkol setrvat ve svých posádkách, případně jiných místech jejich služebního zařazení. Dle ministerského rozkazu měl každý příslušník vládního vojska přísně zakázáno vydávat svou výstroj, výzbroj či jiný vojenský materiál jiným ozbrojeným složkám, než osvobozené české armádě. Vládní vojsko se též nesmělo nechat odzbrojit vojskem státu, s nímž se ČSR nacházela ve válečném stavu. Londýnský vojenský exil jej tak po vypuknutí povstání zamýšlel chápat jako regulérní součást československé armády. Proto mělo být neuposlechnutí rozkazu MNO o převzetí velení nad vládním vojskem trestáno podle československých vojenských trestních zákonů⁴⁴ v kompetenci našich polních soudů.

Závěr

Přes individuální oběti vládních vojáků v protinacistickém odboji nelze na jejich činnost hledět jinak, než že napomáhala nepřátelské okupační moci. Vládní vojáci například

37 František BROŽ, Ženíjní čtyři vl. vojska při povodňových asistencích, Vládní vojsko, roč. 3, 1941, č. 3, s. 74.

38 Jan SÝKORA, *Povodňové asistence*, Vládní vojsko, roč. 4, 1943, č. 9, s. 234–235.

39 Tomáš JIRÁNEK, Šéf štábu Obrany národa: neklidný život divizního generála Čenka Kudláčka, Praha 2015, s. 204–205.

40 Ed. Stanislav KOKOŠKA, *Obrana národa v dokumentech 1939–1942*, Praha 2017, s. 48.

41 VHA Praha, HV–VB, sign. MNO – Studijní skupina, č. j. 20014-Taj. stud. skupina. Příprava převratové organizace v čs. republice. Londýn, 5. srpna 1941.

42 Tamtéž, s. 3.

43 VHA Praha, HV–VB, sign. Studijní skupina MNO – Londýn. Návrh přípravných prací pro domácí revoluci a organizaci vojenských sil. Leden 1942. Počet listů: fasc.

44 Tamtéž, příloha čís. 29 a 30.

hlídali civilní vězňe v táboře u Tehlova, kteří zde roku 1942 pracovali⁴⁵ pro DAF.⁴⁶ Do podobné kategorie lze počítat využití vládního vojska pro boj se vzdušnými výsadky vysílanými z Velké Británie a SSSR. Německé velení dospělo na přelomu let 1943 a 1944 k myšlence využití protektorátního vojska právě k této činnosti. Zmocněnec říšské branné moci u úřadu říšského protektora a velitel vojenského okrsku Čechy a Morava generál Ferdinand Schaal plánoval zintenzívnit boj se zahraničními výsadkáři, a proto 31. ledna 1944 vydal rozkaz k boji s „padákovými skokany“. Na základě tohoto opatření měli velitelé posádek vládního vojska organizovat akce v prostorech předpokládaných přistání. To se stalo například odpoledne dne 22. února 1944, kdy příslušníci půl praporu z Týna nad Vltavou pátrali v prostoru Bernardic, aniž by však došlo k jakémukoliv kontaktu s parašutisty.⁴⁷ Vládní vojsko tak v těchto případech vykonávalo zcela zřejmě činnosti ve prospěch nacistické okupační moci.

Na druhé straně nelze v některých případech hovořit o přímé aktivní kolaboraci, spíše naopak o skrytém odporu vůči ní. Jedná se například o poměr vedení vládního vojska k České lize proti bolševismu.⁴⁸ Dne 5. dubna 1944 pozval pracovní orgán ligy důstojníky 8. praporu na své veřejné shromáždění v Jičíně, přičemž k pozvánce byla přiložena vstupenka s poznámkou „Vaše účast je povinná“.⁴⁹ Velitel praporu zaslal téhož dne žádost o rozhodnutí na GI do Prahy, zda se důstojnický sbor má či nemá akce zúčastnit. Generální inspektor se k věci vyjádřil po necelých třech týdnech. Příslušníci vládního vojska se dle něj mohou účastnit projevů pořádaných Kuratoriem pro výchovu mládeže,⁵⁰ Sociální pomocí, veřejnou lidovou osvětou nebo Českou ligu proti bolševismu. Velitelé v případě, že byla pozvána celá jednotka, měli dále jednat dle své volné úvahy. Povinnou však účast na těchto akcích nebyla, i když pozvánky tuto doložku obsahovaly. V době, kdy sice nacistická okupace šla pomalu ke svému konci, se však stále jednalo o poměrně odvážné a samostatné rozhodnutí.

Pokud závěrem zhodnotíme činnost této ozbrojené složky ze všech úhlů jejího možného použití, nemůžeme ji hodnotit jako projev pozůstatku státní suverenity a československé branné moci, a to v pohledu právním i doktrinárním. Výmluvně se k tomu vyjádřil v roce 1945 jeden z nejvýznamnějších představitelů okupačních orgánů v protektorátu K. H. Frank (od srpna 1943 německý státní ministr). Dle jeho výpovědi rozhodl o zřízení vládního vojska sám Adolf Hitler dne 18. března 1939 na jednání ve Vídni, jemuž byl přítomen i samotný Frank. Hitler přiznal státnímu prezidentovi Háchovi všechny formální atributy hlavy státu i se zřízením osobní gardy v maximálním počtu 8 000 mužů

vyzbrojených pouze lehkými zbraněmi.⁵¹ Jednotku suverénně organizoval německý generál Erich Friderici na jaře a v průběhu léta 1939 svým výnosem a to za Úřad zmocněnce říšské branné moci u říšského protektora. Návrh osoby generála Emingera do velení vládního vojska bylo právě jeho aktem, který Emil Hácha pouze mechanicky potvrdil.⁵² Česká strana neměla na chod této složky žádný zásadní vliv a mohla ovlivňovat pouze její okrajové záležitosti tak, aby se nepřičily záměrům nacistické okupační moci.

V kontextu řečeného se nabízí otázka, proč okupanti vládní vojsko nikdy nezrušili, až to čas od času ohlašovali. Jednalo se s nejvyšší pravděpodobností o jistou dávku vypočítavosti. Nacisté nechtěli český národ ponížit zcela, a tak z taktických důvodů respektovali postoj alespoň části protektorátních Čechů, kteří v této formaci spatřovali jeden ze znaků velmi problematické autonomie.⁵³ Příslušnost k vládnímu vojsku se dále stala předmětem politického, právního, personálního i morálního posuzování po osvobození v květnu 1945 a nevyzněla přes všechny předpoklady pouze negativně. To se projevilo již v rámci tzv. první očisty důstojnického sboru. Ze 494 důstojníků sloužících ve vládním vojsku k 5. květnu 1945 jich v rámci čs. branné moci mohli sloužit ke 12. prosinci téhož roku celých 399. Zákon o likvidaci vládního vojska byl vydán až v únoru 1947. Jeho příslušníci, kteří nebyli do obnovené čs. armády přijati a neměli status kolaboranta (šlo o většinu z nich), získali na základě jeho ustanovení velmi dobré sociální zabezpečení.⁵⁴ Z pohledu následných poúnorových čistek mezi důstojníky československé armády bylo nejmenší procento propuštěných, tedy 15,2 %, právě z řad bývalých příslušníků vládního vojska. Jedná se o absurdní skutečnost za situace, kdy z důstojníků sloužících v průběhu II. světové války na Západě komunisté propustili po roce 1948 celých 52,3 %! Patnáct bývalých vládních vojáků se na represích v armádě i podílelo, a to jako příslušníci zpravodajského 5. oddělení hlavního štábu, jinak nechvalně známého Reicinova OBZ.⁵⁵ Kde hledat kořeny tohoto stavu? Již 6. června 1945 zazněl na vojenské poradě u prezidenta republiky dr. Edvarda Beneše názor, že účast v Květnové revoluci může odčinit⁵⁶ pasivní členství v řadách vládního vojska v letech 1939 až 1945. Přijetí většiny důstojníků vládního vojska do další služby se odůvodňovalo i tím, že se účastnili protifašistického odboje v Itálii a vládní vojsko nemělo charakter branných sil, ale šlo o ozbrojený sbor určený pro pořádkovou službu a výpomoc při živelných pohromách.⁵⁷ Uvedené skutečnosti jen potvrzují rozporuplnost, jež vládní vojsko provázela po celou dobu jeho krátké existence.

45 P. SALÁK, jr., *Nejen pro válečný konflikt*, s. 119.

46 DAF – Deutsche Arbeitsfront, Německá pracovní fronta (organizace nacistické NSDAP).

47 Ivo PEJČOCH, *Za Hácha i za Beneše*, s. 13.

48 Česká liga proti bolševismu byla založena 23. ledna 1944 v Praze s cílem prezentovat nacistické Německo jako zastávce hodnot evropské civilizace a zároveň rozvíjet protisovětskou propagandistickou činnost. Jednalo se o reakci kolaborantských protektorátních kruhů na podpis československo-sovětské smlouvy z prosince 1943. Liga podléhala přímo Emanuelu Moravcovi a jeho ministerstvu školství a národní osvěty. Ukončila svou činnost v květnu roku 1945.

49 VHA Praha, Generální inspektorát vládního vojska Čech a Moravy 1939–1945, sign. B I, inv. č. 134. Věc: Projevy různých korporací a spolků – účast, čj. 2718/3 odděl. 1944. Praha, 24. duben 1944.

50 Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě – jednalo se o protektorátní mládežnickou organizaci založenou v květnu 1942, kterou prošla asi polovina české mládeže mezi 10 a 18 lety. Zaměřovala se na výchovu mladých lidí v nacistickém duchu a dle národně-socialistických idejí.

51 VHA Praha, Stát. taj. v MNO, č. j.: 100 126 – výslech K. H. Franka ze dne 18. září 1945.

52 VHA Praha, Ministerstvo národní obrany – Hlavní štáb – 1. odděl. organizační (3) – 1919–1939, č. j.: 761.

53 Alois ELIÁŠ, *Vládní vojsko symbolem naší autonomie*, Vládní vojsko, roč. 1, 1940, č. 1, s. 2.

54 Zákon ze dne 12. února 1947 o likvidaci tak zvaného vládního vojska, jakož i o umístování a jiném zaopatření jeho zaměstnanců č. 29/1947 Sb. z. a n.

55 František HANZLÍK, *Diskriminace a perzekuce vojáků v Československu v letech 1945–1955*, Praha 2015, s. 47–48.

56 VHA Praha, Vojenská kancelář prezidenta republiky 1945–1977, čj. 1003 – zápis z vojenské porady u prezidenta republiky dne 6. 6. 1945, čl. 7.

57 František HANZLÍK, *K problematice budování důstojnického sboru Československé armády v roce 1945*, Historie a vojenství, roč. 41, 1992, č. 6, s. 93.

Legal and Doctrinal Circumstances of the Formation of Government Troops

(Summary)

The establishment of the government troops in July 1939 was the result of a false-friendly policy of Nazi Germany to the subjugated nations. In the frame of the so-called New Europe, these nations were supposed to be able to set up their own armed corps, so that they could feel the rest of their own sovereignty. In these corps should find employment former soldiers, so that they did not go into the service of anti-Nazi resistance. The government troops were primarily intended to maintain the internal order in the Protectorate of Bohemia and Moravia. Its other activity was to help the civilian population in a situation of various natural disasters. Although the government troops guarded the Protectorate railways, it was essentially a security form of activity. German occupiers allowed government soldiers to carry only small arms and, on the contrary, forbade them to use explosives. In terms of the military justice, government soldiers were subjected to German commanders as so-called court masters. The criteria of racist Nuremberg law were used to recruit new members. The domestic resistance organizations were afraid to cooperate with government soldiers, so that their activities not been reported to the occupying authority. Government soldiers also guarded prisoners of Nazi organizations and searched for paratroopers sent from Great Britain. Under these circumstances, we cannot allow the government army to be considered a successor of the Czechoslovakian democratic army.

Pplk. JUDr. PhDr. Stanislav Polnar, Ph.D. et Ph.D.
Katedra teorie vojenství
Fakulta vojenského leadershipu
Univerzita obrany v Brně
stanislav.polnar@unob.cz

CIVILNÍ OCHRANA VE ŠKOLSTVÍ ČESKÝCH ZEMÍ 1935–1989¹

Vít Němec

Vít Němec: Civil Defence in the Education System of the Czech Lands 1935–1989

The problematics of the civil defence in the education system of the Czech lands in the years 1935–1989 is a complex and not yet adequately explored phenomenon in contemporary Czech historiography. The article analyses the genesis of the problematics that starts with the phenomenon called in the Czech language as „civilní protiletěcká ochrana“ (CPO) and continues with the wartime period when the CPO was transformed into the Reich Luftschutz (LS). During the existence of the Protectorate of Bohemia and Moravia, two terms for Civil Air Defence were used. As the bilingualism was used during the era, the Czech equivalent for Luftschutz was in the Czech language called as „protiletěcká ochrana“ (PO). The post-war duration of PO was ended by the formation and commencement of the new system of the Civil Defence so-called as „civilní obrana“ (CO) that lasted until the collapse of the Communist Bloc.

Keywords: Civil Defence; Civil Air Defence; Education system; Czech lands; Czechoslovakia

Neodmyslitelnou součástí každodenního života československého lidu 20. století byla masová příprava obyvatelstva na možný nadcházející vojenský konflikt, která začínala již u školní mládeže, jako budoucnosti národa.² Školská výchova tak měla směřovat k cíli výchovnému, aby jej co nejlépe zabezpečovala, a to budováním všeobecné a všestranné připravenosti obyvatelstva.³

Studie předkládá odborné veřejnosti přehledový text, jenž nastiňuje vývoj civilní ochrany ve školství, a to v rámci celkového systému ochrany obyvatelstva. Zahrnuje přitom období od roku 1935, kdy byla civilní ochrana jako taková zřízena, do roku 1989; přičemž důvodem tohoto vymezení jsou význačné politicko-společenské změny spojené s meziválečným obdobím, druhou světovou válkou a nástupem komunistického režimu spolu s jeho pádem, jež se staly klíčovými momenty naší historie. S ohledem na značný časový záběr studie mají použité zdroje nezbytně selektivní charakter.⁴ Ve studii byl vybrán reprezentativní vzorek pramenů, které poskytují informace o tom, jak měl být systém civilní ochrany obyvatelstva organizován, tedy jaký byl její žádoucí výsledný stav. Takovými prameny jsou například tituly jako *CPO – 1. a 2. díl, Protiletěcká ochrana obyvatelstva*

1 Studie vznikla v rámci projektu SGS/8/2019 na Slezské univerzitě v Opavě.

2 Josef BRYM, *Úkol ženy a rodiny v obraně státu*, in: Božena STÝBLOVÁ – Jiří LETOV (edd.), *Žena a brannost*, Praha 1938, s. 28.

3 Rudolf STRÁNSKÝ, *Úkoly školské výchovy*, in: Jan KAPRAS – Jan MALYPETR – František SOUKUP (edd.), *Armáda a národ*, Praha 1938, s. 461.

4 V rámci možností projektu byly navštíveny: Národní archiv v Praze spolu s jeho knihovnou, Archiv bezpečnostních složek s badatelnou ABS Praha – Na Struze, Státní okresní archiv Plzeň-sever se sídlem v Plasích, Státní okresní archiv Plzeň-jih se sídlem v Blovcích a Archiv města Plzně. Mezi další instituce, v nichž se nalézají prameny a literatura spojené s exponovanou problematikou patří, Vojenský ústřední archiv, Vojenský historický archiv či knihovna Institutu ochrany obyvatelstva v Lázních Bohdaneč, Národní knihovna České republiky či badatelna Archiv bezpečnostních složek s badatelnou ABS Brno – Kanice. Návštěva posledních zmíněných institucí je samozřejmostí v případě práce na dalších studiích rozvíjejících problematiku civilní ochrany ve školství. Dostupné prameny a literatura, které jsou spojeny s předkládanou problematikou, a je možno jich využít, se skládají z předpisů, věstníků, dobových odborných příruček, brožur, školních kronik, výročních zpráv či periodického tisku.

a podniků, Škola a brannost, *Co musí každý vědět o protiletecké ochraně, Přípraven k civilní obraně, Požární ochrana a civilní obrana* či *Svépomoc v systému civilní obrany*.

Studie se člení do šesti kapitol, které tvoří tři chronologicky členěné bloky. Vždy dvě kapitoly se vztahují k jednomu časovému období, přičemž první zasazuje výklad do širších souvislostí vývoje civilní ochrany, druhá se již týká přímo školství. Základními mezníky přítom jsou roky 1935–1938, 1939–1945 a 1945–1989.

Civilní ochrana,⁵ jak ji známe dnes, prošla v průběhu 20. století několika etapami, kdy se měnil nejen její název, ale i potřeby, které byly definovány politickým vývojem dané doby.

Geneze civilní ochrany ve smyslu pasivní ochrany obyvatelstva⁶ ovšem nebyla ničím novým, jež by nebylo v myšlení národa již zakotveno. Setkáváme se zde tak před uzákoněním s působností organizací polovojskových, tělovýchovných, hasičstvem či Československým červeným křížem, jež myšlenky ochrany obyvatelstva prohlubovaly. Dalším činitelem byla samotná armáda zabezpečující aktivní ochranu obyvatelstva a svým působením vytvářející a posilující v celém národě myšlenku brannosti. Již počátkem 30. let se tak ve spojitosti s nástupem Adolfa Hitlera k moci, a rozsáhlým zbrojením nacistického Německa, setkáváme s opatřeními na ochranu obyvatelstva proti leteckým útokům.

Ochrana obyvatelstva byla prvně normativně definována zákonem č. 82/1935 Sb., *o ochraně a obraně proti leteckým útokům* ze dne 11. dubna 1935,⁷ kdy vznikl systém civilní protiletecké ochrany (CPO).⁸ Zákon byl neodmyslitelně také spjat s brannou výchovou národa, kdy byl tento požadavek poprvé oficiálně implementován teprve v zákoně č. 184/1937 Sb., *o branné výchově* ze dne 1. července 1937.⁹ Oba zákony byly v průběhu doby několikrát nahrazovány a měněny, avšak jejich poslání, tedy ochrana obyvatelstva a jeho příprava na možný válečný konflikt, zůstalo neměnné. Podpis Mni-

chovské dohody spolu s odstoupením Sudet znamenal i změnu pro stávající systém. V Sudetské župě přešel pod německý Luftschutz (LS), na území protektorátu Čechy a Morava byl však definitivně převeden pod Luftschutz až roku 1941. V této spojitosti hovoříme o protiletecké ochraně (PO), ačkoliv v německém jazyce bylo používáno pojmu Luftschutz. I když jsou poválečná léta spjata s likvidací PO, již rok 1951 je spojen se vznikem civilní obrany (CO), která směřovala k ochranným opatřením obyvatelstva proti účinkům zbraní hromadného ničení, které byly v rámci masového zbrojení v období studené války největší hrozbou.¹⁰ Ve spojení s uvolňováním mezinárodního napětí v 70. letech se prosazovaly tendence, které požadovaly možnost využít organizovanou ochranu obyvatelstva v míru pro účely likvidace následků přírodních nebo antropogenních katastrof, jakými jsou například katastrofy spojené s výpadky infrastruktury, průmyslové či dopravní. S mezinárodněpolitickou změnou a pádem východního bloku byla ochrana obyvatelstva transformována z organizované přípravy na ozbrojený konflikt (civilní obrana) směrem k ochraně proti katastrofám a nouzovým situacím.¹¹

Civilní protiletecká ochrana a její organizace v letech 1935–1938¹²

Za vznikem civilní protiletecké ochrany v československém státě stály obavy z toho, jakým způsobem by měli být občané chráněni v případě nadcházejícího válečného konfliktu,¹³ a to proti útokům nepřátelského letectva na civilní cíle.

První kroky ke vzniku civilní protiletecké ochrany v Československu datujeme do roku 1929,¹⁴ kdy bylo založeno Ústředí obrany obyvatelstva, které se zabývalo studiem možnosti protiletecké ochrany obyvatelstva a přípravou její organizace.¹⁵ Ústředí působilo na základě dobrovolnosti prostřednictvím místních výborů obrany obyvatelstva za oficiální podpory ústředních úřadů a aktivní spoluúčasti organizací, které měly ve svém programu prvky brannosti.¹⁶ Následujícího roku vznikla organizace Ochrana obyvatelstva proti leteckým útokům,¹⁷ která byla následně výnosem Nejvyšší rady obrany státu

5 Civilní ochrana je souhrn činností a postupů věcně příslušných orgánů a dalších zainteresovaných orgánů, organizací, složek a obyvatelstva, prováděných s cílem minimalizace negativních dopadů možných mimořádných událostí a krizových situací na zdraví a životy lidí a jejich životní podmínky. Civilní ochrana se stává za válečného stavu součástí systému obrany státu a zabezpečuje výkon humanitárních úkolů uvedených v čl. 61 Dodatkového protokolu k Ženevským úmluvám o ochraně obětí mezinárodních ozbrojených konfliktů ze dne 12. srpna 1949, přijatého v Ženevě dne 8. června 1977. Ministerstvo vnitra České republiky, *Civilní ochrana* [online]. Dostupné z: <https://www.mvcr.cz/clanek/civilni-ochrana.aspx> [cit. 7. 9. 2019]. Viz zákon č. 239/2000 Sb., o integrovaném záchranném systému, který v § 2, písm. e.) uvádí „ochranou obyvatelstva je plnění úkolů civilní ochrany, zejména varování, evakuace, ukrytí a nouzové přežití obyvatelstva a další opatření k zabezpečení ochrany jeho života, zdraví a majetku“. Josef JANOŠEC, *Ochrana obyvatelstva je náš cíl*, in: Jiří ŠTĚTINA (ed.), *Zdravotnictví a integrovaný záchranný systém při hromadných neštěstích a katastrofách*, Praha 2014, s. 35.

6 Pod pojmem pasivní ochrany obyvatelstva rozumíme ochranu individuální, kolektivní a svépomoc. Ve spojitosti s civilní protileteckou ochranou (CPO) se hovoří o svépomoci obyvatelstva, respektive svépomocné službě obyvatelstva, jejímž cílem bylo odstranění účinků leteckých útoků svými vlastními silami. Dále se v civilní obraně (CO) setkáváme se skupinami svépomoci, které měly tentýž úkol jako u CPO.

7 Právní systém Beck-online, *Zákon o ochraně a obraně proti leteckým útokům* [online]. Dostupné z: <https://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjzgm2v6obsfuya> [cit. 15. 9. 2019].

8 Panovaly obavy z masového nasazení bombardovacího letectva, které by mimo tříštivých a zápalných pum použilo i pum plynových, což by vedlo k rozpoutání chemicko-letecké války. Karel PAUL, *CPO. Základy, školení, organizace, současný stav - 1. díl*, Praha 1937, s. 19.

9 Právní systém Beck-online, *Zákon o branné výchově* [online]. Dostupné z: <https://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjzgm3v6mjqgqta> [cit. 15. 9. 2019].

10 ÚV Svazarmu [Ústřední výbor Svazu pro spolupráci s armádou], *Jaderné zbraně, ochrana obyvatelstva a národního hospodářství proti jejich ničivým účinkům - 1. díl*, Praha 1988, s. 10.

11 J. JANOŠEC, *Ochrana*, in: J. ŠTĚTINA (ed.), *Zdravotnictví*, s. 35.

12 Blíže k problematice CPO: Vít NĚMEC, *Civilní protiletecká ochrana v letech 1929–1938*, konferenční příspěvek v připravovaném sborníku z mezinárodní vědecké konference OZBROJENÉ SÍLY A ČESKOSLOVENSKÝ STÁT, Fakulta vojenského leadershipu, Katedra vojenského umění, Univerzita obrany v Brně, datum konání 18. – 19. 6. 2019.

13 Ani Briand-Kellogův pakt, dohoda zákazu války s výjimkou války obranné, podepsán 27. 8. 1928 v Paříži, přijatý více jak 60 signatáři, nezmírnil obavy států z možného nadcházejícího vojenského konfliktu. Jiří SOVADINA. *Moderní-Dějiny.cz, Briand-Kellogův pakt* [online]. Dostupné z: <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/briand-kelloguv-pakt-27-8-1928/> [cit. 17. 9. 2019].

14 Pro srovnání, v Německu byla již v roce 1927 založena Německá protiletecká ochrana (Deutscher Luftschutz). Martin VESELÝ, *Sudetská župa jako protiletecký kryt Říše? (1939–1945)*, Ústí nad Labem 2011, s. 25.

15 Ve srovnání s ostatními evropskými zeměmi, došlo k prvním podobným opatřením dříve než v Československu. Například v Polsku tomu bylo již v roce 1922, Francii 1923, Anglii 1925. CHEAURÉ, *Otázka vzdušné a protiplynové obrany*, Česká Radiměř 1935, s. 18–24.

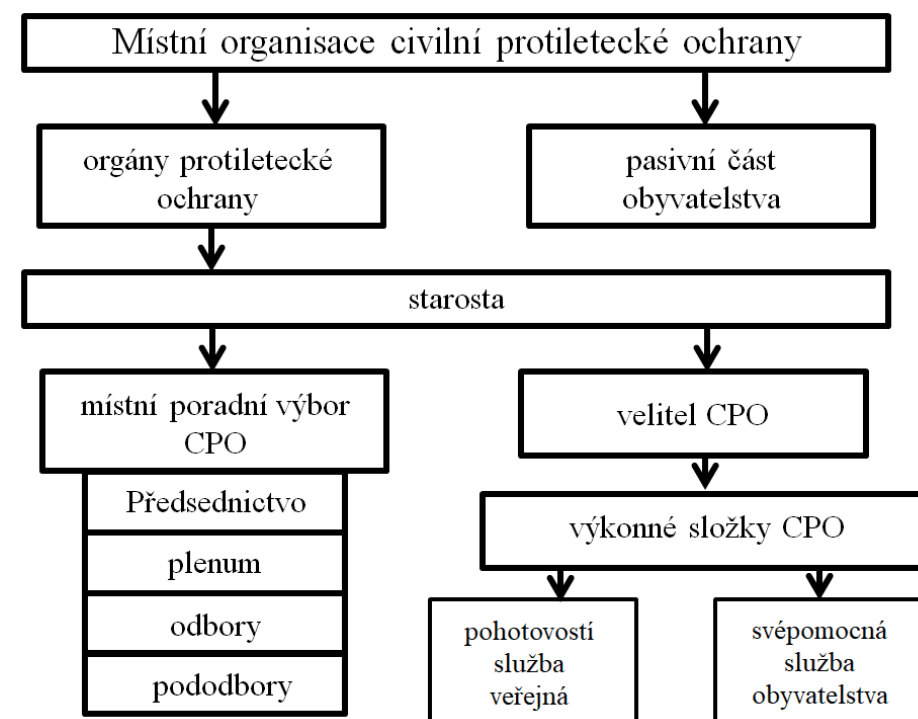
16 Mezi takové organizace patřily spolky tělovýchovné (Tělocvičné jednoty, Dělnické tělocvičné jednoty, Tělocvičné jednoty čsl. Orla), Československý červený kříž, hasičstvo či skautské organizace. Viz: J. KAPRAS – J. MALYPETR – F. SOUKUP (edd.), *Armáda*, s. 502–513.

17 Otakar J. MIKA – Pavel ZAHRADNÍČEK – Miloš ZEMAN (edd.), *Ochrana obyvatelstva: malé kompendium ochrany obyvatelstva*, Jihlava 2012, s. 6. Dostupné z: <https://www.securitymagazin.cz/dnld/Ochrana->

převědena do kompetence ministerstva vnitra, kdy bylo zapotřebí, aby vůdčí úlohu nad touto problematikou převzal sám stát.¹⁸ Vzorem pro výstavbu pasivní obrany v Československu se tak stal systém budovaný ve Francii, realizovaný na základě instrukce vydané v listopadu roku 1931 francouzským premiérem Pierrem Etiennem Lavalem.¹⁹

Narůstající obavy z neustále silícího nacistického Německa vedly k přijetí již zmíněného zákona ze dne 11. dubna 1935²⁰ a vládního nařízení č. 199/1935 Sb., jímž se vydávají některé předpisy o pořizování plynových masek a o některých povinnostech obcí podle zákona o ochraně a obraně proti leteckým útokům ze dne 18. října 1935,²¹ čímž byl zjednan právní podklad ke vzniku civilní protiletecké ochrany (CPO).²² Přijatý zákon definoval pojmy obrana a ochrana, jež je zapotřebí odlišit. Organizace protiletecké obrany obsahovala totiž opatření aktivní a pasivní.²³

Aktivní obrana byla bojovou akcí, jejíž příprava a provádění byla v gesci ministerstva národní obrany. Jejím účelem bylo nepřátelská letadla nejen ničit, ale také jim zabránit v náletu a zasáhnutí pozemních cílů na státním území. Vojenská obrana byla rozdělena na aktivní a pasivní obranu proti letadlům (OPL).²⁴ Aktivní obrana nezaručovala dokonalou ochranu obyvatelstva, přičemž nebylo možno eliminovat veškeré útočící letectvo. Úkolem civilní protiletecké ochrany²⁵ bylo znesnadnit orientaci a přesné zaměření cílů a dále učinit opatření, aby způsobené škody bombardováním byly co nejmenší a škody jím způsobené rychle napraveny či alespoň zmírněny. V této spojitosti hovoříme o opat-

Obr. č. 1: Schéma místní organizace CPO.

Dle: Karel PAUL, *CPO. Základy, školení, organizace, současný stav - 1. díl. Sfinx, Praha 1937, s. 63. Zdroj: (archiv a sbírka autora).*

řeních všeobecné bezpečnosti, která měla smíšenou povahu civilní a vojenskou, kam řadíme hlášenou službu, jejímž úkolem bylo pozorovat a hlásit nálet nepřátelských letadel. Organizace hlášené služby a zajištění spojení bylo v gesci vojenské správy.²⁶

K tomu, aby organizace CPO mohla dobře fungovat, vyžadovala řádné spojení s vojenskou hlášenou službou,²⁷ opatření bezpečnostní a pořádková, zajištění proti účinkům trhacích pum, zajištění proti účinkům pum zápalných, zajištění proti účinkům pum plynových a zabezpečení před ostatními poruchami.²⁸ Toto zabezpečení zajišťovaly všechny ochranné složky, které byly organizovány v místní protiletecké ochraně (města, obce) a závodní protiletecké ochraně (podniky státní, samosprávné a soukromé).²⁹ Její úspěšnost záležela na kázni obyvatelstva; v sestavení plánu civilní protiletecké ochrany

-obyvatelstva-Otakar-Mika-a-kol..pdf.

18 M. VESELÝ, *Sudetská župa*, s. 30.

19 František PAULUS, *Úloha a postavení ochrany obyvatelstva v našich podmínkách*, in: J. ŠTĚTINA (ed.), *Zdravotnictví*, s. 173.

20 Právní systém Beck-online, *Zákon o ochraně a obraně proti leteckým útokům* [online]. Dostupné z: <https://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjzgm2v6obsfuya> [cit. 17. 9. 2019].

21 Právní systém Beck-online, *Vládní nařízení č. 199/1935 Sb., jímž se vydávají některé předpisy o pořizování plynových masek a o některých povinnostech obcí podle zákona o ochraně a obraně proti leteckým útokům* [online]. Dostupné z: <https://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjzgm2v6mijzhewta> [cit. 17. 9. 2019].

22 Dále je nutno zmínit zákon č. 75/1938 Sb. ze dne 8. dubna 1938, jímž se doplnilo ustanovení § 5, odst. 1 zákona o ochraně a obraně proti leteckým útokům, který se týkal vybírání dávků na ochranu proti leteckým útokům obcemi. Dále vládní nařízení č. 192/1937 ze dne 9. července 1937, jímž se mění a doplňuje vládní nařízení ze dne 17. dubna 1935, č. 83 Sb., o živnosti výroby, opravy a prodeje plynových masek a jejich součástek, jakož i o jejich zkoušení, dovozu a vývozu, a jímž se vydávají ustanovení o některých dalších předmětech a zařízeních sloužících k ochraně proti leteckým útokům. Aleš ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana obyvatelstva v republikovém měřítku*, Praha 2014, s. 10–11.

23 Organizace protiletecké obrany doplňovala organizaci, jež měla za úkol bránit hranice proti útokům pozemním, a tvořila tak zvláštní část všeobecné organizace národa v době válečné. Organizace civilní protiletecké ochrany (CPO) v obci, Směrnice č. 1, Praha 1935, s. 4.

24 Prvky aktivní OPL bylo stíhací letectvo, dělostřelectvo proti letadlům a kulometry proti letadlům. Během noci měly být použity světlomety proti letadlům, kterým pomáhaly speciální naslouchací přístroje, které vyhledávaly a zaměřovaly nepřátelské letectvo a umožňovaly tak i nasazení nočních stíhacích letounů. Aktivní prvky byly doplněny početnějšími prostředky pasivní OPL, které měly za úkol znesnadnit či znemožnit letectvu útočit. Pasivní OPL byla organizována nejen armádou, ale i společně s obyvatelstvem, tzn. smíšená pasivní OPL. Prostředky výhradně vojenské povahy byly ochranné balony či balonové uzávěry, hlášená služba a orientační služba. Prostředky povahy vojenské i civilní byly poplachová služba a pozorování, přičemž sem dále řadíme zastírání a klamání, které nepřátelskému letectvu bránily v pozorování a orientaci. *Rukověti branné výchovy. Rukověť branné výchovy, vyšší stupeň*, Praha 1936, s. 167–184.

25 Myšleno pasivní OPL civilní, tzn. ochrany.

26 *Organizace, Směrnice č. 1*, s. 4–5.

27 Hlášená služba uváděla v činnost protileteckou obranu i ochranu pomocí radiotelegrafního spojení, telefonů, telegrafů, sirén, poplachových signálů, oddílů služby poplachové, zpravodajské a spojovací. K. PAUL, *CPO. Základy*, s. 61.

28 Patřilo zde zajištění nerušeného zásobování obyvatelstva, evakuace, služba odborná, zatemňovací, maskování aj. Tamtéž, s. 62.

29 Tamtéž, s. 62.

přízpusobeného místním poměrům; praktickém provedení ochrany jednotlivců³⁰ i celku;³¹ ochrany majetku i zajištění činnosti obyvatelstva.³²

Civilní protiletectká ochrana byla povahou civilní, a tudíž ji připravovaly a prováděly úřady civilní: ministerstvo vnitra v dohodě s ostatními ministerstvy v měřítku celostátním; okresní hejtmani a předsedové magistrátů v politických okresech a ve statutárních městech; starostové po dohodě s místním poradním výborem CPO v ostatních městech a obcích; provozovatelé (udržovatelé a ředitelé) se závodními poradními výbory závodní protiletectké ochrany (ZPO) v závodech a podnicích průmyslových. Protiletectkou ochranu podniků státních, vojenských a zemských prováděly úřady těmto podnikům nadřazené. Členové místních poradních výborů CPO byli voleni z řad občanů příslušných měst a obcí. Zákon a vládní nařízení určovala, které obce byly povinny sbory ustavit. Členové závodních výborů protiletectké ochrany průmyslových podniků byli voleni z řad zaměstnanců daných podniků a pracovali v otázkách závodní ochrany jako poradní orgán příslušného velitele ZPO.³³

Místní organizace CPO se dělila na dvě hlavní skupiny a to orgány protiletectké ochrany (pracovní složka) a pasivní část obyvatelstva (za ochrany pracovní složky přečkávaly letecké útoky). Orgány protiletectké ochrany byly starosta obce (osobně zodpovědný jako představitel výkonné moci obce za řádné provedení všech úkolů CPO uložených zákonem), místní poradní výbor pro protiletectkou ochranu (byl-li v obci podle zákona poradní sbor zřízen, a jemuž starosta předsedal, bylo jeho úkolem soustředit ke společné práci na ochranu proti leteckým útokům všechny vhodné místní složky), velitel místní protiletectké ochrany (ustanovoval ho starosta v souhlasu s nadřízeným politickým úřadem; velitel dbal na provedení úkolů CPO, které nemohl ve velkých městech vykonávat sám starosta, celkovou odpovědnost však vždy nesl starosta) a výkonné složky protiletectké ochrany skládající se z veřejných pohotovostních služeb a ze svépomocné služby obyvatelstva.³⁴

Služby protiletectké ochrany se dělily do čtyř skupin a to státní hlásné služby a služby v poplachových ústřednách; výkonné služby, které se dále dělily na pohotovostní službu veřejnou a svépomocnou službu obyvatelstva; výkonné služby ZPO průmyslových závodů a podniků soukromých a podniků komunálních³⁵ a výkonné služby podniků vojenských, státních a zemských,³⁶ kterými byly vojenská protiletectká ochrana, železniční protiletectká ochrana, poštovní protiletectká ochrana či školní protiletectká ochrana.³⁷

30 Ochranou jednotlivců byla míněna ochrana proti účinkům bojových látek a to buď protiplýnovými maskami, dýchacími přístroji anebo protiplýnovými obleky. Tamtéž, s. 93.

31 Ochrana celku neboli kolektivní ochrana byla poskytována protiletectkými úkryty anebo asanační, tj. vyčištěním od chemických bojových látek. V rámci ochranných opatření bylo možné provést i evakuaci obyvatelstva. Tamtéž, s. 131–132.

32 Tamtéž, s. 61–62.

33 Organizaci ZPO nebude v této studii věnováno větší pozornosti, neboť je pro analýzu ŠPO bezpředmětná. Viz K. PAUL, *CPO. Základy*, s. 62–64.

34 K. PAUL, *CPO. Základy*, s. 64–65.

35 ZPO není dále v práci reflektována. Závody a podniky byly povinny si zřídit vlastní protiletectkou ochranu. Tamtéž, s. 67.

36 Byly upraveny podle předpisů jim nadřízených úřadů. Předpisy byly důvěrného rázu a sestaveny podle typu podniků. Tamtéž, s. 77.

37 Tamtéž, s. 67.

Státní hlásná služba, skládající se z hlásek a stanic hlásné služby (útvary vojenské), byla nejvýznamnějším prvkem organizace, jelikož uváděla v činnost všechny ostatní služby prostřednictvím poplachových ústředí (civilní orgány). Hlídky státní hlásné služby pátraly po nepřátelských letadlech, pozorovaly jejich pohyby, směr a rychlost letu, zjišťovaly jejich počet a podávaly zprávy stanicím hlásné služby, které je zpracovávaly a odevzdávaly poplachovým ústřednám, odkud byly předávány příslušným útvarům. Poplachové ústředny byly s příslušnými stanicemi hlásné služby a sousedními poplachovými ústřednami spojeny telefonicky. Poplachová ústředna informovala telefonicky místního velitele protiletectké ochrany CPO v dané lokalitě a ten vydával rozkaz poplach či konec poplachu automaticky sirénami.³⁸

Výkonné služby byly složkami organizace CPO, jejichž úkolem bylo působit ve směru ochrany civilního obyvatelstva před účinky leteckých útoků, kdy se dělily na dvě skupiny: pohotovostní službu veřejnou a svépomocnou službu obyvatelstva.³⁹ Do pohotovostní služby veřejné patřila služba bezpečnostní a pořádková, poplachová, požární, asanační, samaritánská, spojovací a zpravodajská, zastírací a služba technická. Svépomocná služba obyvatelstva byla organizována na stejném základě jako pohotovostní veřejná služba, avšak okruhem její působnosti byly buď jednotlivé domy (domovní hlídky) nebo skupiny domů (domovní družstva). Výkonné služby podniků vojenských, státních a zemských byly upraveny podle předpisů jim nadřízených úřadů. Předpisy byly sestaveny podle typu podniků a byly zároveň důvěrného rázu.⁴⁰

Školní protiletectká ochrana a její organizace v letech 1935–1938

Před samotnou analýzou školní protiletectké ochrany (ŠPO) a její organizace, je nezbytné zmínit instituci, která stála v Československu za vzděláním veškerých složek CPO a byla taktéž zprostředkovatelem znalostí pro školní pedagogy, kteří je dále předávali svým žákům. Pedagogové samotní byli činní ve službách školní protiletectké ochrany.

Touto institucí byla První škola protiletectké ochrany v Olomouci-Lutíně, zřízená výnosem zemského úřadu v Brně č. j. 48.445/V-11 ze dne 20. listopadu 1936 při firmě Chema a.s.⁴¹ Nacházelo se zde výcvikové středisko firmy Chema-Lutína a zároveň také sídlil Lékařský pracovní sbor. Tento sbor sestavoval a schvaloval prostředky ochrany obyvatelstva⁴² a jeho členové byly taktéž lektory odborných kurzů. Sbor dále redigoval

38 Tamtéž, s. 67–68.

39 Tamtéž, s. 68.

40 K. PAUL, *CPO. Základy*, s. 77.

41 Jednalo se o moderní výrobní závod se zaměřením na výzkum, výrobu a prodej prostředků na ochranu proti bojovým plynům a prostředků protiletectké ochrany. Výroba se specializovala na plynové masky, filtrační zařízení a dýchací filtry do plynových masek čímž značně pokrývala potřeby individuální i kolektivní ochrany obyvatelstva. Ve firmě se vyráběly i služební odznaky pro služby CPO. Byly to odznaky pro velitele vrchních velitelství CPO, které byly osmicipé s typickými znaky služeb: hlásné, pořádkové, spojovací, zastírací, požární, zdravotní, asanační, dopravní, technické a pro vrchní velitele CPO. Pro obvodové velitele jmenovaných služeb šlo dostat odznaky kulaté se stejnými označeními. Počítalo se také s odznaky pro členy výkonných složek CPO, které byly upraveny k nošení na pružině přes paži. *Zájem o služební odznaky*, TSPO. Tisková služba protiletectké ochrany, č. 26. 8. 1937, s. 202–203.

42 Výroba se také specializovala na dětské protiplýnové masky. Těmito byly například fyziologické dětské masky LPS. Informační leták *Fyziologická dětská maska LPS*, CHEMA akc. spol. Olomouc-Lutín – Praha II. Na Poříčí 25. (archiv autora).

specializované příručky pro výcvik CPO,⁴³ které vycházely v Nakladatelství První školy protiletecké ochrany v Lutíně. Úkolem školy bylo vzdělávat odborný personál a laiky (civilní obyvatelstvo) teoreticky a prakticky v protiletecké ochraně, přičemž zde probíhaly pravidelné kurzy různého druhu. Jednalo se např. o odborné teoretické kurzy a praktická cvičení pro občanstvo (kurzy obecné), velitele a poradce CPO, velitele ZPO (závodní protiletecké ochrany) v průmyslu, velitele a členy služeb: hlásné, poplachové, pořádkové a bezpečnostní, požární, asanační, samaritské, ošetřovatelky a dobrovolné sestry (součinnost s hasičskými organizacemi a ČSČK) pro odborný personál (lékařský, technický).⁴⁴

Organizace školní protiletecké ochrany byla připravována v rámci dohody ministerstva vnitra s ministerstvem národní obrany a ministerstvem školství a národní osvěty (MŠANO), přičemž spadala do čtvrté organizační skupiny. Protiletecká ochrana škol se utvářela dle zvláštních pokynů MŠANO a byla tak budována v rámci ochrany obce úplně samostatně. Ústavy měly zásadně své velitele protiletecké ochrany i své výkonné složky, které byly totožné jako u CPO s tím, že byly upraveny podle předpisů vydaných ministerstvem školství a národní osvěty, které byly důvěrného rázu. Jejich personál i jejich provozní zařízení bylo zajištěno vlastními ochrannými opatřeními. Protiletecká ochrana obce jim byla v čas potřeby povinna přispět k pomoci. Školní protiletecká ochrana pak byla rovněž povinna poskytnout podle možností pomoc obci.⁴⁵

Je nutné doplnit, že v případě války se počítalo s tím, že budou školy ve městě sloužit vojenským účelům či účelům místní CPO pro samaritskou službu, k umístění veřejných výkonných složek či jiných⁴⁶ a nebude se v nich tudíž vyučovat. V tomto případě se zde ŠPO nepřipravovala a příprava byla provedena těmi složkami, které měly v budově školy působit. Určující bylo také umístění samotné školní budovy v zástavbě, z čehož vyplývalo i ohrožení daného objektu.⁴⁷

Vyučovat se mělo pouze ve školách málo ohrožených nebezpečím leteckých úkolů. Takové školy měly být již v míru stanoveny a označeny. Školní mládež měla být z ohrožených míst přemístěna (evakuována) do bezpečí. O tomto přesunu měli být jejich rodiče informováni s tím, že děti budou lépe chráněny nežli ve městě, kterým hrozilo bombardování.⁴⁸ Učitelé ze škol, na kterých bylo zastaveno vyučování, měli pak mládež vyučovat na místech, kde byli v bezpečí. Druhá část učitelstva pak měla zůstat ve městech pro vyučování žactva, které nebylo přemístěno.⁴⁹ Problém nastával ve spojitosti s tím, že část učitelstva by musela nastoupit vojenskou službu a tudíž počet učitelů nemohl stačit na normální mírové vyučování. Výuka se tak měla střídavě upravit tak, že část žáků měla být vyučována dopoledne a část odpoledne, nebo v různé dny. V případě evakuované

školní mládeže měla výuka probíhat ve spolkových místnostech, ozdravovnách, skautských táborech či jiných bezpečných místech. Ve spojitosti s tím bylo zapotřebí zajistit zdravotní péči a eliminovat případné rozšíření nakažlivých nemocí. Taková opatření měla být prováděna již v míru stejně tak jako i řešení dopravní otázky spojené s evakuací.⁵⁰

Každá školní budova byla v systému místní CPO samostatným objektem s vlastní organizační protiletecké ochrany.⁵¹ Důležitou zásadou byla organizace jednotného velení, přičemž měla být zachována decentralizace jejího výkonu.⁵² Velitel ŠPO byl určován ředitelem školy a ochranu školy obstarávala svépomocná služba, respektive členové učitelského sboru a pomocný personál, kdy bylo nutno dbát na místní poměry a druh školy. Velitel připravoval organizaci svépomocné služby, rozděloval jednotlivé služby, připravoval podrobný plán protiletecké ochrany budovy a vypracovával směrnice pro případ jejího požáru či vyklizení. Před samotným plánováním se musel seznámit se situací budovy, jejím stavem a měl znát stav žactva a jeho stáří, přičemž jej dle jeho počtu a stáří mohl využít k úkonům svépomocné služby. Specifika školní protiletecké ochrany tkvěla v práci s dětmi, kdy zejména žáci obecných škol mohli snáze propadnout panice.⁵³ U starších studentů na školách měšťanských, středních, odborných a vysokých se počítalo s jejich zapojením do ŠPO, kdy si mohli pomoci již sami (ochrana jednotlivců).⁵⁴ Nejdůležitějším úkolem velitele bylo však využití způsobu oznámení leteckého poplachu v budově a spojení s orgány veřejné poplachové služby CPO v obci.⁵⁵

Školy měly vlastní poplachovou službu, kdy vyhlášení poplachu bylo dáno specifiky daného objektu školy. K vyhlášení poplachu mohlo být využito dvou možností, kdy záleželo na místních poměrech a rázu školy. První možností bylo vyhlášení zvukovými signály a druhou uvědomění učitele, který by žactvo dovedl do bezpečí. V tomto případě mělo uvědomění proběhnout nenápadným způsobem, aby u žactva nedošlo k vypuknutí paniky. Druhá možnost byla doporučována zejména u žactva obecných škol.⁵⁶ Na poplachovou službu navazovala svépomocná dozorcí služba, která zajišťovala, aby byla během leteckého poplachu budova uzavřena a nedošlo k samovolnému opouštění školy žáky. V případě vyhlášení leteckého poplachu se mělo žactvo odebrat za dozoru vyučujícího do úkrytu,⁵⁷ přičemž měl pedagog za třídu zodpovědnost.⁵⁸ Mezi ostatní složky svépomocné

43 Příručky pro výcvik CPO se sestavovaly zejména z přednášek, které byly školou prováděny.

44 Lékařský Pracovní sbor První školy protiletecké ochrany v Lutíně, *Příručky pro výcvik CPO. Plynová maska, svazek č. 1.*, Olomouc 1938.

45 Ministerstvo vnitra, *Poučení o leteckém nebezpečí a ochraně proti němu*, Praha 1937, s. 28.

46 Jan ZELINGER, *Protiletecká ochrana obyvatelstva a podniků*, Praha 1937, s. 81–82.

47 J. ZELINGER, *Protiletecká ochrana*, s. 82.

48 Autor klíčového pramene ke studiu CPO, trojsvazkového díla CPO z let 1937 a 1938, Ing. Dr. Karel Paul, který byl představeným kanceláře CPO hl. města Prahy, se k potřebě ochrany dětí, respektive i školní mládeže, vyjádřil následovně: „V dětech je budoucnost národa a zachování této národní složky je nutno obětovat i to, že se tímto zákrokem rozdělí rodina.“ K. PAUL, *CPO. Základy*, s. 229.

49 Zde měli být učitelé se žactvem chráněni nejen individuální, ale i kolektivní ochranou, respektive úkryty. Výuka měla být prováděna v úkrytech.

50 K. PAUL, *CPO. Základy*, s. 230–233.

51 J. ZELINGER, *Protiletecká ochrana*, s. 84.

52 Tamtéž, s. 87.

53 Mladší ročníky měly být vyučovány před polednem a starší odpoledne, a to z důvodu, aby ve škole nebylo účastných příliš mnoho osob a bylo možno snáze zorganizovat hromadnou ochranu a udržet tak pořádek a klid ve škole. Tamtéž, s. 84.

54 Tamtéž, s. 82.

55 Tamtéž, s. 84–85.

56 Bylo důležité brát v úvahu využívání zvonkových a zvukových signálů pro školní účely, neboť mohlo dojít k nedorozuměním a záměně těchto signálů s poplachovými signály. J. ZELINGER, *Protiletecká ochrana*, s. 85.

57 Fišer a Hadrava zařadili školní budovy do druhé ze čtyř tříd ohrožení, kdy v této spojitosti vyžadovaly speciální velmi rozsáhlá a nákladná opatření, v mnoha případech z důvodů finančních těžko dostupných. Z tohoto důvodu bylo nutno se i u těchto objektů spokojit jen s těmi nejnětějšími opatřeními. Počítalo se tak se středními úkryty proti plynům a troskám a proti plnému zásahu trhacích pum do 200 kg váhy. Stanislav FIŠER – Josef HADRAVA, *Úkryty civilního obyvatelstva proti leteckým útokům*, Praha 1937, s. 8–23.

58 J. ZELINGER, *Protiletecká ochrana*, s. 85–86.

služby ve škole patřila služba požární, samaritská,⁵⁹ plynová a asanační. V případě, když neměl velitel ŠPO pro tyto služby dostatek osob, musel se obrátit o výpomoc na velitele místní CPO, případně předložit odůvodněné požadavky na školské úřady. Zvláštní péče v budovách škol byla také kladena na sály s cenným vědeckým materiálem, jakými byly knihovny, fyzikální i přírodovědecké kabinet a laboratoře. Materiál z těchto prostor měl být ukryt ve zvláštních úkrytech nebo přenesen na chráněná místa.⁶⁰

Cílem pedagogů bylo seznámit a poučit jak školní mládež s problematikou CPO a věcnými důkazy, tak žáky přesvědčit, že jim tato znalost poskytuje největší míru bezpečnosti a jistoty v případě vážného ohrožení. Vzhledem k době bylo žádoucí začít s výchovou v těchto otázkách právě již ve školách. Jak již bylo zmíněno, učitelé byli s problematikou civilní protiletectvé ochrany, respektive školní protiletectvé ochrany, seznamování nejen skrze pokyny ministerstva školství a národní osvěty, ale také na přednáškách, kurzech a cvičení pořádaných První školou protiletectvé ochrany. Žákům na školách měšťanských, středních a odborných bylo podáváno poučení o CPO při vyučování přírodopisu, fyziky, chemie, tělovýchovy a jiných předmětů, stejně tak, jako tomu bylo například v nacistickém Německu. Poučení byla žákům předávána přednáškami či prezentována za použití pokusů⁶¹ tak, aby byl podchycen jejich zájem. Bylo je možno rozdělit do následujících bloků: CPO, její organizace a nutnost provedení, ohrožení republiky; bojové prostředky a bojové látky; ochrana proti bojovým látkám.⁶²

Ve spojitosti s CPO je nezbytné zmínit problematiku branné výchovy ve 30. letech. O potřebě začlenit brannou výchovu do školství ovšem pojednávali pedagogičtí specialisté již počátkem 30. let. Byli jimi například František A. Soukup, který o této problematice v pedagogicko-didaktických studiích pojednával již roku 1932,⁶³ či Josef B. Dolenský v roce 1934.⁶⁴ Profesor Soukup se vyjádřil v předmluvě k I. vydání své knihy následovně: „*Obrana státu a jeho svobody nespočívá dnes jen na armádě, nýbrž na všech občanech vůbec.*“ Dále užíval pojmu „*odolný, branný národ*“, kterého mělo být dosaženo školní výukou.⁶⁵ Branná výchova jím tedy byla chápána jako dovršení, naplnění výchovy. Výukou by tak bylo docíleno tělesně a morálně odolné mládeže, odhodlané k nejtěžším obětem pro republiku a její svobodu.⁶⁶ K uzákonění ovšem nedošlo i přesto, že výchova k brannosti byla zavedena na středních školách a učitelských ústavech v rámci osnov občanské výchovy již výnosem MŠANO ze dne 1. února 1934, číslo 141.026/33-II. Vý-

nosem byly dále určeny směrnice branné výchovy.⁶⁷ Uzákonění této problematiky přišlo se značným zpožděním,⁶⁸ a to až s přijetím zákona č. 184/1937 Sb., o *branné výchově*⁶⁹ ze dne 1. září 1937, v němž protiletectvé ochrana tvořila podstatnou část.⁷⁰

Zákon č. 184/1937 Sb. tedy definitivně zavedl brannou výchovu,⁷¹ která rozšířila veřejnou péči o výchovu a vzdělání. Účelem branné výchovy bylo pěstovat v obyvatelstvu Československé republiky podle věku a vzdělání mravní vlastnosti, tělesnou zdatnost, znalosti a dovednosti, kterých bylo třeba k obraně státu. Branná výchova žactva a studujících veřejných škol všech druhů a stupňů se obstarávala na školách, je zde ovšem nutno doplnit, že i mimo školy ve spolcích či organizacích tělovýchovných nebo hasičstva aj. Věci branné výchovy na školách patřily podle druhu školy do působnosti Ministerstva školství a národní osvěty, Ministerstva zemědělství, Ministerstva národní obrany, Ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy a Ministerstva vnitra.

O branné výchově na školách⁷² pojednávala Hlava II., zmíněného zákona. Branná výchova byla pro žactvo a studující veřejných škol všech druhů a stupňů povinná v rozsahu branné přípravy mravní, naukové a tělesné⁷³ ode dne, kdy počínala jejich povinnost ke školní docházce.⁷⁴ Dále výcvik v pomocných a ochranných službách, zejména také výcvik v úkolech CPO od 1. září roku, v němž žák dovršil 14. rok věku či branný výcvik od 1. září roku, v němž žák dovršil 17. rok věku, vyjímajíc dívky, které brannému výcviku nepodléhaly.⁷⁵

Nejvýznamnějším předmětem byla tělovýchova, kdy se stalo tělesné zdraví podmínkou brannosti národa a tudíž jejím nejvýznamnějším úkolem.⁷⁶ Osnovy branné výchovy dále značně rozšířily rozsah občanské nauky a výchovy, ale i jiných vyučovaných předmětů, kdy do ní vložily požadavek znalostí armády, ale i výklad o CPO a obrany obyvatel-

67 J. DOLENSKÝ, *Branná výchova*, s. 11–12.

68 To bylo dáno zejména značným pacifistickým smýšlením v podmínkách nově vznikuvší republiky a dále nelibostí, aby se školy jakkoliv účastnily na předvojenské výchově. F. SOUKUP, *Škola*, s. 11.

69 Více viz Právní systém Beck-online, *Zákon o branné výchově*. Zákon byl zrušen až zákonem 92/1951 Sb., o *branné výchově* ze dne 2. listopadu 1951. Právní systém Beck-online, *Zákon o branné výchově* [online]. Dostupné z: <https://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjzgyv6ojsfuyq&crowIndex=0> [cit. 9. 10. 2019].

70 K. PAUL, *CPO. Služba*, s. 5.

71 O potřebě brannosti psal již v roce 1871 Miroslav Tyrš, a to v úvodním článku měsíčníku Sokol s názvem „*Náš úkol, směr a cíl.*“ Rudolf PROCHÁZKA, *Spolky tělovýchovné*, in: J. KAPRAS – J. MALYPETR – F. SOUKUP (edd.), *Armáda a národ*, Praha 1938, s. 503.

72 V rámci uzákonění vznikly výbory brannosti (ústřední, zemské a okresní) a střediska branné výchovy, kde byly pro učitelstvo pořádány kurzy branné výchovy pro učitele. SOKA Plzeň-sever se sídlem v Plasích, fond Okresní úřad Kralovice, 1855–1945 (1948), kart. 97, inv. č. 481

73 Mezi instituce, které tělesnou výchovu k brannosti prováděly, byly po boku škol tělovýchovné spolky a střediska branné výchovy. Na všech školách se zavedla povinná pochodová cvičení, kdy se zejména skauting z hlediska potřeb branné výchovy ukázal pro mládež jako nejlepší příprava mladého člověka a budoucího občana. J. BRYM, *Úkol*, in: B. STÝBLOVÁ – J. LETOV (edd.), *Žena*, Praha 1938, s. 37–38.

74 Branná výchova ve svých základních složkách – mravní a tělesné výchově – směřovala k utváření všestranně zdatného občana, což bylo celým jejím smyslem a cílem. Tamtéž, s. 30.

75 Právní systém Beck-online, *Zákon o branné výchově* [online]. Dostupné z: <https://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjzgm3v6mijyqgwa> [cit. 9. 10. 2019].

76 F. SOUKUP, *Škola*, s. 277.

59 Zde se počítalo s tím, že opatření první pomoci měly obstarávat učitelky a starší studentky. Počet samaritských hlídek a jejich síla se řídila velikostí a obsazeností objektu školy. Tamtéž, s. 88.

60 Tamtéž, s. 87–88.

61 Paul uvádí ve své knize *CPO. Služby CPO a jejich výcvik, problémy CPO* - 3. díl, viz kapitola IX., s. 237–248, velké množství pokusů, kterými bylo možné žákům demonstrovat problematiku CPO a podnítit tak v nich všeobecný zájem o CPO.

62 Karel PAUL, *CPO. Služba požární, asanační, samaritská - 2. díl*, Praha 1937, s. 237–238.

63 První vydání knihy vyšlo pod názvem *Školní výchovou k brannosti a II. přepracované vydání* poté vyšlo až roku 1938 pod názvem *Škola a brannost*. Viz František SOUKUP, *Škola a brannost*, Praha 1938, s. 13.

64 Branná výchova byla dělena na tělesnou, mravní a naukovou a vojensko-technickou. Škola měla dát budoucímu branci takový základ, aby byl jeho budoucí vojensko-technický výcvik usnadněn. Dále viz edice *Osnovy a praxe pro pedagogy*, svazek 23 - *Branná výchova a škola*. Josef DOLENSKÝ, *Branná výchova a škola*, Praha 1934, s. 3–6.

65 F. SOUKUP, *Škola*, s. 11.

66 Tamtéž, s. 13–14.

stva za války.⁷⁷ Mezipředmětové vztahy byly dále přítomny zejména ve vlastivědě a poté dějepisu, zeměpisu, přírodních naukách či počtech a měřičství.⁷⁸

Pedagogové se s problematikou CPO a branné výchovy mohli více seznámit nejen skrze odbornou literaturu, ale zejména odborné kurzy či pořádané výstavy k problematice CPO, jež navštěvovali se svými žáky. První školou protiletectké ochrany v Olomouci-Lutíně byly pořádané kurzy pro učitelstvo, kdy se jednalo např. o celostátní učitelství kurz na této škole.⁷⁹ Lékařský pracovní sbor v Olomouci-Lutíně ovšem dále pro potřeby učitelstva vypracoval nástěnné obrazy a názorné tabulky protiletectké ochrany; pomůcky pro výcvik s maskou v plynové komoře a terénu; filmy. Zároveň s tím byly pořádané exkurze na výstavy v Olomouci-Lutíně anebo v Praze.⁸⁰ Literaturou ke studiu o CPO bylo například Paulovo trojsvazkové dílo *CPO*.⁸¹ Dále k prohloubení znalostí o této problematice mohli využít zpravodajských týdeníků, velkého množství brožur, příruček, periodik či samotných směrnic. Mezi příručky specializované lze řadit ty, které vydávala První škola protiletectké ochrany a poté všeobecného charakteru jako např. tituly *Jsi připraven? Lidová příručka na ochranu proti leteckým útokům*⁸² či *Poučení o leteckém nebezpečí a ochraně proti němu*.⁸³ Specializovanými periodiky k problematice CPO byly např. *Obrana obyvatelstva* nebo *Tisková služba protiletectké ochrany*. Obrana obyvatelstva pojednávala pravidelně v každém čísle o problematice ŠPO. V literatuře spojené s brannou výchovou jsem se již zmínil o díle Soukupa a Dolenského, avšak dále se jednalo o edici *Rukověti branné výchovy, Rukověť nižšího a Rukověť vyššího stupně* či periodikum *Vojenský svět*, které pojednávalo o CPO, brannosti, ale i jiných problematikách vojenství. Osvětě se aktivně věnoval také československý rozhlas, jehož součástí byl program školského rozhlasu.⁸⁴

Žáci se s danou problematikou mohli seznámit ze stejných pramenů jako pedagogové, avšak mládeži bylo například věnováno i zvláštní vydání periodika *Obrana obyvatelstva mládeži* z června roku 1938 či periodikum *Knihnice československé mládeže - Obrana vlasti* se svazkem č. 7. *O protiletadlové obraně*.⁸⁵ Dále skrze beletrii pojednávající o vojenství a CPO, a to tituly jako *Braňme svou vlast. Poučení o civilní protiletectké obraně*

s obrázky E. Poledníka z edice *Knihovnička mládeže*⁸⁶ či *Jirka, kluk druhé roty*.⁸⁷ Ve spojitosti s brannou výchovou se jednalo o *Příručku branné výchovy (nižší a střední stupeň do 17 let)* a to z edice *Učebné texty pro učně, studenty a dělníky*,⁸⁸ svazek č. 19, které byly zároveň i učebnicemi, nebo i *Kalendář mladých obránců vlasti*.⁸⁹ Školní mládež se dále mohla účastnit celostátní soutěže, Zborovského závodu branné zdatnosti mládeže.⁹⁰ První ročník byl pořádán v roce 1937 u příležitosti 20. výročí bitvy u Zborova, a druhý po roce v Brně. Závod byl rozdělen na závod jednotlivců období od 14–17 let a závod hlídek období 17–20 let.⁹¹

Protiletectká ochrana v letech 1939–1945

Podpis Mnichovské dohody, odstoupení Sudet a následné období druhé republiky předznamenávalo již nevyhnutelnou mezinárodněpolitickou změnu. Území českých zemí tím bylo rozděleno na Říšskou župu Sudety, která byla správním útvarem nacistického Německa na území odstoupených Sudet a na autonomní státní útvar protektorát Čechy a Morava. V důsledku toho se v každé části civilní protiletectká ochrana a její organizace vyvíjela nezávisle.

V sudetské župě se od začátku její existence rozběhly přípravy na glajchšaltaci protiletectké ochrany (Luftschutz) podle vzoru Německé říše. Ty byly završeny nařízením říšského místodržitele z 31. března 1939, kterým přestal platit československý zákon o CPO na sudetoněmeckém území a byl oficiálně zaveden říšský zákon o protiletectké ochraně⁹² (Luftschutzgesetz)⁹³ ze dne 26. června 1935.⁹⁴ Je nutno doplnit, že pro říšské občany platila povinnost, a to v oblasti branné, pracovní a v protiletectké ochraně.⁹⁵ Oproti tomu ve spojitosti s republikovou CPO byl povinností pouze výcvik v úkolech civilní protiletectké ochrany. Samotná organizace Luftschutzu nebyla oproti CPO pouze v gesci jednoho ministerstva, avšak vícero mocenských skupin, kterými byly Říšské ministerstvo letectví, Říšské ministerstvo vnitra, Říšské ministerstvo hospodářství prostřednictvím říšské skupiny Průmysl či NSDAP.⁹⁶ Organizační struktura Luftschutzu byla rozdělena na dvě části. První část, výsostná protiletectká ochrana (hoheitlicher Luftschutz), zahrnovala protiletectkou varovnou službu (Luftschutzwarndienst) a bezpečnostní a pomocnou

77 Tamtéž, s. 237.

78 Tamtéž, s. 335.

79 Kurz byl pořádán ve dnech 19., 20. a 21. listopadu, kdy se počítalo s účastí téměř 1000 učitelů. Měl teoretickou a praktickou část. Učitelstvu byly předvedeny ukázky výcviku a činnosti vzorné obecné školy CPO v Lutíně u Olomouce. *Celostátní učitelství kurs CPO stanoven*, TSPO, 7. 10. 1937, s. 249.

80 Tyto informace hlásá informační leták firmy CHEMA a v textu dále naléhá na čtenáře slovy: „Ve vašem městě nesmí být ani jedna škola, ve které by se žáci neučili zacházet s maskou.“ či „V každé [...] škole [...] Vašeho místa mají být vyvěšeny nástěnné tabulky protiletectké ochrany.“ Informační leták *Zde je osudná mezera ve výchově pro život*, CHEMA akc. spol. Olomouc-Lutín – Praha II. Na Poříčí 25. (archiv autora)

81 Jedná se o knihy: *CPO. Základy, školení, organizace, současný stav - 1. díl*. Sfinx, Praha 1937, *CPO. Služba požární, asanační, samaritánská - 2. díl*. Sfinx, Praha 1937 a *CPO. Služby CPO a jejich výcvik, problémy CPO - 3. díl*. Sfinx, Praha 1938.

82 Rudolf REGENTÍK, *Jsi připraven? Lidová příručka na ochranu proti leteckým útokům*, Jindřichův Hradec 1935.

83 Ministerstvo vnitra, *Poučení o leteckém nebezpečí a ochraně proti němu*, Praha 1937.

84 Více: Tomáš ČERNÝ, *Co znamenají tři písmenka CPO?*[rozhlasový pořad]. Český rozhlas, 2015.

85 Periodikum bylo realizováno a prováděno za pomoci programu výnosu MŠANO ze dne 24. května 1935 ve spolupráci s vojenskými odborníky. Jan ROSENBAUM, *O protiletadlové obraně*, Třebouchovice pod Orebem 1937.

86 Viz. Čeněk CHAROUS, *Braňme svou vlast. Poučení o civilní protiletectké obraně s obrázky E. Poledníka*, Praha 1938.

87 J. S HANÁK, *Jirka, kluk druhé roty*, Praha 1938.

88 ANDRLÍK – DOBROVOLNÝ (edd.), *Příručka branné výchovy (nižší a střední stupeň do 17 let)*, svazek 19., Praha.

89 MNO, *Kalendář mladých obránců vlasti 1938*, Praha 1938.

90 Soutěžilo se o putovní pohár ministra národní obrany Františka Machníka

91 SOKa Plzeň-sever se sídlem v Plasích, fond Okresní úřad Kralovice, 1855-1945 (1948), kart. 97, inv. č. 481.

92 M. VESELÝ, *Sudetská župa*, s. 32.

93 Tamtéž, s. 26.

94 Viz Říš. zák. I. str. 827. Jaroslav ADLER, *Úhrada nákladů na zařízení protiletectké ochrany podle obecně platných zákonných a cenových nařízení (Zatmění, nářadí, protiletectké úkryty)*, Praha 1943.

95 M. VESELÝ, *Sudetská župa*, s. 28.

96 Tamtéž, s. 34.

službu (Sicherheits und Hilfsdienst) I., II. a III. řádu,⁹⁷ od poloviny roku 1942 přeměněnou na protileteckou ochrannou policii (Luftschutzpolizei) a stráž protiletecké ochrany (Luftschutzwarte). Na realizaci těchto služeb se podílela především říšská ministerstva letectví a vnitra. Druhá část, označovaná jako svépomocná ochrana (Selbstschutz), zahrnovala závodní protileteckou ochranu (Werkluftschutz), rozšířenou svépomocnou ochranu (erweiterte Selbstschutz)⁹⁸ a samotnou svépomocnou ochranu. Na systému svépomocné ochrany se zprostředkovaně podílela obě ministerstva, dále říšská skupina Průmysl a v široké míře pověřené skupiny obyvatelstva (úřady, zaměstnanci atp.). Organizaci a výcvik měl v různém rozsahu na starost Říšský svaz protiletecké ochrany (RLB).⁹⁹

Geneze protiletecké ochrany v protektorátu Čechy a Morava byla oproti Sudetské župě méně překotná. V protektorátu platil zákon o protiletecké ochraně ze dne 26. června 1935, kdy byli příslušníci protektorátu Čechy a Morava povinni protileteckou ochranou.¹⁰⁰ V německém jazyce bylo užíváno pojmu Luftschutz, avšak v českém jazyce bylo užíváno pojmu PO, neboli protiletecká ochrana.¹⁰¹ K významné změně došlo v roce 1940, kdy veškeré řízení CPO přešlo pod protektorátní policii. V roce 1941 pak byla CPO kompletně převedena pod německý Luftschutz,¹⁰² řízený Reichsanstalt für Luftschutz v gesci Říšského ministerstva letectví. V rámci velitelství protiletecké ochrany v Praze byly později vybudovány Luftschutzzentralstellen Praha, Brno, Plzeň a České Budějovice. Souběžně byla také budována na celém území protektorátu Čechy a Morava síť výstražky.¹⁰³

Protiletecká ochrana (PO) se dále skládala z následujících složek: varovné služby, jejímž úkolem byla aktivizace Luftschutzu v případě nebezpečí náletu; sborů Luftschutzu, jejichž součástí byly zvláštní oddíly, např. zamlžovací. V poslední řadě poté vlastního Luftschutzu, která se od března roku 1942 dělila podle důležitosti na I., II. a III. řád. Luftschutz I. řádu byla v Praze, Brně, Plzni, Olomouci a Ostravě, přičemž se jednalo o města, ve kterých se nacházely vyšší správní orgány, důležité průmyslovými podniky, vojenská zařízení si významně dopravní infrastruktura.¹⁰⁴ Zde byly složky Luftschutzu vojensky

organizované, uniformované a speciálně vycvičené. V II. řádu byla zařazena okresní česká města a ve III. řádu ostatní obce.¹⁰⁵

V rámci Luftschutzu byla zajišťována výstavba pozorovatelů a protileteckých krytů. Ve venkovských oblastech byl ve většině případů velitelem stráže Luftschutzu starosta. Stejně jako u CPO, tak i u PO tvořilo obyvatelstvo jednotlivých domů tzv. svépomoc¹⁰⁶ s úkolem provést takové úpravy, aby v případě leteckého útoku byl zajištěn úkryt v domě, zřízení ochranný zákop, odstraněno haraburdí z půd, bylo provedeno včasné zatemnění oken a zabezpečeny zasklené plochy.¹⁰⁷ Na území Prahy bylo v době války vytvořeno několik družstev, jejichž výcvik prováděly k tomu určené policejní složky. V protektorátu platilo totéž jako v Říši, kdy v objektech s větší koncentrací obyvatel a velkou frekvencí osob, byly zřizovány rozšířené svépomoci. Vedoucí těchto objektů byli za tímto účelem speciálně školeni v Praze a Brně. V rámci Luftschutzu byly zařazeny, tak jako u CPO, další složky jako hasičská, protiplynová a asanační služba. V hlavním městě Praha byl do této služby zařazen celý hasičský sbor, který plnil úlohu hlavní velitelské složky hasičské služby.¹⁰⁸

Další složkou PO byla obnovovací služba, respektive ženíjní složka, která odstraňovala nevybuchlé pumy, prováděla vyprošťovací práce zasypaných a prováděla likvidaci stavebních škod. Dále to byla sanitní služba (Luftschutz-Sanitätsdienst), která poskytovala službu zraněným a veterinární službu. K Luftschutzu je nutno zařadit i Technickou nouzovou pomoc (Technische Nothilfe),¹⁰⁹ která byla polovojenskou organizací, do níž byli v rámci totálního nasazení odváděni i mladí lidé z protektorátu.¹¹⁰

Veškeré území protektorátu bylo rozděleno do orientační mapy pro náletové zprávy, kde byly zahrnuty jednotlivé varovné (poplachové) oblasti. Situace výskytu nepřátelský bombardovacích svazů byla ohlašována hlášením náletových zpráv.¹¹¹ V případě nebezpečí náletu byly vyhlášeny čtyři druhy akustických signálů: veřejná protiletecká výstraha, letecký poplach, předběžné návěští o skončení leteckého poplachu a konec leteckého poplachu.¹¹²

Protiletecká ochrana a školství v letech 1939–1945

Vývoj organizace PO v protektorátu byl determinován polickým vývojem, kdy vládním nařízením č. 105/1939 Sb., *jímž se zbavují účinnosti zákon ze dne 1. července 1937,*

97 Řády byly rozděleny dle svých strategických významů, kdy do okrsků protiletecké ochrany I. řádu patřila velká města a průmyslové oblasti. M. VESELÝ, *Sudetská župa*, s. 44.

98 Jednalo se o další stupeň nad svépomocnou ochranou, kdy tvořila mezičlánek mezi svépomocnou a závodní protileteckou ochranou, přičemž do její sféry spadaly objekty, pro které opatření svépomocné ochrany již nebyla dostačující, ale zároveň nedosahovaly takové důležitosti, aby byly zařazeny do závodní protiletecké ochrany. Právě sem spadaly mimo jiné instituce i kulturní a vzdělávací zařízení - školy. Tamtéž, s. 197.

99 Tamtéž, s. 27.

100 Ke dni 31. srpna 1943 bylo součástí zákona o protiletecké ochraně 12 prováděcích nařízení. Před vypuknutím války bylo význačné sedm prováděcí nařízení ze dne 23. května 1939, *opatření náradí svépomocné ochrany*; osmé prováděcí nařízení ze dne 23. května 1939 a to *nařízení o zatemňování* či deváté ze dne 17. srpna 1939, *pomocná opatření protiletecké ochrany ve stávajících budovách*. S vypuknutím války vešlo v platnost 10. prováděcí nařízení ze dne 1. září 1939, *chování odpovídající protiletecké ochraně při leteckých útocích a cvičení protiletecké ochrany*. J. ADLER, *Úhrada*, s. 20–21.

101 Z počátku bylo využíváno simultánně obou pojmů CPO i PO, poté však již jen PO. V kapitole je užíváno pojmu Luftschutz a PO simultánně z důvodu uplatňované dvojjazyčnosti v protektorátu.

102 F. PAULUS, *Úloha a postavení*, in: J. ŠTĚTINA (ed.), *Zdravotnictví*, s. 173.

103 A. ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana*, s. 18.

104 M. VESELÝ, *Sudetská župa*, s. 57.

105 A. ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana*, s. 18.

106 Jednotkou svépomocné ochrany bylo družstvo PO tvořené obyvateli domu, případně se více domů sdružilo za spolupůsobení obecního starosty (velitele místní policie), aby bylo možno sestavit hlídku. Velké obytné domy s velkým počtem obyvatel se rozdělily do několika družstev, aby bylo každé družstvo PO schopno odstranit škody na zdraví a na majetku. Družstvo svépomocné ochrany se skládalo nejméně z: vedoucího družstva PO, jeho zástupce, tři členů určených k hašení, jedné sestry (laické pomocnice) a jedné spojky. BOGS, *Co musí každý vědět o protiletecké ochraně*, Praha 1943, s. 15.

107 Blíže k tomu viz BOGS, *Co musí každý vědět o protiletecké ochraně*, Praha 1943.

108 A. ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana*, s. 18–19.

109 Ze stavů TeNo byly doplňovány složky protiletecké ochranné policie a stráže (SHD). M. VESELÝ, *Sudetská župa*, s. 26.

110 A. ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana*, s. 19.

111 Viz orientační mapa pro náletové zprávy (archiv autora).

112 A. ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana*, s. 19.

č. 184 Sb. z. a n., o branné výchově, a předpisy jej provádějící,¹¹³ ze dne 31. března 1939, definitivně pozbyl své účinnosti a branná výchova tak přestala existovat. Další ranou bylo uzavření českých vysokých škol dne 17. listopadu 1939,¹¹⁴ jejichž uzavření trvalo až do konce války. Jednalo se tak o přímý útok na českou kulturu, školství a veškerou inteligenci. Tento krok vedl k deportaci stovek studentů do koncentračního tábora Sachsenhausen a taktéž připravil stovky profesorů a pedagogů o možnost jejich pedagogického působení na mládež.

Dalším faktorem byla diferenciací školství na české a německé, represe vedené vůči českému školství a posléze i fakt, že se stal v roce 1942 Emanuel Moravec ministrem školství a lidové osvěty. S tím je spojen i vznik Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě, jako mimoškolní organizace, které měla klíčový vliv na výchovu protektorátní mládeže, přičemž ji měla vychovávat v duchu nacistické ideologie. Na pozici předsedy kuratoria stanul opět Emanuel Moravec.

Samotná organizace PO ve školách nebyla o tolik odlišnou jako v rámci CPO. Stejně tak, jako i v případě CPO, byly i v PO rozpracovány plány na ochranu žactva, kdy bylo využito principu střídavého vyučování. Prvním specifíkem bylo zřizování rozšířené svépomoci v místech větší koncentrace osob, tzn. ve školách, což se rovnalo organizací praporepublikové ŠPO a to i v případě služeb. Druhým specifíkem bylo to, že k ochraně škol před požárem byly zřizovány několikačlenné protipožární hlídky (Brandwache), sestávající se z žáků, a jejichž složení bylo předepsáno. Účast v těchto hlídkách byla povinná a stála po celý rok.¹¹⁵ Během války, jak tomu bylo částečně i u CPO, byla do vyučování zařazena výuka o protiletecké ochraně a rozšířené svépomocné ochraně.¹¹⁶

Každá třída měla na tuto výuku vyhrazených pět dvouhodinových bloků v rámci různých předmětů. V rámci zeměpisu a dějepisu se měli profesori zaměřit na nebezpečí hrozící ze vzduchu a PO. Dále mělo být rozebráno chování při ohrožení ze vzduchu, a to doma i na ulici, a také poučení o použití krytů při náletech. V hodinách přírodopisu a chemie, případně tělocviku se měl probírat okruh témat, který zahrnoval nebezpečí požáru a protipožární ochranu, dále napadení plynem a ochranu proti němu. V hodinách tělesné výchovy se měla probírat zdravotnická první pomoc.¹¹⁷

V rámci stanovených pěti dvouhodinovek navíc museli všichni žáci absolvovat praktická cvičení, kde si cvičili používání plynových masek a poskytování první pomoci (transport zraněného apod.). Na školách probíhaly i poplachové zkoušky a cvičné přesuny do krytů.¹¹⁸ Nedostatek krytů ve školách byl neměnným problémem již z předválečného

113 Stejnopis sbírky zákonů a nařízení republiky Česko-Slovenské, Ročník 1939, Vládní nařízení č. 105/1939 Sb., jímž se zrušují účinnosti zákon ze dne 1. července 1937, č. 184 Sb. z. a n., o branné výchově, a předpisy jej provádějící [online]. Dostupné z: <http://ftp.aspi.cz/opispdf/1939/037-1939.pdf> [cit. 19. 11. 2019].

114 Tato událost vedla v roce 1941 k vyhlášení Mezinárodního dne studentstva.

115 Školákem v protektorátu: projekt památníku Terezín, Protipožární hlídky (Brandwache) [online]. Dostupné z: <https://skolakemvprotektoratu.pamatnik-terezin.cz/index.php/protiletecka-obrana-a-ochrana/8-stedni-kola/protiletecka-obrana-a-ochrana/197-text-2> [cit. 19. 11. 2019].

116 V období protektorátu bylo vydáno několik přehledných a útlých příruček o protiletecké ochraně jako např.: *Co musí každý vědět o protiletecké ochraně, Nepřítel vrhá zápalné pumy!, Letecké útoky ve dne a v noci, Svépomoc před bombardováním a po něm.* (archiv autora).

117 Školákem v protektorátu: projekt památníku Terezín, *Protiletecká ochrana ve výuce* [online]. Dostupné z: <https://skolakemvprotektoratu.pamatnik-terezin.cz/index.php/protiletecka-obrana-a-ochrana/8-stedni-kola/protiletecka-obrana-a-ochrana/196-text-1> [cit. 19. 11. 2019].

118 Školákem v protektorátu: projekt památníku Terezín, *Protiletecká ochrana ve výuce* [online]. Dostupné

období. V otázce ochrany žáků tak byl pro případ leteckého poplachu na některých školách připraven plán hromadného opuštění školy a rozptýlení žactva po okolí, jež mělo minimalizovat dopady případného bombardování.¹¹⁹

Vzhledem k navyšující se intenzitě spojenecké bombardovací kampaně vedené proti Německu zasáhla tíha náletů od druhé poloviny roku 1944 i území protektorátu. Nálety byly sice vedeny proti strategickým cílům čítající průmyslová centra či zbrojovky, avšak plně zasáhly i civilní život ve velkých městech. Byly provedeny zejména na průmyslová střediska, kterými byly Plzeň, Brno,¹²⁰ Zlín, Pardubice, Ostrava či Praha,¹²¹ kde byly důsledky bombardování značné. Je nutno podotknout, že mládež¹²² nejen v rámci Kuratoria¹²³ z protektorátu byla také nasazována v Říši v rámci pomocných sil u Luftschutzu či protiletecké obrany jako pomocníci u protileteckých baterií (tzv. „Flakheľffri“) či nasazena na kopání zákopů. Stejně tak byla mládež nasazena i v rámci Kuratoria, a to ve spojitosti s nálety na Prahu z února a března roku 1945. Během náletu, na Popeleční středu dne 14. února, byla Praha bombardována letadly, která se odvrátila od svého cíle, kterým byly Drážďany. Shodou nešťastných náhod velké množství budov vyhořelo z nedostatku hasičů a hasební techniky, kdy velká část hasičů byla ráno poslána na pomoc Drážďanům.¹²⁴ Členové Kuratoria, chlapci i dívky, zejména členové oddílů tzv. Zvláštního zasazení,¹²⁵ byli nasazeni na vyklizovací práce po náletu.¹²⁶

Civilní ochrana v letech 1945–1989

Ukončení druhé světové války přineslo konec obavám z ohrožení před nepřátelskými nálety, které ovšem netrvalo dlouho. Tato situace byla patrná v přístupu k PO, kdy mezi lety 1945–1949 došlo na základě směrnic ministerstva vnitra č. j. 3531-2/9-45-V/5, ze dne 5. 10. 1945, o likvidaci PO, k pozvolné systematické likvidaci zařízení a staveb PO. Na území Prahy tak bylo jednáno o zachování či likvidaci krytů,¹²⁷ byly likvidovány

z: <https://skolakemvprotektoratu.pamatnik-terezin.cz/index.php/protiletecka-obrana-a-ochrana/8-stedni-kola/protiletecka-obrana-a-ochrana/196-text-1> [cit. 19. 11. 2019].

119 Školákem v protektorátu: projekt památníku Terezín, *Školy a letecké poplachy* [online]. Dostupné z: <https://skolakemvprotektoratu.pamatnik-terezin.cz/index.php/protiletecka-obrana-a-ochrana> [cit. 19. 11. 2019].

120 Brno bylo v druhé polovině roku 1944 třikrát bombardováno americkým letectvem a během dubna 1945 dvakrát letectvem sovětským. Blíže: Bombardování Brna [online]. Brno: Muzeum města Brna ve spolupráci s Archivem města Brna, 2014 [cit. 19. 11. 2019]. Dostupné z: <http://gis.brno.cz/ags/bomby/>

121 Nejničivější nálety byly ty, ke kterým došlo 14. února a 25. března 1945. Blíže k tomu viz Stanislav MARŠÁL, *Bomby na Prahu: nálety z roku 1945 objektivem Stanislava Maršála*, Praha 2011.

122 Blíže k nasazení středoškolské mládeže např. u Technische Nothilfe viz Miroslav EISENHAMMER, *Studenti brněnských průmyslových škol v Technische Nothilfe 1943–1944*, in: Libor BLAŽEK (ed.), Brno v minulosti a dnes: sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna, Brno 2017, s. 302–334.

123 Blíže k tomu viz Archiv bezpečnostních služeb, ABS Praha – Na Struze, A. Studijní ústav MV, fond 59 Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě, kart. 166 a 172.

124 Stanislav MARŠÁL, *Bomby na Prahu: nálety z roku 1945 objektivem Stanislava Maršála*, Praha 2011, s. 32–35.

125 S. MARŠÁL, *Bomby na Prahu*, s. 163.

126 Viz Tamtéž, s. 176–180.

127 Jednalo se např. o problematice krytů ve školní budově č. p. 118 v Praze IV. Národní archiv v Praze (dále NA), Policejní ředitelství Praha II – Místní velitelství protiletecké ochrany Praha, kart. 264.

veřejné protiletecké zákopy či protipožární nádrže, které byly z části přeměněny na koupaliště,¹²⁸ bazény anebo zasypány.¹²⁹

Dne 1. dubna 1948 byla sloučená agenda požární bezpečnosti oddělení III/3, agenda protiletecké ochrany bývalého oddělení III/5 a agenda Stráže obrany státu bývalého oddělení III, čímž byla zřízena civilní ochrana (CO), kterou řídilo III/2 oddělení ministerstva vnitra. K 1. červenci 1948, v souladu se směrnicí prozatímních organizací protiletecké ochrany, byla zřízena stálá místní velitelství PO, přičemž byla součástí místních národních výborů. Úkolem velitelství bylo zajišťování veškerých přípravných opatření k ochraně obyvatelstva proti leteckým útokům.¹³⁰ Na podzim roku 1948 zpracovalo ministerstvo vnitra návrh osnovy zákona o CO, podle něhož byla charakterizována jako ochrana života a statků před požáry, jinými mimořádnými ohroženími a před leteckými a podobnými útoky.¹³¹ Ve stejnou dobu byla organizační struktura doplněna Technickým a výzkumným ústavem PO, který byl vytvořen ministerstvem školství při Vysoké škole architektury a pozemního stavitelství. Ústav se zabýval studiem v oboru požární bezpečnosti, kdy v tomto úseku prováděl výzkumné práce. Dále byla vytvořena krajská učiliště CO při každém krajském inspektorátu. Od roku 1949 byla agenda převedena na odbor BC, oddělení VB/3.¹³²

K roku 1949 se setkáváme s následující koncepcí protiletecké ochrany, přičemž se na ní mělo podílet veškeré obyvatelstvo. Opětovně hovoříme o protiletecké obraně¹³³ a protiletecké ochraně.¹³⁴ Protiletecká ochrana byla součástí civilní ochrany,¹³⁵ k níž patřila požární bezpečnost¹³⁶ a byla připravována a řízena na základě zákona č. 82/1935 Sb. Výkonnými orgány byly inspektoráty a velitelství civilní ochrany, které se dělily na hlavní, krajské, okresní a místní. Poradním orgánem hlavního inspektorátu civilní ochrany byl poradní sbor CO při ministerstvu vnitra s odborem požární bezpečnosti a odborem protiletecké ochrany. Složkami protiletecké ochrany byly hlásná, výstražná a poplachová služba; svépomoc; rozšířená svépomoc;¹³⁷ závodní protiletecká ochrana v průmyslových závodech; protiletecká ochrana zvláštní správy, zejména dopravy, pošty, techniky a vojenské správy a záchranné jednotky místní a teritoriální.¹³⁸ Záchranné jednotky byly vojensky organizovány, kdy místní jednotky měly zasáhnout v místě, kde nestačily složky PO a teritoriální jednotky tam, kde nestačilo nasazení místních jednotek.¹³⁹ Místem PO

128 Jedna z nádrží byla upravena na koupaliště pro žactvo pro potřeby školy v Praze Nuslích. Národní archiv, Praha – Chodovec, Policejní ředitelství Praha II – Místní velitelství protiletecké ochrany Praha, kart. 264.

129 NA, Policejní ředitelství Praha II – Místní velitelství protiletecké ochrany Praha, kart. 264.

130 A. ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana*, s. 20–21.

131 Tamtéž, s. 11.

132 Tamtéž, s. 20–21.

133 Později používáno pojmu protivzdušná obrana (PVO) či protivzdušná obrana státu (PVOS). G. V. ZIMIN (ed.), *Vývoj protivzdušné obrany*, Praha 1979, s. 6.

134 Pojem PO byl beze změny stále používán.

135 Setkáváme se s pojmem CO neboli civilní ochrana. S přijetím vládního usnesení o civilní obraně byl ponechán, jelikož jeho význam byl neměnný.

136 Ministerstvo průmyslu, *Služební předpisy protiletecké ochrany-Závodní protiletecká ochrana (Prozatímní předpis)*, Praha 1949, s. 6.

137 Ministerstvo průmyslu, *Služební předpisy*, s. 12.

138 Tamtéž, s. 9–10.

139 Tamtéž, s. 14.

byla obec, která byla rozdělena dle velikosti, důležitosti nebo zranitelnosti rozdělena do šesti řádů.¹⁴⁰

Na počátku 50. let byly diskutovány nové formulace obsahového a organizačního zaměření civilní ochrany. Výsledkem těchto úvah bylo přijetí vládního usnesení o civilní obraně¹⁴¹ ze dne 13. července 1951.¹⁴² Tímto usnesením byl zřízen systém civilní obrany, jehož řízení a organizování rezortně spadalo pod ministerstvo vnitra. V souladu s tehdejšími koncepcemi byl systém CO budován jako reakce na hrozbu válečného konfliktu s použitím konvenčních zbraní nebo bojových otravných látek. Civilní obrana se obsahově neomezovala pouze na ochranná opatření, ale zahrnovala rovněž aktivní prvky – obranné.¹⁴³

Těžké přípravy a činnosti CO spočívalo na významných městech a klíčových výrobních podnicích – objektech národního hospodářství. V krajích vznikla oddělení CO krajských národních výborů, ve významných městech štáby CO měst a na úrovni okresů inspektoráty CO.¹⁴⁴

Na základě zákona č. 92/1951 Sb. byl zřízen Svaz pro spolupráci s armádou (Svazarm),¹⁴⁵ který plnil úkoly branné výchovy na úrovni zájmové činnosti.¹⁴⁶ Po absolvování kroužku civilní obrany Svazarmu a splnění norem PCO bylo možno získat odznak PCO (Připraven k civilní obraně).¹⁴⁷

V období let 1955–1957 byla vedením státu organizována tzv. masová příprava obyvatelstva k civilní obraně s cílem zajistit, aby obyvatelstvo sdružené v určitých celcích (obyvatelstvo v obytných čtvrtích, zaměstnanci úřadů apod.), bylo postupně vzděláváno na úseku individuální protichemické ochrany, poskytnutí první pomoci při nehodách a požárech, likvidaci malých požárů a dále seznamováno s řádem a povinnostmi na úseku CO.¹⁴⁸ Hlavní úsilí bylo dále vyvíjeno v oblasti varování a vyzkoušení, kdy byl budován poplachový systém. Bylo zapotřebí zajistit dostatek ochranných masek a úkrytů, které byly budovány jako jednoúčelová zařízení.¹⁴⁹ Zabezpečení dětí prostředky individuální ochrany (PIO) byla v Československu věnována vždy velká pozornost, a to již od tři-

140 Tamtéž, s. 15.

141 Civilní obrana, jako jeden z činitelů ovlivňujících pevnost zázemí, měl v případném válečném konfliktu strategický význam. Zahrnovala opatření k zabezpečení ochrany a obrany obyvatelstva před následky nepřátelského napadení a spoluvytvářela podmínky pro plynulý chod hospodářského života při nepřátelském napadení a odstraňování následků tohoto napadení. ÚV Svazarmu [Ústřední výbor Svazu pro spolupráci s armádou], *Co má vědět a umět každý občan*, Praha 1987, s. 19.

142 Bylo jím „Nařízení o základních úkolech a povinnostech civilní obrany na území Československé republiky“ Josef ŠÍDLO, *Požární ochrana a civilní obrana*, in: Alois ŠTIKA (ed.), 30 let civilní obrany ČSSR A Svaz požární ochrany, Praha 1981, s. 27.

143 F. PAULUS, *Úloha a postavení*, in: J. ŠTĚTINA (ed.), *Zdravotnictví*, s. 175.

144 Tamtéž, s. 175.

145 Vzorem v plnění vlasteneckých povinností při obraně vlasti byl sovětský Osoaviachim, poté DOSAAF (Dobrovolný svaz pro spolupráci s armádou, letectvem a námořnictvem). SVAZARM, *Připraven k civilní obraně*, Praha 1954, s. 2.

146 ÚV Svazarmu [Ústřední výbor Svazu pro spolupráci s armádou], *Politická příprava branců – I. a 2. výcvikové období*, Praha 1982, s. 15–16.

147 SVAZARM, *Připraven k civilní obraně*, s. 78.

148 Přípravou obyvatelstva byly pověřeny společenské organizace, a to Svaz pro spolupráci s armádou, Československý červený kříž a Československý svaz požární ochrany. A. ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana*, s. 34.

149 F. PAULUS, *Úloha a postavení*, in: J. ŠTĚTINA (ed.), *Zdravotnictví*, s. 177.

cátých let minulého století, kdy byly vyvíjeny a vyráběny kojenecké vaky či ochranné masky pro děti. Na tuto tradici bylo navázáno v padesátých a poté zejména v šedesátých a sedmdesátých letech, kdy bylo vyvinuto několik typů PIO jak pro nejmenší, tak i starší děti. Dětské PIO jsou určeny pro děti do 12 let z důvodu ukončení antropologického vývoje obličejů dětí. Od věku 12 let tak mohou děti používat PIO určené pro dospělé. Dětskými ochrannými maskami byly např. dětská maska DM-1 či ochranná maska CM-3/3H, které byly určeny pro větší děti do věku asi 10 let.¹⁵⁰

Od poloviny 50. let bylo zapotřebí stávající systém uzpůsobit tak, aby bylo možno bojovat s následky užití zbraní hromadného ničení (ZHN). Z tohoto důvodu došlo k revizi dosud platného usnesení o CO z roku 1951, kdy bylo přijato Usnesení vlády Republiky československé č. 49, o *civilní obraně Republiky československé*, ze dne 15. 1. 1958 spolu s přílohou Směrnice o civilní obraně Republiky československé, na základě opatření proti zbráním hromadného ničení.¹⁵¹ Ačkoliv byl systém koncipován zejména proti hrozbě válečného konfliktu spojeného s použitím ZHN, zahrnovalo usnesení z roku 1958 a příslušné směrnice formulaci, že úloha CO je také při likvidaci následků živelních pohrom a přírodních katastrof. Principy CO byly novým usnesením zachovány, kdy řízení příslušelo nadále ministři vnitra, a organizační struktura v působnosti územní správy zůstala v působnosti národních výborů.¹⁵²

V roce 1961 byl přijat zákon č. 40/1961 Sb., o *obraně Československé socialistické republiky*, ze dne 18. dubna 1961,¹⁵³ který nahrazoval zákon č. 131/1936 Sb., o *obraně státu*. Tímto byla zrušena platnost zákona č. 82/1935 Sb., o *ochraně a obraně proti leteckým útokům*, ve znění zákona č. 75/1938 Sb. Zároveň byla zrušena platnost zákona č. 92/1951 Sb. o *branné výchově* a zákona č. 87/1952 Sb., o *reorganizaci branné výchovy*.¹⁵⁴ Změny v organizaci poté nastaly v souvislosti s nabytím účinnosti ústavního zákona č. 143/1968 Sb.,¹⁵⁵ o Československé federaci ze dne 27. října 1968. Ministři vnitra České a Slovenské socialistické republiky se stali veliteli CO obou národních republik a ministr vnitra ČSSR zůstal nadále velitelem CO ČSSR.¹⁵⁶

V letech 1960–1961 probíhala I. etapa tzv. všennárodní přípravy¹⁵⁷ obyvatelstva k CO s cílem seznámit co nejširší veřejnost s účinky ZHN. Nedostatkem ovšem byla nedostatečná odborná úroveň přednášejících lektorů, což lze spatřovat v nutnosti rychlé přípravy velkého množství lektorů na úkor dostatku odborných znalostí v dané problematice. Na

tuto etapu následně v letech 1962–1963 navázala II. etapa všennárodní přípravy s cílem získat praktické znalosti ochrany před ZHN.¹⁵⁸

V souladu s tehdejší koncepcí ochrany obyvatelstva a národního hospodářství byla hlavním opatřením evakuace, ukrytí sloužilo pouze jako její doplněk, a to spolu s individuální ochranou. Úkrytový fond zahrnoval stále úkryty, úkryty jednoduchého typu, polní úkryty a ochranné úkrytové prostory.¹⁵⁹ Při budování se prosadil místo jednoúčelového záměru dvouúčelový. V tomto období bylo budováno pražské metro, přičemž bylo rozhodnuto o jeho využití pro účely CO až usnesením z 22. dubna 1971.¹⁶⁰ Z obav použití bojových otravných látek bylo rozhodnuto, že prostředky individuální ochrany budou zajištěny pro veškeré obyvatelstvo, přičemž došlo k jejich decentralizovanému rozmístění.¹⁶¹

Právní normou pro novou koncepci přípravy občanů k CO byl zákon č. 73/1973 Sb., o *branné výchově*¹⁶² ze dne 27. června 1973.¹⁶³ Výchova zahrnovala brannou výchovu žáků, učňů, studentů, přípravu občanů k civilní obraně, zájmovou brannou činnost a další činnosti v souladu s naplňováním obsahu branné výchovy. V souladu s usnesením předsednictva ÚV KSČ z 19. 3. 1971 k *Jednotnému systému branné výchovy obyvatelstva ČSSR*¹⁶⁴ byla příprava svěřena do odpovědnosti Svazarmu, který ji organizoval a prováděl a spolupracoval s ostatními již zmíněnými významnými organizacemi.¹⁶⁵

V duchu procesu normalizace bylo přijato usnesení Rady obrany státu ČSSR, v jehož důsledku došlo k převodu problematiky CO pod federální rezort Ministerstva národní obrany. Od 1. ledna 1976 se tak civilní obrana stala nedílnou součástí branného systému státu, respektive Československé lidové armády a stala se významným prvkem v rámci obranyschopnosti státu.¹⁶⁶ Tím definitivně skončila snaha o vyčlenění CO samotným zákonem.¹⁶⁷ Dále bylo usnesení vlády z roku 1958 dne 1. ledna 1983 nahrazeno *Směrnicí o civilní obraně ČSSR*. Ačkoliv bylo stále počítáno s hrozbou užití ZHN, stále více narůstala úloha CO v souvislosti s nevojenským využitím. Ve spojitosti se zvyšující se industrializací a s ní spojenými riziky vzniku průmyslových havárií a zvýšený výskyt živelních pohrom vedly k tomu, že vojenská i nevojenská část sil a prostředků CO se stále častěji podílela na řešení těchto událostí.¹⁶⁸

V tomto období byla pozornost věnována především varování a vyzoomění, evakuaci, ukrytí a individuální ochraně. Včasné varování a vyzoomění příslušných orgánů CO bylo jedním ze základních úkolů. Hlavním způsobem ochrany obyvatelstva bylo ukrytí,

158 A. ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana*, s. 34.

159 Po vyhlášení „Situace ohrožení“ mohly následovat signály: vzdušný poplach, konec vzdušného poplachu, radiační poplach, chemický poplach, požární poplach. Blíže viz ÚV Svazarmu [Ústřední výbor Svazu pro spolupráci s armádou], *Kolektivní ochrana – 2. praktické zaměstnání*, Praha 1966.

160 A. ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana*, s. 29.

161 Tamtéž, s. 177.

162 Jednalo se jednu z nejdůležitějších právních norem směřujících k zabezpečení obranyschopnosti ČSSR. ÚV Svazarmu, *Politická příprava*, s. 15.

163 A. ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana*, s. 35.

164 Do tohoto systému byla začleněna Příprava občanů k civilní obraně (POCO). ÚV Svazarmu, *Co má vědět a umět každý občan*, s. 22.

165 ÚV Svazarmu, *Politická příprava*, s. 16.

166 A. ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana*, s. 38.

167 Tamtéž, s. 27.

168 F. PAULUS, *Úloha*, in: J. ŠTĚTINA (ed.), *Zdravotnictví*, s. 176.

150 Čestmír HYLÁK, *Prostředky protichemické, protiradiační a protibiologické ochrany*, in: J. ŠTĚTINA (ed.), *Zdravotnictví*, s. 354–355.

151 Hasičský záchranný sbor České republiky – Moravskoslezský kraj, *Chronologická geneze civilní ochrany (obran)* [online]. Dostupné z: http://www.hzsmk.cz/sklad/kraoo/vyvoj_co.htm [cit. 24. 11. 2019].

152 Tamtéž, s. 175.

153 Právní systém Beck-online, *Zákon o obraně Československé socialistické republiky* [online]. Dostupné z: <https://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjzgyyv6nbqfuzq&rowIndex=0> [cit. 24. 11. 2019].

154 Branná výchova se stala povinnou pro školní i mimoškolní výchovu. A. ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana*, s. 27.

155 A. ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana*, s. 35.

156 F. PAULUS, *Úloha*, in: J. ŠTĚTINA (ed.), *Zdravotnictví*, s. 175–176.

157 Blíže k tomu viz příručka, která vznikla na pomoc všennárodní přípravě k CO. ÚV Svazarmu [Ústřední výbor Svazu pro spolupráci s armádou], *Nauč se chránit před účinky zbraní hromadného ničení*, Praha 1959.

kdy se předpokládalo jeho ukrytí v tzv. protiradiačních úkrytech budovaných svépomocí a zároveň byly stavěny stálé úkryty. V roce 1981 bylo dále na základě rozhodnutí Rady obrany státu přistoupeno k budování tzv. automatizovaného systému varování a vyzkoušení obyvatelstva.¹⁶⁹ Dne 9. prosince 1982 byla Radou obrany státu schválena Směrnice s účinností od 1. ledna 1983, přičemž bylo zrušeno usnesení vlády Republiky československé č. 49 z 15. ledna 1958.¹⁷⁰

Organizační struktura systému civilní obrany byla tvořena vojenskou a nevojenskou částí. Vojenská část neboli vojsko civilní obrany, tvořily speciální vojenské jednotky, přičemž vojenská část výkonných složek zahrnovala především tzv. kádrové vojenské jednotky CO spadající pod ministerstvo vnitra.¹⁷¹ Vojenské útvary byly určeny především k provádění záchranných prací v nejvíce ohrožených místech státu a to k pohotovému zásahu v nejnóžejších a nejdůležitějších prostorech napadených ZHN a k plnění některých speciálních úkolů. V prostoru napadení se nasazovaly do míst, kde byly složitější a nejobtížnější podmínky pro záchranné a prvořadě likvidační práce. Organizace a vybavení vojenských útvarů umožňovala jejich nasazení k plnění ženijních, zdravotnických, protichemických a protipožárních úkolů při záchranných a prvořadých likvidačních pracích.¹⁷² Nevojenské složky¹⁷³ sestávaly z územních služeb civilní obrany; jednotek a útvarů civilní obrany na závodech a zařízeních, v úřadech, ústavech, školách a družstvech a z útvarů svépomoci civilní obrany v obcích¹⁷⁴

Územní služby CO se ustavovaly k zabezpečení odborných opatření a úkolů CO na území okresu, kraje a republiky. Základnu pro jejich organizaci tvořily ty orgány a organizace, které běžně zajišťovaly příslušný úsek hospodářského nebo veřejného života. Například požárníci v míru tvořili základnu požární služby civilní obrany za války. Obdobně tomu bylo u zdravotnických, stavebních, vodohospodářských, energetických a dalších orgánů a organizací státní správy a národního hospodářství. Na závodech a zařízeních, v úřadech, ústavech a družstvech byly organizovány objektové jednotky CO, které zabezpečovaly podobné úkoly jako služby CO a tvořily početně nejsilnější součást organizace. Veliteli CO zde byli nejvyšší příslušní řídicí pracovníci.¹⁷⁵

Útvary svépomoci se organizovaly z řad obyvatelstva, které bylo zapojováno do CO v obcích a místech.¹⁷⁶ Do rámce organizované svépomoci občanů v bytových domech měst a vesnic patřily *veřejné útvary*.¹⁷⁷ Veřejné útvary byly následující: požární hlídky, zdravotnické hlídky, zdravotnické družiny, skupiny svépomoci, zvláštní útvary.¹⁷⁸ Skupiny svépomoci byly větším veřejným útvarem CO, schopným plnit i složité úkoly. Měly

169 Tamtéž, s. 177–178.

170 A. ZPĚVÁK (ed.), *Ochrana*, s. 37.

171 F. PAULUS, *Úloha*, in: J. ŠTĚTINA (ed.), *Zdravotnictví*, s. 175.

172 Karel BAUER, *Proč budujeme civilní obranu*, Praha 1971, s. 24.

173 Ty byly budovány v rámci Československého červeného kříže (ČSČK), Československého svazu požární ochrany (ČSPO) a Svazu pro spolupráci s armádou (Svazarm).

174 Do útvarů svépomoci patřily i průzkumné jednotky. ÚV Svazarmu [Ústřední výbor Svazu pro spolupráci s armádou], *Příručka pro průzkumné jednotky útvarů svépomoci CO*, Praha 1963, s. 6.

175 K. BAUER, *Proč budujeme civilní obranu*, s. 24.

176 Tamtéž, s. 24–25.

177 ÚV Svazarmu [Ústřední výbor Svazu pro spolupráci s armádou], *Chování obyvatelstva při situacích a signálech CO a pomoc veřejných útvarů*, Praha 1960, s. 6.

178 SVAZARM, *Připraven k civilní obraně*, s. 8–9.

svůj vymezený obvod působnosti a byly vytvořeny k ochraně obyvatel domů, podle podmínek místa, k ochraně zaměstnanců v závodech, ústavech, žactva na školách. Skupiny svépomoci měly zpravidla družstva pořádková, zdravotnická, požární, protichemická, technická, krytová,¹⁷⁹ spojovací či protiradiační.¹⁸⁰

Organizace civilní ochrany ve školství v letech 1945–1989

Poválečné období přineslo značné změny v případě organizace civilní ochrany i branné výchovy. Na základě dekretu presidenta republiky č. 125/1945 Sb., *o zřízení Svazu brannosti*¹⁸¹ ze dne 27. října 1945, byl zpětně nabyt zákon č. 184/1937 Sb., *o branné výchově*, a zřízen pro celou oblast státu Svaz brannosti (SB), a to k zajištění spolupráce a účasti občanstva při obraně státu.¹⁸² Ve spojitosti s myšlenkou brannosti a poválečnou výstavbou státu a zároveň nápravou válečných škod měla nezastupitelné místo tělesná výchova a to zejména u mládeže.¹⁸³

Ačkoliv byly roky 1945–1949 spojeny s likvidací zařízení a staveb PO, již roku 1949 byla přijata koncepce protiletectké ochrany, přičemž se školy staly jednou z jejích složek. Stejně jako za protektorátu, se opětovně setkáváme s rozšířenou svépomocí, která byla činná v protiletectké ochraně škol, a to v případě, pokud v nich nebyla zřízena protiletectká ochrana zvláštní správy. Toto přechodné období od PO k CO bylo vzhledem k organizaci protiletectké ochrany ve školách neměnné, kdy se přímo nepočítalo s možností vypuknutí nového ozbrojeného konfliktu.

Přijetí vládního usnesení o civilní obraně z roku 1951 přineslo zásadní změnu v organizaci civilní ochrany ve školství. Prvním článkem CO města byla organizována civilní obrana obytných domů, úřadů, ústavů, škol, tělovýchovných, kulturních a jiných zařízení, bez níž nemohla být provedena dokonalá příprava všeho obyvatelstva a nemohla být ani prováděna organizovaná svépomoc.¹⁸⁴ Příprava budovy k CO se skládala z provedení věcných a osobních opatření. Věcná opatření tvořila organizační a technické zajištění protipožární, protichemické, zdravotnické a jiné obrany, dokonalé zatemnění, domovní úkryt apod. Aby byla příprava budov účinná, mělo se na jejím provádění aktivně účastnit všechno obyvatelstvo.¹⁸⁵

Za organizaci provedené přípravy budovy pro CO odpovídal příslušný vedoucí činitel správy domu, případně vlastník domu, který byl z toho titulu velitelem budovy, tzn. v případě školy ředitel. Jeho povinností bylo postupně vypracovat plán civilní obrany budovy a zajistit jeho splnění; tedy provést organizaci, přípravu a vybavení veřejných útvarů CO. Dále měl provést všechny předběžné přípravy a opatření, zaměřené k ochraně budovy; zajistit ukrytí žactva a jeho vyzkoušení o blížícím se leteckém a chemickém nebezpečí

179 Tamtéž, s. 9.

180 G. V. ZIMIN (ed.), *Vývoj*, s. 135.

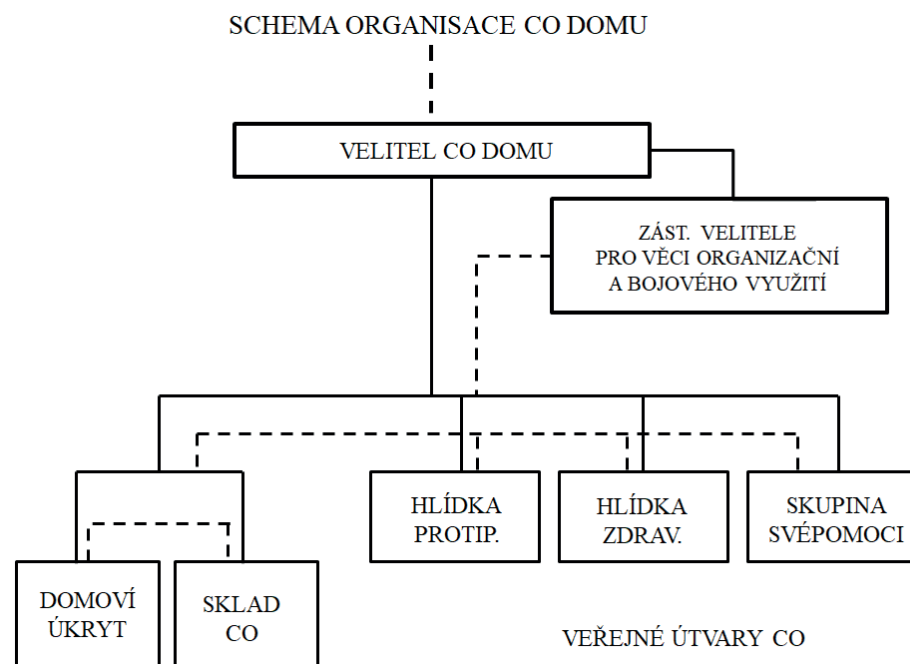
181 Právní systém Beck-online, *Dekret presidenta republiky o zřízení Svazu brannosti* [online]. Dostupné z: <https://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjjzgg2v6mjsguwta> [cit. 21. 11. 2019].

182 Svaz brannosti byl zrušen zákonem č. 138/1949 Sb. Tamtéž.

183 Blíže k tomu viz *Válkou způsobené škody na zdraví mládeže*, Tělesná výchova mládeže XII., 1945–1946, s. 14.

184 M. JALOVEC – R. MIKEŠ – F. PÁVEK – V. VLTAVSKÝ (edd.), *Svépomoc v systému civilní obrany*, Praha 1952, s. 45.

185 M. JALOVEC – R. MIKEŠ – F. PÁVEK – V. VLTAVSKÝ (edd.), *Svépomoc*, s. 45.

Obr. č. 2: Schéma organizace CO domu.

Dle: M. JALOVEC – R. MIKEŠ – F. PÁVEK – V. VLTAVSKÝ (edd.), *Svépomoc v systému civilní obrany*, Praha 1952, s. 46. Zdroj: (archiv a sbírka autora).

spolu s poskytnutí pomoci při obstarávání ochranných masek. Stejně tak měl zabezpečit provádění úplného zatemnění budovy; vybavit budovu nutným materiálem, potřebným k likvidaci následků leteckého útoku; řídit práci veřejných útvarů CO při likvidaci následků leteckého útoku a zajistit účinnou pomoc a zapojení všech obyvatel budovy k plnění úkolů CO.¹⁸⁶

Za provedení všech opatření budovy odpovídal její velitel orgánu CO města nebo obvodu. Při provádění přípravy budovy spolupracoval velitel budovy s místními složkami veřejných organizací, tj. Svazarmem, ČSČK, Čs. svazem hasičstva a jiných za pomoci veřejných útvarů v budově ustavených a zvláště za pomoci komunistů a mládežníků v budově. Při sestavení operativního plánu a provedení organizace, bojové přípravy, při rozmístění veřejných útvarů a provádění všech organizačních opatření pomáhal veliteli budovy důvěrník národního výboru.¹⁸⁷

V budově se organizovaly k provádění všech opatření veřejné útvary CO, a to z osazenstva ústavů a žactva škol k ochraně budovy. V jedné budově mohlo být organizováno i několik druhů veřejných útvarů. Veřejnými útvary byly protipožární hlídky, zdravotnic-

ké hlídky,¹⁸⁸ zdravotnické družiny¹⁸⁹ a skupiny svépomoci, které byly podřízeny veliteli budovy. Vybavení hlídek se pořizovalo na náklad vedení školy.¹⁹⁰

Základními útvary svépomoci obyvatelstva v CO byly skupiny svépomoci poskytující pomoc v nejkratším čase. Jejich hlavními úkoly bylo provádět uvědomovací činnost mezi žáky ve svém obvodu působnosti; poskytovat pomoc stranickým a veřejným organizacím v provádění masových opatření či ochraňovat majetek. Dále dohlížet a pomáhat v tom, jak se měla provádět hygienicko-epidemiologická opatření; udržovat úkryt v dokonalém stavu; upozorňovat na letecké a chemické nebezpečí. Taktéž se jednalo o kontrolování zatemnění; poskytování první pomoci postiženým osobám; likvidování následků nepřátelských útoků a obnovování poškozených míst.¹⁹¹

Aby byly dané úkoly splněny, byla skupina svépomoci organizována z družstev pořádkového, zdravotnického, protipožárního, protichemického, technického a krytového. Skupinu svépomoci vedl velitel a politický zástupce, každé družstvo pak jeho velitel.¹⁹² O vybavení skupiny svépomoci a o materiálu CO pečoval správce materiálního vybavení. Ve školách odpovídal za materiální vybavení skupiny svépomoci ředitel školy. Skupiny svépomoci se ve školách tvořily z žáků a ostatního personálu.¹⁹³

Obyvatelstvo bylo blíže seznámeno s budováním úkrytů v rámci prováděné všenarodní přípravy obyvatelstva v letech 1962–1963. Ukrytí žactva a osazenstva škol mělo být provedeno v úkrytech jednoduchého typu (sklepy po jednoduché úpravě), polních úkrytech či v ochranných prostorech (po odsouhlasení štábem CO okresu). Byly vypracovány plány ukrytí žactva na školách, a to dle pokynu ministerstva školství a podle vzorů, které byly škole zaslány příslušným odborem školství ONV. Plán schvaloval ředitel školy jako velitel objektu. Na školách, kam docházeli žáci 1. až 5. postupného ročníku (do 12 let), bylo nutné zajistit realizaci plánu ukrytí v úzké součinnosti se štábem CO obce (města). Zodpovědnost za ukrytí příslušela taktéž řediteli školy.¹⁹⁴

V roce 1962 byla schválena zásada, aby na školách I. a II. cyklu¹⁹⁵ začaly pracovat Tělovýchovně branné rady (TVB), čímž se zvýšila odpovědnost organizací Československého

188 Skládaly se z osob prošlých školením v kroužcích PZO I. stupně (Připraven k zdravotnické obraně). Tamtéž, s. 48.

189 Příslušníci byly absolventy kroužku PZO II. stupně. Tamtéž, s. 48.

190 Tamtéž, s. 47.

191 Tamtéž, s. 49.

192 M. JALOVEC – R. MIKEŠ – F. PÁVEK – V. VLTAVSKÝ (edd.), *Svépomoc*, s. 49

193 Tamtéž, s. 51.

194 Jihočeský krajský národní výbor v Českých Budějovicích, štáb civilní obrany Jihočeského kraje, *Směrnice pro vypracování plánu ukrytí obyvatelstva, žactva a osazenstva závodů (provozoven) pro případ očekávaného vzdušného napadení ve městech a obcích Jihočeského kraje*, České Budějovice 1962, nečíslováno.

195 První cyklus tvořila základní devítiletá škola, tedy povinná všeobecně vzdělávací pracovní a polytechnická škola pro mládež do 15 let. Po 15. roce věku byla mládež zapojena do výrobní práce a zároveň jí bylo umožněno další vzdělávání na školách II. cyklu, aby tak dosáhla vyššího vzdělání. Výchova a vzdělávání mládeže po 15. roce věku bylo uskutečňováno na základě spojování vyučování s výrobní prací v národním hospodářství, které si absolventi základních devítiletých škol volili podle svých zájmů a schopností v souladu s potřebami rozvoje národního hospodářství. Do škol II. cyklu patřila odborná učiliště a učňovské školy, střední školy pro pracující, střední všeobecně vzdělávací školy a školy odborné. Ústřední výbor komunistické strany Československa, *Usnesení Ústředního výboru Komunistické strany Československa O těsném spojení školy se životem a o dalším rozvoji výchovy a vzdělání v Československu*. Pedagogika: časopis pro vědy o vzdělávání a výchově 3, 1959, s. 301 [online]. Dostupné z: <https://pages.pedf.cuni.cz/pedagogika/?p=6223&lang=cs> [cit. 24. 11. 2019].

186 M. JALOVEC – R. MIKEŠ – F. PÁVEK – V. VLTAVSKÝ (edd.), *Svépomoc*, s. 45.

187 Tamtéž, s. 47.

svazu mládeže (ČSM) za rozvoj tělovýchovy na školách a mezi mládeží. Rady byly pomocnými orgány základních organizací Československého svazu mládeže a pionýrských skupin, které byly ustaveny na větších školách I. cyklu a všech školách II. cyklu. Za svou činnost odpovídaly na školách I. cyklu vedení pionýrských skupin a na školách II. cyklu výboru základní organizace ČSM.¹⁹⁶ Na školách I. cyklu stál v čele rady zástupce skupinového vedoucího pro tělesnou výchovu, přičemž byl zároveň členem vedení pionýrských skupin. Na školách II. cyklu řídily práci výbory základní organizace ČSM prostřednictvím tělovýchovně branného referenta. Rady úzce spolupracovaly s vedením školy, Sdružením rodičů a přátel školy (SRPŠ), tělovýchovnými jednotami Československého svazu tělesné výchovy a sportu (ČSTV), organizacemi Svazarmu, Československého svazu požární ochrany (ČSPO), apod. Pomocníkem a rádcem rad byl ovšem učitel tělesné výchovy.¹⁹⁷ Rady organizovaly za pomoci ostatních organizací tělovýchovnou a brannou činnost, sporty, modelářství, turistiku apod. mezi všemi žáky školy. Jejich cílem bylo, aby mimoškolní tělovýchovná a branná činnost plně navazovala na povinnou školní tělesnou výchovu, aby rozšiřovala základní učivo, a aby se stala pevnou součástí činnosti každé svazácké organizace i pionýrské skupiny.¹⁹⁸

Nové pojetí branné výchovy bylo projednáno a přijato 19. března 1971 předsednictvem ÚV KSČ jako usnesení „*O jednotném systému branné výchovy obyvatelstva ČSSR*“ a vydání zákona *o branné výchově* č. 73/1973 Sb.¹⁹⁹ Podstatou branné výchovy byl vztah k výchově a k obraně, přičemž byla výchova i obrana společenskými jevy, které byly významnou potřebou a zájmem společnosti. Ve spojitosti s marxismem se jednalo o vztah ke komunistické výchově a o vztah k obraně socialismu a socialistické vlasti.²⁰⁰ Úkolem branné výchovy byla výchova uvědomělého budovatele a obránce komunistické společnosti.²⁰¹

Vztah branné výchovy k systému komunistické výchovy byl pojat ze tří stanovisek. Byly jimi branná výchova jako složka komunistické výchovy, branná výchova jako princip komunistické výchovy a branná výchova jako součást komunistické výchovy.²⁰² Branná výchova tedy byla organickou součástí komunistické výchovy, která v podmínkách třídně rozděleného světa sledovala cílevědomou přípravu obyvatelstva k aktivní obraně socialistického státu a socialismu. Jejím hlavním cílem bylo „*dosáhnou, aby každý československý občan cítil vysokou odpovědnost za osud socialistické vlasti, aby byl neustále připraven postavit se na její obranu a obětavě bojoval za její svobodu a nezávislost, za vítězství komunismu*“.²⁰³ Z hlediska systému branné výchovy se její objekt zájmu členil ve spojitosti se školní mládeží na děti mateřských škol; žáky základních devítiletých škol; studenty školy poskytujících střední a vyšší vzdělání a studenty vysokých škol. Mezi složky branné výchovy patřily morálně politická, odborně technická, tělovýchovná

196 Tělovýchovně branné oddělení ÚV ČSM, *K práci tělovýchovně branných rad na školách – Metodický materiál na pomoc svazáckým organizacím a pionýrským skupinám*, Praha 1965, s. 5–7.

197 Tělovýchovně branné oddělení ÚV ČSM, *K práci tělovýchovně branných rad na školách*, s. 8–9.

198 Tělovýchovně branné oddělení ÚV ČSM, *K práci*, s. 5–6.

199 Václav ŠUK, *Součinnost Svazarmu se Svazem požární ochrany ČSSR v civilní obraně*, in: Alois ŠTIKA (ed.), *30 let civilní obrany ČSSR A Svaz požární ochrany*, Praha 1981, s. 32.

200 Zdeněk KUBÍN, *Obrana socialistického státu*, Praha 1974, s. 222–223.

201 Z. KUBÍN, *Obrana*, s. 224.

202 Tamtéž, s. 226–227.

203 Tamtéž, s. 228–229.

a psychologická.²⁰⁴ Důležitým faktorem také byla zájmová branná činnost mládeže, probíhající v organizacích branného charakteru, spojována s využíváním volného času, zejména pobytu v přírodě. Jejím posláním bylo umožnit občanům, aby uplatnili své osobní schopnosti a záliby ve prospěch obrany socialistické vlasti a socialismu.²⁰⁵

Branné závody byly jednou ze základních branně sportovních činností Svazu pro spolupráci s armádou. V usnesení předsednictva ÚV KSČ z 30. března 1973 „*Úloha Svazarmu a směry dalšího rozvoje*“ bylo řečeno, že: „*uplatnění masového vlivu, zvláště na mládež, dává organizování masových branných soutěží a akcí, zaměřených na propagaci branné činnosti. K plnění těchto cílů bude nutno využít zkušeností z organizování masových branných akcí, zvláště Sokolovského (SZBZ) a Dukelského závodu branné zdatnosti (DZBZ)*.“ Branné závody byly v branné přípravě jednou z forem komplexní prověrky branné zdatnosti a připravenosti širokých vrstev obyvatelstva. Branná příprava, prováděná formou branných závodů a dalších branných akcí, byla pro mládež přitažlivá a zároveň sloužila k prohloubení socialistického myšlení. Tato všestranně branná činnost na úseku branných sportů sloužila k realizaci Jednotného systému branné výchovy obyvatelstva ČSSR. Hlavním úkolem tak bylo zapojení mladých talentů a jejich systematická příprava s cílem dosáhnout systematické a pravidelné přípravy k závodům v branných soutěžích díky jednotnému tréninkovému systému SZBZ a DZBZ.²⁰⁶ V rámci Svazarmu byla řízena péče o vybrané talenty branně technických sportů v tréninkových střediscích mládeže Svazarmu. Výběr těchto talentů byl zejména na trenérovi či učiteli daného žáka, kdy musel jedinec projít třístupňovým výběrem.²⁰⁷

Mládež byla trénována v etapě základní od 10. do 12. roku věku a etapě speciální od 13. do 16. roku věku.²⁰⁸ Složka sportovního tréninku mládeže spočívala v ideové přípravě, tělesné přípravě, technické a taktické přípravě a psychologické přípravě. Tréninkovými prostředky byla tělesná příprava a střelecká příprava, speciální cvičení (běh, střelba, hod granátem) a vlastními sportovními disciplínami Sokolovský závod branné zdatnosti či Dukelský závod branné zdatnosti.²⁰⁹

Závěr

Civilní ochrana ve školství na území českých zemích prošla během sledovaného období třemi klíčovými etapami, a to v rámci budování celkového systému ochrany obyvatelstva, přičemž byla připravována ministerstvy vnitra, obrany a školství. Jejím cílem bylo nejen minimalizovat ztráty na životech v případě válečného konfliktu, avšak také ochránit zdraví obyvatel a jejich majetek v případě přírodních či průmyslových katastrof, a zároveň chránit infrastrukturu samotného státu.

V období první republiky vznikl systém civilní protiletectvé ochrany, jako reakce na rozvoj vojenského letectví spojený s ničivými účinky jeho náletů včetně možného použití chemických bojových látek, s cílem ochránit školní mládež spolu s veškerým obyva-

204 Z. KUBÍN, *Obrana*, s. 230–232.

205 Tamtéž, s. 248–249.

206 Svatopluk FENCL (ed.), *Jednotný tréninkový systém Sokolovského a Dukelského závodu branné zdatnosti*, Praha 1979, s. 9–10.

207 S. FENCL (ed.), *Jednotný tréninkový systém*, s. 95–96.

208 Tamtéž, s. 47.

209 Tamtéž, s. 5.

telstvem státu. Spolu s tím již od 30. let probíhaly snahy o začlenění branné výchovy do školské výuky s cílem z žáků vychovat tělesně a morálně silné občany odhodlané k ochraně své vlasti, přičemž problematika brannosti byla zahrnuta ve výuce školních předmětů.

Civilní protiletectká ochrana byla ustavena na základě přijetí zákona z dubna roku 1935, kdy se s okamžitou platností začala zároveň organizovat školní protiletectká ochrana. Ta byla připravována ministerstvem vnitra v dohodě s ministerstvem národní obrany a ministerstvem školství a národní osvěty. V roce 1936 byla zřízena První škola protiletectké ochrany v Olomouci-Lutíně s úkolem vzdělávat ve specializovaných teoretických i praktických kurzech učitele škol. V systému místní civilní protiletectké ochrany byla každá školní budova samostatným objektem s vlastní organizací protiletectké ochrany. Branná výchova byla definitivně uzákoněna v září roku 1937, kdy se stala povinnou a jejíž součástí byl výcvik v pomocných a ochranných službách, zejména také výcvik v úkolech civilní protiletectké ochrany. Stejně tak byla na školách vyučována problematika civilní protiletectké ochrany.

Klíčový rok 1938 a podpis Mnichovské dohody, spolu se vznikem protektorátu Čechy a Morava, přinesl změnu v organizaci civilní protiletectké ochrany a zároveň vedl ke zrušení výuky branné výchovy. V tomto období hovoříme o protiletectké ochraně, která přešla postupně na území protektorátu pod protektorátní policii a v roce 1941 byla definitivně převedena pod německý Luftschutz. Organizace protiletectké ochrany na školách byla v tomto období obdobná prvorepublikové CPO, přičemž byly na školách zřizovány rozšířené svépomoci a stále protipožární hlídky. Součástí vyučování byla výuka o protiletectké ochraně a rozšířené svépomocné ochraně, a to v rámci vyučovaných předmětů. Oproti období první či druhé republiky došlo k zásadnímu rozdílu v teorii a realizaci civilní protiletectké ochrany, respektive protiletectké ochrany. Během války docházelo postupně k nasazování žactva v rámci Kuratoria do oddílů zvláštního zasazení, pomocných sil Luftschutzu či i protiletectké obrany jako pomocníci u protiletectkých baterií.

První poválečné roky byly spojeny s postupnou likvidací systému protiletectké ochrany, avšak již v dubnu roku 1948 došlo k její opětovné organizaci. V rámci protiletectké ochrany byla ve školách znovu zřízena rozšířená svépomoc v případě, pokud v nich nebyla zřízena protiletectká ochrana zvláštní správy. Zhoršující se mezinárodní situace a technologický vývoj zbraní hromadného ničení vedly k diferenciaci přístupu k civilní ochraně a jeho vymezení.

V červenci roku 1951 došlo k přijetí vládního usnesení a vzniku civilní obrany, která spadala do působnosti ministerstva vnitra a byla pojata jako součást obrany státu. Od 50. let docházelo v rámci tzv. masové přípravy obyvatelstva k civilní obraně k rozsáhlým teoretickým a praktickým přípravám veškerého obyvatelstva včetně školní mládeže. Civilní obrana ve školství se skládala z organizačních a technických zajištění protipožárních, protichemických, zdravotnických, v nácviu zatemnění, organizací úkrytů a zároveň v přípravě ochrany proti následkům použití zbraní hromadného ničení spojených s ochranou proti radioaktivnímu záření. Spolu s organizací civilní obrany byla význačná i branná výchova. Její podstatou byla výchova mládeže jako budoucích budovatelů a obránců komunistické společnosti spojené se zájmovou brannou činností, která byla prováděna za spolupráce se Svazem pro spolupráci s armádou. S mezinárodněpolitickou změnou, která ve druhé polovině 80. let 20. století nastala, byla ochrana obyvatelstva postupně

transformována z organizované přípravy na ozbrojený konflikt směrem k ochraně proti katastrofám a nouzovým situacím.

Civilní ochrana ve školství vznikala vždy výhradně za situace, v níž existovala reálná hrozba vypuknutí válečného konfliktu, tedy ve druhé polovině 30. let, v průběhu druhé světové války a za studené války a byla akcentována v průběhu 20. století značně odlišně, přičemž značný faktor v této problematice sehrála vedle školní i mimoškolní výchova. Ačkoliv tato příprava mohla být mladou generací vnímána jen jako pouhá „hra na vojáky“, je nutno poznamenat, že vedla cíleně skrze brannou výchovu v období první republiky a poté zejména od druhé poloviny 20. století k všestranné, nejen teoretické, připravenosti mladé generace na hrozící válečný konflikt i na boj s dalšími mimořádnými událostmi. Je nutno podotknout, že problematika civilní ochrany ve školství nabízí další možnosti v budoucím výzkumu. Mezi tyto možnosti patří například pohled na místní a regionální odlišnosti v organizaci civilní ochrany ve vybraných historických etapách ve školství či jeho komparace se sousedními zeměmi.

Civil Defence in the Education System of the Czech Lands 1935–1989

(Summary)

The study consists of three parts, each containing two chapters that are in the first chapters analysing the development of the system of the civil defence in a wider context and the latter that touches directly on the subject of the civil defence in the education system from the chronological point of view in the time periods of 1935–1938, 1939–1945 and 1945–1989.

The first two chapters are analysing the time period of 1935–1938 that is connected with the development of the Civil Air Defence so called in Czech language as „civilní protiletectká ochrana“ (CPO) and the Civil Defence in the Education system called in Czech as „školní protiletectká ochrana“ (ŠPO). According to the CPO and ŠPO its legislation, development of the system, the organisation of its services are analysed. The main focus is given especially on ŠPO where its organisation and services are analysed alongside with the development of the civil defence education where the CPO became a part of it.

The two other chapters are aimed at the wartime period of 1939–1945 when the CPO was transformed into the Reich Luftschutz (LS) which Czech equivalent was „protiletectká ochrana“ (PO). The system was mainly practical when the students were for instance deployed as the anti-aircraft gun helpers or helping after the air-raids.

The last two chapters are connected with the period of 1945–1989 when the post-war duration of PO was ended by the formation and commencement of the new system of the Civil Defence so-called as „civilní obrana“ (CO) that lasted until the collapse of the Communist Bloc. The development of the CO, organisation of its services, the organisation of CO of the school buildings and the civil defence education are analysed.

Mgr. Vít Němec

Doktorand

Ústav historických věd

Filozoficko-přírodovědecká fakulta

Slezská univerzita v Opavě

nemecvitt@seznam.cz

MATERIÁLY / MATERIALS**BIBLIOGRAFIE PETRA BEZRUČE V ESPERANTU**

Vlastimil Kočvara

Vlastimil Kočvara: Bibliography of Petr Bezruč in Esperanto

V literatuře je známo a všeobecně se uvádí, že Petr Bezruč je co do cizích jazyků nejprekládanějším českým autorem, naposledy v publikaci Opavská nej... (vyd. Statutární město Opava, 2019, ed. J. Šíl) se uvádí 31 jazyků, v nichž již některé z Bezručových děl vyšlo. Mezi nimi jsou také dva jazyky umělé – interlingua a esperanto. Zatímco kapitola prvního z nich jako komunikačního prostředku je již uzavřena, esperanto stále má svůj význam a početný okruh uživatelů. A právě díky jim se Bezručovo dílo dostalo značného ohlasu ve světě, ať už prostřednictvím kontaktů českých esperantistů se zahraničím, kteří Bezručovo dílo zasílali svým kolegům nebo v několika případech i přímými překlady, kdy esperanto se stalo mostem, jenž byl použit mezi originálem a překladem do etnického jazyka. Obě tyto skutečnosti již byly vícekrát literárně zpracovány, nejpodrobněji autorem tohoto příspěvku ve sborníku Jako v nebi tak i na zemi, vydaným v roce 2017 Maticí slezskou, pob. spolkem v Hradci nad Moravicí (eds. D. Bátor).

V dalším textu je zpracován podrobný soupis překladů básnickova díla se všemi potřebnými náležitostmi, pokud byly sestavovateli soupisu prokazatelně evidovány. Sestavovatel si však nečiní nárok na stoprocentní úplnost, protože nelze vyloučit, že se v budoucnu nalezne zde neuvedený případ, který tak tento soupis může doplnit. Autor vyslovuje poděkování panu Miroslavu Malovcovi z Brna, který významně pomohl při dohledávání tiskovin s překlady básní P. Bezruče a paní Li Huang ze Svitav za překlady z čínštiny.

I**Slezské písně¹
(sbírka)**

1. Sleziaj Poemoj, se souhlasem autora přel. Vladimír Adamík, vyd. Vlad. Adamík, Michálkovice, Českoslovakio, 1927, 24 stran, brož., obsahuje 12 básní. Ilustrováno – 6 obr. vč. titulu, autor neuveden, pravděpodobně Fr. Vrobel. Obsahuje: Tri riveroj, Ruĝa floro, Karbministo, Instruisto Halfar, Kyjov, Ostrava, Kiu anstataŭ mi?, Bernard Žár, Marinjo Magdon, Sleziaj arbaroj, Sukceso, +++.
2. Sleziaj Kantoj, přel. Tomáš Pumpr (29 čísel), Jiří Kořínek (32 čísel), Rudolf Hromada (8 čísel), 1 společně, vyd. Okresní lidová knihovna v Opavě ve spolupráci s Esperantským kroužkem závodního klubu Ostroj, Opava, red. V. Kočvara, graf. úprava V. Suchánková, 1970, 124 str., brož., obsahuje 70 básní.

¹ V bibliografii v brožuře Petr Bezruč, 1867–1958, uvádí dr. J. Urbanec (viz II-2) vydání sbírky v rozmnožené podobě v Brně v r. 1954. Žádný výtisk se však nepodařilo dohledat, proto není toto vydání do tohoto soupisu zařazeno.

Knihu doplňuje medailon o P. Bezručovi (J. Urbanec) a Komentář s vysvětlivkami k jednotlivým básním, výslovností českých názvů a poznámkami k jazykovým novotvarům v esperantu.

Obsahuje: Ruĝa floro, Hanaka vilaĝo, Kyjov, Ptení, Plumlov I, Maskerado, La papera Moĵŝlo, Unu melodio, Nur solan fojon, Ondro, Papilio, Reveno, Kantoro Halfar, Renkontiĝo, 70.000, Pulsatilo, Du tombistoj, Vilaĝo sur bordo de Ostravice, Blendovice, Toŝonovice, Maryčka Magdon, Bernard Žár, Kampo sur montoj, Pětvald, Du vilaĝoj, Vrbice, Ligotka Kameralna, Žermanice, Kaptita turdo, Sviadnov, Fiŝlaĝoj de Paskov, Ostrava, El Ostrava al Těšín, Michalkovice, Leonidas, Kiu anstataŭos min?, Hrabyň, Plugilo, Opava, Hučín, Praga caput regni, La muelejo en Střebovice, Sorto, Ili kaj ni, Cignidino, Epitafo de batalanto, Sep Havranoj, Morto de Cezaro, Mi, Vi kaj mi, Lando sub montoj, La versleganto, Didus ineptus, Rikolto, Sileziaj arbaroj, Karboministo, Malbela fantomo, Markizo Gero, Par nobile, La tago de Palacký, 1864-1904, Dombrová, Lazy, Hörderlin super Neckar, Viberno I, Mohelnice, Senecio, Sukceso, Viberno II, +++.

II.

Výběr z básní²

1. Ĉeĥoslovaka Antologio: 4 básně, přel. R. Hromada (3 čísla), T. Pumpr (1 číslo), vyd. Literatura Mondo, Budapest, 1935 (str. 198–203).
Obsahuje: Ruĝa floro, Karboministo, Maryčka Magdon, Ondra
2. Petr Bezruč, 1867-1958, 5 básní, přel. R. Hromada (3 čísla), J. Kořínek (2 čísla), vyd. Památník P. B, Opava ve spolupráci s Esperantským kroužkem ZK Ostravice, 1965, nestránkováno. Brožura je doplněna úvodní studií o P. Bezručovi a významu jeho díla v kontextu české literatury (J. Urbanec) a bibliografii Bezručova díla do té doby vydaných v esperantu.
Obsahuje: Ruĝa floro, Bernard Žár, Nur solan fojon, Karboministo, Kiu anstataŭos min?
3. La Nica Literatura Revuo, literární časopis, vyd. Don Harlow (?), red. Gaston Warighien, Choisy-le-Roi, (Val-de-Marne), Francie: 1958, č. 2 /20/, 3 básně, přel. R. Hromada.
Obsahuje: Kiu anstataŭos min?, Mi /III/, Ostrava
4. Paco, (československé číslo), vyd. Mondpaca Esperanto Movado, Praha, 1967, č. 161, str. 9-11, 9 básní, přel. R. Hromada (5 čísel), T. Pumpr (2 čísla), J. Kořínek (2 čísla), připomenuto světové kulturní výročí UNESCO (aut. J. Urbanec).
Obsahuje: Ili kaj ni, Rikolto, Nur solan fojon, Karboministo, Ostrava, Maryčka Magdon, Ruĝa floro, Sukceso, Kantor Halfar

III.

Samostatné básně

1. La Kulturo, Gazeto de Bohema Laboristaro en Aŭstrio, Ĉasopis českých dělníků esperantistů v Rakousku, vyd. Laborista Unuiĝo Esperantista en Prago:
- Marinjo Magdon, přel. St. Schulhof, ročník II, 1913, č. 10, str. 76
2. Ĉasopis českých esperantistů, vyd. Bohema Unio Esperantista, Praha, 1920
- Ruĝa floro, překladatel neuveden, str. (?)
3. Esperantisto, vyd. E. Pfeffer, Vídeň, 1920, č. 7:
- Marinjo Magdon, přel. Ardanto Popolow – Pfeffer, str. (?)
4. Schulhof Stanislav: Bohemaj grenatoj, vyd. České lidové knihkupectví a antikvariát (Josef Springer), Praha, 1922:
- Marinjo Magdon, přel. St. Schulhof, str. 9
5. Žďárský, Gustav, Dr. – Procházka, Karel: Učebnice esperanta, vyd. J. Bačkovský, Praha 1923:
- Marinjo Magdon, přel. St. Schulhof, str. 199
6. Esperanto, vyd., Praha 1923:
- Marinjo Magdon, přel. St. Schulhof, str.(?)
7. Šupichová, Julie: Legu kaj parolu! Esperanta legolibro, vyd. Šolc a Šimáček, Praha, 1925:
- Marinjo Magdon, přel. St. Schulhof, str. 149
8. Adamík Vladimír, separátní výtisk ze sbírky Sileziaj Poemoj, Michálkovice, 1927, nákl. vlastním:
- Marinjo Magdon, přel. V. Adamík,
9. Esperanto, oficiala organo de Universala Esperanto-Asocio, Ženeva,
- Karboministo, přel. R. Hromada, 1930, č. 10–11, str. 152
- Maryčka Magdon, přel. R. Hromada, 1931, č. 3, str. 42 (10)
10. Amin El-Mofti, Esperanto, la Internacia Lingvo, (arabská učebnice), Alexandrie, 1935: - Karboministo, přel. R. Hromada, str. 108
11. Bulteno de la Laborista Ligo Esperantista en Ĉeĥoslovakio, vyd. LEA, Praha-Plzeň, 1936:
- Marinjo Magdon, přel. St. Schulhof (?), str. XXX
12. Ligilo, Revuo por Esperanto-Movado en ĈSR, Prostějov:
- 70 00, přel. T. Pumpr, ročník IX, 1938, č. 6, str. 49

² V soupisu jsou uvedeny tisky, pokud v nich byly publikovány současně tři a více básní.

- Sviadnov, přel. T. Pumpr, ročník IX, 1938, č. 8–10, str. 71
 - Rikolto, přel. T. Pumpr, ročník X, 1939, č. 1–2, str. 8
13. Literatura Mondo, Budapest:
- Plugilo, přel. T. Pumpr, ročník VIII, 1938, č. 1, str. 14
14. Internacia Kulturo, Kultura kaj socia revuo de la Danubregionaj Esperanto-Asocioj, (Kulturní a společenská revue esp. svazů v Podunají), vychází v Bulharsku, Sofia:
- Marinjo Magdon, přel. J. Pavlacký, rok 1947, č. 10
 - Ostrava, přel. A. Staňura, rok 1950, č. 3–4, str. 12
15. Esperantista, Revuo por Esperanto en Ĉeĥoslovakio, vyd. Esperanto-Asocio en ĈSR, Praha:
- Tri riveroj, přel. R. Hromada, roč. VI, 1951, č. 2, str. 12
16. Junularo agu, vyd. Osvětová beseda při JNV v Opavě, 1951, (od r. 1952 „Cirkulero de Esperantista-Junularo“, vyd. ZV ROH, n. p. Svit, Gottwaldov):
- Marinjo Magdon, přel. Jar. Kuzník, č. 17–18, str. 10
17. La Suda Stelo, vyd. Jugoslavia Esperanto Ligo, Ljubljana:
- Bernard Žár, přel. J. Kořínek, 1958, č. 5, str. 74
 - Nur solan fojon, přel. J. Kořínek, 1960, č. 4-6, str. 90
18. Tagiĝo, Cirkulero de Esperanto-Junularo en ĈSR, vyd. Dům osvěty P. Bezruč v Opavě, 1958, č. 38, str. 3:
- Kiu anstataŭos min?, přel. R. Hromada
19. Kultura aldono al „Informoj de ĈSEK“ (Kulturní příloha k periodiku Informace ĈSEV /Československého esperantského výboru/), č. 3–4 (19-20), decembro (prosinec) 1965:
- Mi, přel. R. Hromada, /III/
20. Esperantista Kultura Festivalo, Opava 1967, vyd. Domo de Kulturo kaj Klerigo en Opava (Dům kultury a vzdělání v Opavě):
- Opava, přel. T. Pumpr, str. 2
21. Starto, organo de Ĉeĥa Esperanto-Asocio (orgán Českého esperantského svazu), Praha:
- 70 000, přel. T. Pumpr, 1971, čís. 3, str. 11
22. Panoramo, literární příloha svazového věstníku Starto, vyd. Český esperantský svaz, Intima Triptiko, Praha, 1978:
- Nur unufoje, přel. R. Hromada, str. 21

23. Paco, (československé číslo), vyd. Modpaca Esperanto Movado, Praha 1983, příloha k č. 1 s názvem En la koro de Eŭropo:
- Ruĝa floro, přel. R. Hromada, str 21
24. Esperanto a kniha, výstava listopad 1987 – leden 1988, prospekt výstavy, vyd. SMO – Památník P. Bezruč, Opava
- Ruĝa floro, přel. R. Hromada
25. Fonto, vyd. G. Alfredo Bays, Chapeco, Brazílie, čís. 207, březen 1998:
- Maryčka Magdon, přel. Jos. Rumler, str. 22
26. Esperantská pozvánka (na Bezručův večer), vyd. Městské kulturní středisko Havířov, 1999:
- El Ostrava al Těšín, přel. J. Kořínek
27. Kongresa libro, 12-a Internacia Medicinista Esperanto-Konferenco (IMEK), vyd. Organizační výbor konference, Opava, 1999 (příležitostný tisk):
- Opava, přel. T. Pumpr (neuvedeno), str. 18
 - Maryčka Magdon, přel. R. Hromada (neuvedeno), str. 18
28. Neidentifikovaný časopis nizozemských esperantistů, sedmdesátá léta
- Ruĝa floro, přel. R. Hromada, čís.?, str. 37 (výstřižek)

IV.

Abecední seznam překladů básní

Bernard Žár

- Bernard Žár, přel. Vlad. Adamík, in: Sileziaj Poemoj, viz I-1
- Bernard Žár, přel. J. Kořínek, La Suda Stelo, viz III-17
- Bernard Žár, přel. J. Kořínek, in: Petr Bezruč, 1867-1958, viz II-2
- Bernard Žár, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Blendovice

- Blendovice, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Červený květ

- Ruĝa floro, překladatel neuveden, Časopis českých esperantistů, viz III-2
- Ruĝa floro, přel. VI. Adamík, in: Sileziaj Poemoj, viz I-1
- Ruĝa floro, přel. R. Hromada, in: Ĉeĥoslovaka Antologio, viz II-1
- Ruĝa floro, přel. R. Hromada, in: Petr Bezruč, 1867-1958, viz II-2
- Ruĝa floro, přel. R. Hromada, prospekt výstavy Esperanto a kniha, viz III-24
- Ruĝa floro, přel. R. Hromada, neidentif. časopis, viz III-28
- Ruĝa floro, přel. R. Hromada, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2
- Ruĝa floro, přel. R. Hromada, Paco 1967, viz II-4
- Ruĝa floro, přel. R. Hromada, Paco 1983, viz III-23

Čtenáři veršů

- La verslegantoj, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Den Palackého

- La tago de Palacký, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Dědina nad Ostravicí

- Vilaĝo sur bordo de Ostravice, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Didus ineptus

- Didus ineptus, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Dombrová I, II

- Dombrová, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Dva hrobníci

- Du tombistoj, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Dvě dědiny

- Du vilaĝoj, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Hanácká ves

- Hanaka vilaĝo, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Hörderlin nad Neckarem

- Hölderlin super Neckar, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Hrabyň

- Hrabyň, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Hučín

- Hučín, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Chycený drozd

- Kaptita turdo, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Já

- Mi, přel. I a II T. Pumpr, III R. Hromada, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

- Mi, přel. R. Hromada /III/, La Nica Literatura Revuo, viz II-3

- Mi, přel. R. Hromada /III/, Kultura aldono al „Informoj de ČSEK“, viz III-19

Jedna melodie

- Unu melodio, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Jen jedenkrát

- Nur solan fojon, přel. J. Kořínek, La Suda Stelo, viz III-17

- Nur solan fojon, přel. J. Kořínek, in: Petr Bezruč, 1867-1958, viz II-2

- Nur solan fojon, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

- Nur solan fojon, přel. J. Kořínek, Paco 1967, viz II-4

- Nur unufoje, přel. R. Hromada, Panoramo, viz III-22

Kalina I

- Viburno I, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Kalina II

- Viburno II, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Kantor Halfar

- Instruisto Halfar, přel. Vl. Adamík, in: Sileziaj Poemoj, viz I-1

- Kantoro Halfar, přel. R. Hromada, Paco 1967, viz II-4

- Kantoro Halfar, přel. R. Hromada, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Kdo na moje místo

- Kiu anstataŭ mi?, přel. Vl. Adamík, in: Sileziaj Poemoj, viz I-1

- Kiu anstataŭos min?, přel. R. Hromada, in: Petr Bezruč, 1867-1958, viz II-2

- Kiu anstataŭos min?, přel. R. Hromada, La Nica Literatura Revuo, viz II-3

- Kiu anstataŭos min?, přel. R. Hromada, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

- Kiu anstataŭos min?, přel. R. Hromada, in: Tagiĝo, viz III-18

Koniklec

- Pulsatilo, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Kovkop

- Karbministo, přel. Vl. Adamík, in: Sileziaj Poemoj, viz I-1

- Karboministo, přel. R. Hromada, Esperanto, Ženeva, viz III-9

- Karboministo, přel. R. Hromada, in: Ĉeĥoslovaka Antologio, viz II-1

- Karboministo, přel. R. Hromada, in: Amin El-Mofti, Esperanto, la Internacia Lingvo, viz III-10

- Karboministo, přel. R. Hromada, in: Petr Bezruč, 1867-1958, viz II-2

- Karboministo, přel. R. Hromada, Paco 1967, viz II-4

- Karboministo, přel. R. Hromada, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Kyjov

- Kyjov, přel. Vl. Adamík, in: Sileziaj Poemoj, viz I-1

- Kyjov, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Labutinka

- Cignidino, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Lazy

- Lazy, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Leonidas

- Leonidas, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Ligotka Kameralna

- Ligotka Kameralna, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Markýz Géro

- Markizo Gero, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Maryčka Magdonová,

- Marinjo Magdon, přel. St. Schulhof, La Kulturo, viz III-1

- Marinjo Magdon, přel. Ardanto Popolow-Pfeffer, Esperantisto, viz III-3

- Marinjo Magdon, přel. St. Schulhof, in: Bohemaj Grenatoj, viz III-4

- Marinjo Magdon, přel. St. Schulhof, Esperanto, viz III-6

- Marinjo Magdon, přel. St. Schulhof, in: Učebnice esperanta, Žďárský-Procházka, III-5

- Marinjo Magdon, přel. St. Schulhof, in: Šupichová J.: Legu kaj parolu, viz III-7

- Marinjo Magdon, přel. Vl. Adamík, in: Sileziaj Poemoj, viz I-1

- Marinjo Magdon, přel. Vl. Adamík, separátní výtisk, viz III-8

- Maryčka Magdon, přel. R. Hromada, Esperanto, viz III-9

- Maryčka Magdon, přel. R. Hromada, Ĉeĥoslovaka Antologio, viz II-1

- Marinjo Magdon, přel. St. Schulhof, Bulteno Plzeň, viz XXX

- Marinjo Magdon, přel. J. Palacký, Internacia Kulturo, viz III-14

- Marinjo Magdon, přel. Jar. Kuzník, Junularo agu, viz III-16

- Marinjo Magdon, přel. Jos. Rumler, Fonto, viz III-25

- Maryčka Magdon, přel. R. Hromada, Kongreslibro, 12-a IMEK, viz III-26

- Maryčka Magdon, přel. R. Hromada, Paco 1967, viz II-4

Maškarní ples

- Maskerado, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Michálkovice

- Michalkovice, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Mohelnice

- Mohelnice, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Motýl

- Papilio, přel. R. Hromada, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Nápis na hrob bojovníkův

- Epitafo de batalanto, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Návrat

- Reveno, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Ondráš

- Ondra, přel. T. Pumpr, in: Ĉeĥoslovaka Antologio, viz II-1

- Ondro, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Oni a my

- Ili kaj ni, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

- Ili kaj ni, přel. T. Pumpr, Paco 1967, viz II-4

Opava

- Opava, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

- Opava, přel. T. Pumpr, Kongreslibro, 12-a IMEK, viz III-27

- Opava, přel. T. Pumpr, Esperantista Kultura Festivalo, Opava 1967, viz III-20

Ostrava

- Ostrava, přel. Vl. Adamík, in: Sileziaj Poemoj, viz I-1

- Ostrava, přel. R. Hromada, La Nica Literatura Revuo, viz II-3

- Ostrava, přel. R. Hromada, Paco 1967, viz II-4

- Ostrava, přel. A. Staňura, Internacia Kulturo, viz III-14

- Ostrava, přel. R. Hromada, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Osud

- Sorto, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Papírový Mojšl

- La papera Mojšl, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Par nobile

- Par nobile, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Pětvald I

- Pětvald, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Pluh

- Plugilo, přel. T. Pumpr, Literatura Mondo, viz III-13

- Plugilo, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Plumlov I

- Plumlov I, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Pole na horách

- Kampo sur montoj, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Praga caput regni

- Praga caput regni, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Ptení

- Ptení, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Setkání

- Renkontiĝo, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Slezské lesy

- Sileziaj arbaroj, přel. Vl. Adamík, in: Sileziaj Poemoj, viz I-1

- Sileziaj arbaroj, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Starček

- Senecio, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Střebovský mlýn

- La muelejo en Střebovice, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Sedm Havranů

- Sep Havranoj, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Smrt Césarova

- Morto de Cezaro, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Sviadnov

- Sviadnov, přel. T. Pumpr, Ligilo, viz III-12

- Sviadnov, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Škaredý zjev

- Malbela fantomo, přel. R. Hromada, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Tošonovice

- Tošonovice, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Ty a já

- Vi kaj mi, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Úspěch

- Sukceso, přel. Vl. Adamík, in: Sileziaj Poemoj, viz I-1

- Sukceso, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

- Sukceso, přel. J. Kořínek, Paco 1967, viz II-4

Tři řeky

- Tri riveroj, přel. Vlad. Adamík, in: Sileziaj Poemoj, viz I-1

- Tri riveroj, přel. Rud. Hromada, Esperantista, viz III-15

Vrbice

- Vrbice, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Z Ostravy do Těšína

- El Ostrava al Těšín, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

- El Ostrava al Těšín, přel. J. Kořínek, esperantská pozvánka, viz III-26

Zem pod horami

- Lando sub montoj, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Žermanice

- Žermanice, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

Žně

- Rikolto, přel. T. Pumpr, Ligilo, viz III-12

- Rikolto, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

- Rikolto, přel. T. Pumpr, Paco 1967, viz II-4

+++

- +++, přel. Vl. Adamík, in: Sileziaj Poemoj, viz I-1

- +++, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-1

70.000

- 70.000, přel. T. Pumpr, Ligilo, viz III-12

- 70.000, přel. T. Pumpr, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

- 70.000, přel. T. Pumpr, Starto, viz III-21

1864-1904

- 1864-1904, přel. J. Kořínek, in: Sileziaj Kantoj, viz I-2

V

Básně mimo sbírky Slezské písně

Bulteno de Esperantista Klubo en Praha, (Věstník Klubu esperantistů v Praze),
Ročník 2008, č. 3 (184):

Nech po městě, nech venku sám..., přel. Jar. Krolupper, str. 13 (v příspěvku PhDr. Kamily Bártlové-Lampířové: Báseň napsaná vlastnoručně Petrem Bezručem, příspěvek je v esperantu). Překlad druhé části básně Vítr – otec, voda – matka, 1928, blíže viz P. B.: Přátelům i nepřátelům, Čs. spisovatel, Praha 1928, str. 21.

VI

Překlady v rukopisech

V pozůstalostech překladatelů se nalézají neuveřejněné překlady básní, které však již byly publikovány v jiném překladu.

- Sileziaj arbaroj, přel. R. Hromada

- Bernard Žor, přel. R. Hromada
- Papilio, /Motýl/, přel. J. Kořínek, pro báseň zhudebněnou A. Rychlým
- Satelito, /Souputnice/, přel. J. Kořínek, pro báseň zhudebněnou A. Rychlým

Pozn.: Obě poslední díla byla koncertně provedena

VII

Básně v jiných jazycích přeložené z esperanta

Čínsky

Slezské písně – Xi lixi ya zhi ge. (Česko), Petr Bezruč, překlad Lao Rong. Podle esperantského překladu Oty Ginze a JUDr. Tomáše Pumpra, přihlédnuto k originálu vydaného nakladatelstvím Čs. spisovatel v Praze v r. 1953 a k ruskému překladu nakladatelství Moskevské národní literatury z r. 1955. Vyd. nakladatelství Foreign Literature Press, 1983, Peking, publikováno Peking Chao Yang Nei Da Jie 166, vyd. knihkupectví Xinhua Peking, náklad 10.400, první vydání. Obsahuje portrét P. Bezruče (foto Miloň Novotný), faksimile Bezručovy dedikace čínským čtenářům, překlad dedikace, (Xiang zhong guo ten min Jing), úvodní text překladatele, 89 překladů básní. 228 + 4 str. číslovaných, 8 úvodních stran nečíslovaných.³

Kovkop, Maryčka Magdonova, přel. do esperanta R. Hromada (z Ďeňoslovaka Antologio, Budapest 1935), překl. do číštiny neuveden. Kuai-Huan, Ďe-koši-gu-hsüan (Vybrané Ďeškoslovenské básně), str. 32-39, Šanghai, 1950

Kovkop, Maryčka Magdonova, přel. do esperanta R. Hromada (z Ďeňoslovaka Antologio, Budapest, 1935), překl. do čínštiny Li Laojon, Sai-ban (Soud), str. 129–135, Tien-tsin, 1950

Holandsky

Hölderlin boven de Neckar, (Hölderlin nad Neckarem), z esp. překladu T. Pumpra přel. Marjo van Bentum. Časopis L. S..., r. 1975/76, č. 5, str.1, Groningen.

Bernard Žár, z esp. překladu J. Kořínka přel. Marjo van Bentum, čas. Brug (Most), 1975, únor.

Ondráš, z esp. překladu T. Pumpra přel. Marjo van Bentum Bentum, čas... (?)

Hrabyň, z esp. překladu T. Pumpra přel. Marjo van Bentum, čas... (?)

Japonsky

Ostrava, přel. do esp. (?), do japonštiny Kei /Tugu/ Kurisu. Sekai Kaiho Šisú (Sbírka

³ Transkribci z čínštiny do latinky provedla paní Li Huang ze Svitav. Protože způsoby transkribce čínských znaků do latinky nejsou ustálené, je pravděpodobné, že uvedený překladatel Lao Rong je totožný s překladatelem Li Laojon, který se překlady Bezruče do čínštiny zabýval dlouhodobě – viz záznam výše.

světových básní, věnovaných boji o osvobození. Kolektiv japonských básníků), str. 224, Tokio (Iizuka), 1952

Já, do esp. přel. Kei /Tugu/ Kurisu, do japonštiny M. Sakai

Maltsky

Darba Biss, (Jen jedenkrát), z esp. překladu J. Kořínka přel. Malio Caruana, čas. I-orri-zont, 20. 6. 1967

Příloha 1.

Konkordace názvů básní v esperantu s originálem

V seznamu nejsou uvedeny básně, jejichž název je totožný s originálem (jde vesměs o zeměpisná jména).

Cignidino - Labutinka
 Du tombistoj – Dva hrobníci
 Du vilaĝoj – Dvě dědiny
 El Ostrava al Těšín – Z Ostravy do Těšína
 Epitafo de batalanto – Nápis na hrob bojovníkův
 Fiŝlagoj de Paskov – Rybníka za Paskovem
 Hanaka vilaĝo – Hanácká ves
 Hölderlin super Neckar – Hölderlin nad Neckarem
 Ili kaj ni – Oni a my
 Instruisto Halfar – Kantor Halfar
 Kampo sur montoj – Pole na horách
 Kantoro Halfar – Kantor Halfar
 Kaptita turdo – Chycený drozd
 Karboministo/Karbministo – Kovkop
 Kiu anstatuŝ min?/ Kiu anstataŭ mi? – Kdo na moje místo
 La muelejo en Střebovice – Střebovský mlýn
 Lando sub montoj – Zem pod horami
 La papera Mojslo – Papírový Mojšl
 La tago de Palacký – Den Palackého
 La verslegantoj – Čtenáři veršů
 Malbela fantomo – Škaredý zjev
 Markizo Gero – Markýz Géro
 Marinjo Magdon/Maryčka Magdon – Maryčka Magdonová
 Maskerado – Maškaráda
 Mi – Já
 Morto de Cezaro – Smrt Cezarova
 Nur solan fojon – Jen jedenkrát
 Ondro – Ondráš
 Papilio – Motýl
 Plugilo – Pluh

Pulsatilo – Koniklec
 Renkontiĝo – Setkání
 Reveno – Návrat
 Rikolto – Žně
 Ruĝa floro – Červený květ
 Senecio – Starček
 Sep Havranoj – Sedm Havranů
 Sileziaj arbaroj – Slezské lesy
 Sorto – Osud
 Sukceso – Úspěch
 Tri riveroj – Tři řeky
 Unu melodio – Jedna melodie
 Viburno I, II – Kalina I, II
 Vi kaj mi – Ty a já
 Vilaĝo sur bordo de Ostravice – Dědina nad Ostravicí

Příloha 2

Seznam překladatelů a frekvence publikovaných překladů

Adamík, Vladimír, (16. 7. 1898, Uh. Ostroh – 31. 8. 1970, Vlčice, okr. Jeseník), pedagog, většinu svého života působil na Ostravsku. K esperantu se přihlásil po 1. světové válce, byl členem Universala Esperanto Asocio a jeho delegátem v Ostravě. Ze Slezských písní přeložil výběr 12 básní, které vydal vlastním nákladem knižně v roce 1927.

Hromada, Rudolf, (9. 1. 1890, Praha – 26. 10. 1964, Praha), bankovní úředník, v době 2. světové války vězněn koncentračním táboře. S esperantem se seznámil již v r. 1907, po vzniku republiky se projevil jako vynikající organizátor, ve funkci generálního tajemníka Ĉeĥa Asocio Esperantista pozvedl esp. hnutí v ČSR na vysokou úroveň. Mimořádně úspěšně si vedl jako zástupce čs. esperantistů ve výboru Universala Esperanto Asocio v Ženevě. Vypracoval se na precizního znalce esperanta, svá znalosti využíval při tvorbě jazykových děl (Kapesní slovník česko-esperantský), redakci esperantských periodik, hojně (i v zahraničí) publikovaných překladech z české prózy a poezie (nejznámější je Fučíkova Reportáž psaná na oprátce) a ve vysílání čs. rozhlasu v esperantu. Ze Slezských písní přeložil 13 básní, z toho dvě zůstaly v rukopise.

Kořínek, Jiří, (1. 10. 1906, Liberec – Ústí nad Labem), působil jako odborný pracovník v textilním průmyslu, nejdříve v Liberci, od r. 1931 v Brně, s nimiž je spojena jeho největší aktivita. S esperantem se spojil v roce 1922 již v Liberci, po druhé světové válce se stal funkcionářem esperantského klubu v Brně a organizátorem jeho bohatých kulturních aktivit. Debutoval v roce 1949 a stal se jednou z nejvýznamnějších autorských osobností v Československu jak v oblasti originální tvorby v esperantu tak i v oblasti překladatelské. Jeho dílo představuje pět básnických sbírek (dosud nevydaných) a více jak sedm set překladů z české literatury, z nich vynikají zejména překlady písňových textů prezentovaných nejen v brněnských kulturních programech, ale i na mnoha tuzemských i zahraničních

podíích při setkání esperantistů. Není nezajímavé, že při hudebních překladech i produkcích spolupracoval s V. Scheibrem, profesorem brněnského JAMU (v sezóně 1945/46 byl šéfem opery Slezského národního divadla v Opavě). Knižně vyšel překlad sbírky J. Seiferta Maminka (Ljubljana, 1960) a Věvec sonetů (časopis Paco, 1958). Z české prózy přeložil Nezvalovu Manon Lescaut, v roce 1968 inscenovanou Slezským divadlem v Opavě. Ze Slezských písní přeložil 31 básní publikovaných básní, další dvě zůstaly v rukopise.

Krolupper, Jaroslav, (12. 5. 1942), esperantem se začal zabývat již jako důchodce, od r. 2005 překládal z češtiny moderní poezii. Z díla P. Bezruče publikoval překlad druhé části básně Vítr – otec, voda – matka.

Kuzník, Jaroslav, Ing., (7. 7. 1929, Opava – 26. 6. 2006, tamtéž), profesí ekonom. K esperantu se přihlásil v roce 1948, po absolvování tohoto prvního poválečného kurzu esperanta v Opavě stál při založení zdejšího Esperantského klubu (1949). Při následující stagnaci esperantského hnutí v ČSR v důsledku negativního postoje komunistických orgánů převzaly iniciativu skupiny esperantistů, které postupně přerostly v neoficiální centrum hnutí s vlastním orgánem, jehož inicioval a v dalších letech redigoval J. Kuzník. Opavská mládežnická skupina „Opava junularo“ se stala neoficiálně centrem organizovaného hnutí, v roce 1954 stál v jeho čele J. Kuzník. Ze Slezských písní publikoval vlastní překlad Maryčky Magdonové.

Pavlacký, Jaromír, (26. 3. 1913, Staré Město u Uh. Hradiště – ?), obchodník. Esperantu se naučil jako samouk v r. 1932, v r. 1947 založil esperantský klub ve Veselí nad Moravou. Ze Slezských písní publikoval překlad Maryčky Magdonové.

Pfeffer, Emil, JUDr., (16. 12. 1891, Krakov – 20. 11. 1965, Montevideo), esperantem hovořil již od dětství, v době mezi válkami působil ve Vídni. Autor odborných publikací a učebnic esperanta, překládal z několika jazyků do esperanta. Ze Slezských písní publikoval vlastní překlad Maryčky Magdonové pod pseudonymem Ardanto Popolow.

Pumpr, Tomáš, JUDr., (2. 10. 1906, Dolní Slovénice – 10. 9. 1972, Praha), profesí právník ve státních službách. Esperanto poznal v r. 1926 a vypracoval se na předního znalce jazyka a vynikajícího překladatele z české literatury. Debutoval v Československa Antologio (Budapešť, 1935) jako překladatel a redaktor (spolu s O. Ginzem). Knižně byly vydány překlady Kytice K. J. Erbena, Křest svatého Vladimíra K. H. Borovského a Máj K. H. Máchy. Spolupracoval na překladech oper Prodaná nevěsta, V studni a Rusálka vysílaných čs. rozhlasem, přeložil i řadu jednotlivých hudebních čísel z dalších oper. Zasloužil se také o vydání českých děl v cizích jazycích, kdy jeho překlady sloužily jako most mezi češtinou a cizím jazykem (Písně otrocka a Slezské písně v činštině aj.) Obdobně překládal do češtiny další tituly (Svět nemá čekárnu od M. Dekkera, Lásky je silnější než smrt J. Rainise). Ze Slezských písní přeložil 30 básní.

Rumler, Josef, (20. 7. 1922, Chlumec nad Cidlinou – 1. 11. 1999, Praha), český básník, redaktor, literární kritik a překladatel z polštiny. Od r. 1978 se aktivně zabýval esperantem, zejména se věnoval teorii poetiky esperanta. Své názory praktikoval v překladech

vlastní tvorby a v překladech soudobých a klasických českých básníků do esperanta. Knižně vyšel nový překlad Máchova Máje (Praha, 1950). Ze Slezských písní publikoval překlad Maryčky Magdonové.

Schulhof, Stanislav, MUDr. (28. 7. 1864, Lipka u Trhové Kamenice – 18. 8. 1919, Praha), zubní lékař. Je obecně považován za zakladatele původní esperantské poezie. Působil většinu života v Pardubicích, kde v r. 1909 založil Klub esperantistů. Své originální básně vydal knižně ve třech útlých svazcích v letech 1911a 1912. Přeložil také několik básní českých autorů, které posmrtně vyšly v knižní podobě (Praha, 1922). Ze Slezských písní přeložil Maryčku Magdonovou, kterou publikoval časopisecky již v roce 1913 jako vůbec první překlad z díla P. Bezruče do esperanta.

Staňura, Adolf, (12. 3. 1915, Ostrava-Radvanice – 16. 3. 2004, Havířov), profesí obchodník, esperantský literát, esperantistou od r. 1933, překládal z české literatury, zejména sci-fi (J. Nesvadba), vypracoval esperantskou verzi těsnopisu dle českého originálu. Za Slezských písní publikoval překlad Maryčky Magdonové.

Ing. Vlastimil Kočvara
Matice slezská Opava
kocvara@atlas.cz

RECENZE A ZPRÁVY O LITERATUŘE / REVIEWS AND BRIEF NOTICES

Fran SMĚJA, *Na co jsem nezapomněl*, edd. Martin Tichý a Radek Touš. Opava: Slezská univerzita v Opavě, 2019, 335 s. ISBN 978-80-7510-382-6

Edici dosud nevydaných pamětí s názvem *Na co jsem nezapomněl* od spisovatele, redaktora, učitele a kulturního pracovníka Frana Směji (*14. 5. 1904, Suché Lazce – † 11. 2. 1986, Opava) vydali na konci r. 2019 editoři Martin Tichý a Radek Touš. Fran Směja je znám širší veřejnosti především jako tvůrce *Pletek*, básniček ve slezském nářečí a v místním dialektu. Je také autorem několika dalších básnických knih, poezie pro děti, povídek a napsal též devět románů věnujících se životu na slezském venkově (*Kalný proud, Potřísněná tvář, Jidáši, Napsáno v horách, Úhor*). Větší část Smějova díla tvoří próza, kromě vesnických románů je to také román s válečnou tematikou (*Obličejem ke zdi*) a ideologicky poplatná literatura 50. let (např. v povídkách *Věřím v člověka*).

Směja je také autorem řady drobných příležitostných příspěvků. Své vzpomínky psal Fran Směja v letech 1972–1975, v období normalizace, kdy měl zakázáno vystupovat na veřejnosti a také mu bylo znemožněno publikovat. V knize vypráví o svých učitelských a spisovatelských začátcích, kdy spoluzaložil vydavatelství Iskra v Hrabyni (v r. 1928), přes události blížící se války v 30. a 40. letech a svou odbojovou činnost. Poté nastává ve vyprávění zlom/střih, kdy se autor vypisuje z aktuálně hořce prožívané doby po r. 1968 a počínající normalizace. Po vyličení událostí srpnové invaze vojsk zemí Varšavské smlouvy do tehdejšího Československa v r. 1968 a krátce trvajícím obrodném procesu byl Směja pro své postoje vyloučen z KSČ, bylo mu znemožněno publikovat a také jeho čerstvě vytištěný román *Obličejem ke zdi* byl v r. 1971 sešrotován v žimrovických papírnách. Jeho poslední romány zůstaly v rukopise.

Text Smějových vzpomínek je proložen mnoha citáty z korespondence, ukázek z dobového tisku, v nichž autor ve svých novinových článcích obhajoval T. G. Masaryka, pražské jaro i otevřeně dával najevo svůj nesouhlas s okupací, kterýžto nikdy neodvolal, na rozdíl od jiných spisovatelů či výtvarníků. Problémem autora tedy nebyla nekonformita jeho literárního díla, ale spisovatelovy odmítavé postoje vůči tehdejšímu režimu. První díl vzpomínek obsahuje Smějou detailně popsané peripetie a perzekuci ze strany komunistické moci, kdy se mu zcela uzavřela možnost veřejně vystupovat a publikovat své texty a kdy mohl psát pouze „do šuplíku“. Ve svých pamětech píše o všudypřítomné atmosféře strachu, nesvobodě, všemožném bezpráví i nemožnosti publikovat: „*Nesouhlasíme však s těmi vládnoucími činiteli, kteří nedopřávají lidu právo svobodného projevu, kteří terorizují každého, kdo odsoudil okupaci Československa sovětskou armádou 21. srpna 1968. V Československu vládne opravdu teror a ten vyvolává v občanech strach. Strach odůvodněný, protože sebemenší projev nesouhlasu s politikou dneška, dětem vyloučených členů strany a často i bezpartijních a příslušníků stran takzvané Národní fronty, zjistí-li se, že navštěvují hodiny náboženství, znemožňuje se studium na středních, odborných a vysokých školách. Těžkosti jsou i s jejich přijetím do učení. O tom jsou konkrétní doklady. A hodně! Prohlašují-li vládnoucí politici, že v republice nic takového neexistuje, nemluví pravdu. [...] Vždyť každý Čechoslovák, až na ty, kteří se dali do služeb vládnoucích politiků po 21. srpnu 1968, doznává, že u nás není všechno v pořádku,*

že není demokracie, že jsou deptána občanská práva, že neexistuje svoboda projevu, že se upírá právo svobodně publikovat spisovatelům-stoupencům pražského jara. Že se jejich knihy dříve už vydané srotují, vyřazují z knihoven. V denním tisku, v rozhlase, v televizi se nesmí objevit jejich jméno. A. C. Nor i já jsme mezi nimi.“¹

Druhá, rozsáhlejší část Smějových pamětí se navrácí zpět do vzpomínek na dětství prožité v rodných Suchých Lazcích a částečně též v hornické kolonii v Mariánských horách v Ostravě, kam se na čas s rodinou otec Směji František přestěhoval za prací v dole Ignát (později Jan Šverma) v Mariánských Horách. Po absolvování učitelského ústavu v Opavě v r. 1924 vzpomíná autor na svá první učitelská působiště (Raduň, Hrabyně, Větkovice, Neplachovice, Baška aj.), i na kulturní, osvětovou a organizační činnost po skončení 2. světové války v r. 1945. Směja vykonával do r. 1968 mnoho různých vedoucích funkcí, mj. byl předsedou Sdružení umělců slezských v Opavě, ředitelem Krajského osvětového střediska v Hradci nad Moravicí, místopředsedou pobočky Svazu čsl. spisovatelů v Ostravě, nebo vedoucím odbory kultury KNV v Ostravě).

Smějova kniha vzpomínek je doslova zahlcena ukázkami z dobového tisku i z korespondence. Nalezneme v ní mnoho zajímavých portrétů osobností z řad spisovatelů i výtvarníků z tehdejšího světa literatury, kumštu i politiky. Některé osobnosti autor popíše v několika výstižných větách, jiným věnuje velké pasáže v textu knihy. Kromě vzpomínek na básníka Petra Bezruče je to také, pro Směju a jiné tehdy začínající autory, klíčová osobnost Vojtěcha Martínka, s nímž se autor pamětí znal již od r. 1928. Dále ve svých pamětech vzpomíná na spisovatele (L. Třeneckého, Z. Bára, M. Rusinského, B. Slavíka, A. C. Nora) i výtvarníky (V. Držkovic, J. Šrámka, H. Salichovou, O. Lasáka, O. Holase, Z. Máčela, sochaře V. Brázdila aj.). Při vzpomínkách na tyto své přátele i nepřátele cituje z jejich vzájemné korespondence a popisuje jejich setkávání i střety, další životní směřování a kulturní práci v počínajícím období normalizace dle toho, jaký byl jejich postoj k okupaci Československa v r. 1968. Z vyprávění o celoživotním přátelství Frana Směji s Vojtěchem Martínkem nebo Bedřichem Slavíkem vytváří Směja živé portréty osobností tehdejší regionální literatury i kultury obecně. Důležitou součástí Smějova životního příběhu je jeho již zmíněná perzekuce v normalizačním období. V textu pamětí se stále vrací obžaloba tehdejšího režimu i jejich představitelů.

Knihu Smějových vzpomínek editoři doplnili ediční poznámkou i podrobnými vysvětlivkami. Zpřehlednili také strukturu textu, rozčlenili jej v první části do kapitol a upravili též odstavcové členění. Součástí edice je též fotografická příloha s fotografiemi z autora života a také černobílé fotografie s obálkami jeho vydaných knih.² V závěru pamětí čtenář nalezne podrobnou studii *Uvznutí na periferii: literární dílo Frana Směji* od editorů M. Tichého a R. Touše zabývající se Smějovým dílem od počáteční nářeční poezie a vydání slavné knihy *Pletek* až po jeho venkovské romány, romány s válečnou tematikou i ideologicky poplatnou literaturu 50. let a za normalizace psané texty včetně jeho pamětí. Jak již název studie napovídá, konstatují zde autoři, že i přes Smějovy vysoké ambice zůstal tento autor „uvízlý v regionu, jež miloval a jež svým dílem také vytvářel“.³

1 Fran SMĚJA, *Na co jsem nezapomněl*, Opava 2019, s. 231–232.

2 Z pozice kurátorky literárních fondů v Památníku Petra Bezruče bych ráda doplnila, že strojepis pamětí uložený v PPB je již v inventáři Smějova fondu zapsán, že právník Drahomír Illík (o němž je zmínka ve vysvětlivkách v knize na s. 274) ještě žije a také že drobné rukopisné sešitky se Smějovými verši vytvořené samotným autorem lidé i v současnosti občas donesou do PPB, nebo je mají doma.

3 F. SMĚJA, *Na co jsem nezapomněl*, s. 330.

Na závěr můžeme říci, že paměti F. Směji jsou cenným příspěvkem k literárnímu dění v našem regionu ve 20. století. Tyto memoáry jsou pomyslným dalším střípkem skládajícím se do bohaté mozaiky s obrazem kulturního života našeho regionu. Radí se k záslužným editorským počínům posledních let, jako bylo např. v letech 2019 a 2020 vydání dvojdielných vzpomínek Jana Rohla v edici O. Koláře,⁴ nebo také edice korespondence Antonína Satkeho K. Rodana, vydané Slezským zemským muzeem.⁵ Zde je také na místě připomenout velkou prospěšnost grantových projektů, bez jejichž podpory by tyto edice pamětí a korespondence nikdy nemohly vzniknout.

Vzpomínky Frana Směji jistě zaujmou fanoušky jeho knih. Čtenáře dokáží vtáhnout do pestrého života učitele a regionálního spisovatele. V neposlední řadě jsou Smějovy memoáry také neutěšenou zprávou o životě intelektuála v dusivém normalizačním období 70. let 20. století v Československu.

Martina Dragonová

Jiří KNAPÍK, Heller & Kristian aneb Opavská Vest pocket revue (1933). Hra „Kaolin a majolika“ a inspirace Osvobozeným divadlem. Edice pramenů. Opava: Slezská univerzita v Opavě, 2020, 215 str.

ISBN 978-80-7510-414-4

Hlavní badatelský zájem Jiřího Knapíka o kulturu a životní styl v socialistickém Československu dlouhodobě doplňují práce o českém Slezsku konce 19. a první poloviny 20. století. Nejnovější autorova publikace navazuje do jisté míry právě na „slezský konzulát“ a časopisecké studie o české kultuře regionu. Hlavní postavy nové knihy, Josefa Hellera, Rudolfa Kristiana nebo Josefa Molína, jsme dosud znali jen povrchně, pokud vůbec. Publikace vydaná roku 2020 autorovou alma mater Slezskou univerzitou v Opavě nejenže poprvé rekonstruuje jejich souvislou biografii, ale rozkrývá i jejich žitý svět, odhaluje netušené personální vazby a věcné spojitosti.

Knihu tvoří především edice scénáře nově objevené divadelní hry *Kaolin & majolika* z roku 1933, doplněná o rozsáhlou úvodní studii, a v neposlední řadě obrazový doprovod, který je oběma textovým částem rozsahem i obsahově rovnocennou složkou. Jakou divadelní hrou *Kaolin & majolika* je a proč si zasluží kritické vydání? Šlo o „porcelánovou anekdotu“, která tvůrčím způsobem rozvíjela zjevnou inspiraci slavnější *Vest Pocket Revue*. Zatímco „vestpocketkou“ ohlásili svůj vstup na scénu Jiří Voskovec s Janem Werichem, *Kaolinem & majolikou* se publiku představovalo autorské duo Josef Heller a Rudolf Kristian. Nutno říci, že se tandem mýnil prezentovat publiku rodného regionu, jež jediné mohlo dobře porozumět řadě lokálně specifických narážek. Hra byla také uvedena pouze dvakrát, a to v Kateřinkách (dnes součást Opavy) a Velkých Hořticích, aniž by zanechala v paměti regionu hlubší stopu. To ovšem neznamená, že by měla být zapomenuta. Jednak je – s potřebným komentářem, kterým autor přepis scénáře opatřil – zábavným čtením, artikulujícím pohled avantgardně smýšlející mládeže na „město pensistů“, jak Opavu viděli a jak bývala obecně nazývána. Zasazením jejího vzniku do dobového

4 Jan ROHEL, *Vzpomínky*, Opava 2019; Jan ROHEL, *Vzpomínky na Slezský studijní ústav a Horní školu 1945–1954*, Opava 2020.

5 Antonín SATKE, *Listy lásky, víry a naděje (Edice korespondence slezského etnografa a folkloristy Antonína Satkeho se snoubenkou, sestrou a dalšími rodinnými příslušníky od srpna 1957 do května 1962)*, Opava 2020.

kontextu se před námi ale navíc otevře takřka neznámý okruh zajímavých mladých osobností, jejichž umělecké a intelektuální aspirace opavské prostředí přesahovaly a které se vesměs uplatnily mimo rodný region.

Ještě explicitněji než v samotné divadelní hře formuloval Josef Heller svůj názor na slezské zemské hlavní město o rok později v textu *Račí* a jeho pokračování *Račí II*, otištěných ve *Svobodné republice* a nyní zpřístupněné Jiřím Knapíkem v předkládané knize. Jak název napovídá, Opava je pro Hellera městem zpátečnickým, intelektuálně a kulturně de facto maloměstem, což se projevuje jednak ve smýšlení jeho obyvatel, ale také v provinční tvářnosti sídla samotného („zbytky šancí, secese, olezlý barok, dva domy v bauhausu (ó, ó), náměstíčko a všecko ostatní co k pořádnému městu patří“). Dalším objevem Jiřího Knapíka je Kristianova hříčka *Na majáku swokapmundském* otištěná v roce 1935 v Českém slově. Následuje přepis dochovaného dopisu těžce nemocného Rudolfa Kristiana příteli Hellerovi z tatranského plicního sanatoria a Hellerovy krátké literární pokusy podepsané už jeho novým pseudonymem Zdeněk Jerman.

Úvodní studie Jiřího Knapíka odhaluje doposud neprobádanou vrstvu v české kultuře meziválečné Opavy. Sleduje vystoupení mladé generace českých intelektuálů první poloviny 30. let, která konzervativní prostředí Opavy konfrontovala se soudobou modernistickou uměleckou tvorbou, v tomto případě inspirovanou pražským Osvobozeným divadlem. Její působení mělo zůstat v řečišti zdejší kulturní scény mrtvým ramenem, po roce 1938 překrytým nánosy zapomnění. Přestože však šlo o pouhou epizodu, opomíjet ji by znamenalo bezděky stvrzovat obraz dějin kultury, jímž se kolektivní paměť města oficiálně zaštiťovala po roce 1945. Ta vyzdvihla na piedestal řadu osobností regionálního a lokálního významu, zatímco mnohého z kriticky smýšlejících představitelů zcela vymazala z povědomí. Nyní, po takřka devadesáti letech, se někteří z takto zapomenutých aktérů, objevují před našima očima v často nečekaných souvislostech.

Pokud úvodní studie a text divadelní hry představují především myšlenkový svět Hellera, Kristiana, Molína a přátel, poznámky k edici a obrazový doprovod leccos prozrazují o kulisách jejich životů nebo zálibách. Autorovi se podařilo z různých paměťových institucí, ale také ze soukromých sbírek shromáždit pozoruhodné fotografie zachycující místa zmíněná v editovaném scénáři divadelní hry nebo v Hellerově *Račí*. Objevné jsou také Kristianovy kreslené anekdoty ze *Studentského časopisu* a *Trnu* z let 1930 až 1933. V rodinném archivu Josefa Hellera se pak Jiřímu Knapíkovi podařilo nalézt originální návrh jevištní výpravy k představení i 15 vtipných perokreseb Josefa Molína souhrnně nazvaných *Kapesní průvodce Opavou*. Právě takřka detektivní bádání po dalších osudech a potomcích hlavních aktérů je nečekanou přidanou hodnotou publikace, která je mnohem více než jen klasickou kritickou edicí.

Martin Pelc

Timothy SNYDER, *Cesta k nsvobodě: Rusko, Evropa, Amerika*. Praha: Paseka – Prostor, 2019, 368 s. ISBN 9788074329814.

Málokterý zahraniční historik v posledních letech oslovil českou veřejnost tak jako ve Vídni žijící Američan Timothy Snyder. Četné překlady a ohlasy jeho prací o novějších dějinách střední a východní Evropy svědčí o převážně příznivém přijetí – paradoxně možná i proto, že se týkají především sousedních zemí a oproti jiným historickým syntézám

daného času a prostoru nepředkládají Čechům nepřijemné pravdy o „jejich vlastní“ minulosti.

Nová Snyderova kniha se jeho předchozím pracím značně vymyká. Jde o rozsáhlou analýzu vývoje nedávné doby v kontextu „historické politiky“, kolektivních identit a paměti. Erudice historika se zde prolíná se stylem investigativní žurnalistiky. Ostatně ne náhodou Snyder monografii dedikoval reportérům, jejichž roli v současném světě opakovaně vyzdvihuje.

Jak je u Snydera zvykem, kniha je psána čtivě a esejisticky, v duchu tradic anglosaské historiografie. Pro tuzemské čtenáře, navyklé na „kontinentální“ styl vědeckých publikací, může být orientace v textu poněkud složitější. Autor totiž využívá svéráznou kombinaci chronologického a tematického líčení. Jednotlivé kapitoly, věnované rokům 2010–2018, vždy sledují jednu centrální tematickou linii. V rámci líčení souvislostí daného tématu pak Snyder přirozeně vybočuje z časové posloupnosti událostí, takže místy dochází k jistým věcným i chronologickým „skokům“. Přirozeně se lze setkat také s řadou zjednodušení a zobecnění, což je však při „globálním“ záběru knihy pochopitelné, ba nezbytné.

Ústředním motivem Snyderovy analýzy je změna mocenské strategie Ruska v poslední dekádě a její dopady v EU a USA. Rozkol mezi Ruskem a „Západem“ autor vysvětluje zejména „ideovým vyhořením“ ruské společnosti v průběhu dvou desetiletí po skončení studené války. Problémy s transferem od „imperiálního“ Sovětského svazu k modernímu právnímu státu spolu s ekonomickou krizí roku 2008 a poklesem preferencí „okoukané“ Putinovy administrativy dle Snydera přivedly ruskou politickou reprezentaci k odklonu od dřívější proevropské rétoriky a k resuscitaci starších mýtů o „nevinném Rusku ohrožovaném Západem“. Cíl Snyder spatřuje v potřebě přesvědčit obyvatelstvo, že za hospodářské a společenské problémy země nemohou volení činitelé, do jejichž kompetence by řešení těchto problémů mělo spadat, nýbrž „vnější nepřítel“. K legitimizaci tohoto narativu logicky poslouží jakékoliv selhání „Západu“; proto Moskva dle Snydera od roku 2011 různými prostředky podporuje dezintegrační tendence EU a USA.

Autor obsáhle a fundovaně popisuje ideové kořeny, z nichž tato politika vychází. Vedle postimperiálního sentimentu, mísícího v sobě reminiscence z dob carských i komunistických, jde o prvky náboženské a mystické víry v ruskou „předurčenost“, stejně jako o inspirační vlivy německé geopolitiky 30. a 40. let 20. století. Za klíčové Snyder považuje učení Carla Schmitta (1888–1985) o „velkoprostorech“, jež mají nahradit princip suverénních států. Jako další stěžejní inspirační zdroj pak autor identifikuje také dílo krajně pravicového filozofa a ruského emigranta Ivana Iljina (1883–1954).

Vyostřování konfliktu mezi Ruskem a „Západem“ v posledních letech autor klasifikuje jako zápas mezi „politikou nevyhnutelnosti“ a „politikou věčnosti“. Zatímco progresivistická vize nevyhnutelnosti předpokládá neustálý vývoj směrem k „lepšímu zítřkům“ (v tomto případě k demokratické, integrované a liberální společnosti), koncept věčnosti naopak chápe dějiny jako cyklické opakování či kontinuální trvání určitého stavu, který se jen bezvýznamně obměňuje. V případě současného ruského narativu je tímto setrvalým stavem dichotomie Ruska a „Západu“. Oba protichůdné modely, nevyhnutelnost i věčnost, spojuje společný problém – víra, že „vše je dáno“, zbavuje jedince individuální odpovědnosti.

Hlavní příčinu naznačeného stavu Snyder vidí v absenci „historického poučení“, a to zejména v neschopnosti překlenout „národní“ výklady dějin. Rusové, Američané i obča-

né zemí EU jsou podle názoru autora v zasetí rozličných variant „pohádky o moudrém národu“, která jim brání ve vyváženějším náhledu na dějiny a na vývojové tendence nad rámec „národního příběhu“. Ideu národního státu Snyder hodnotí jako neživotaschopnou s tím, že domnělé „národní státy“ v minulosti byly z velké části buďto impérii, závislými na državách (Francie, Velká Británie), nebo byla jejich suverenita opakovaně oslabována či zcela likvidována vpády nepřátel. Snyder nenechává čtenáře na pochybách, že patří k příznivcům evropské integrace, byť rozhodně není k EU nekritický. Místy však poněkud inklinuje ke zjednodušujícímu chápání euroskepticismu jako důsledku nacionalismu a ruské „anti-kampaně“, přičemž pomíjí další vlivné důvody kritiky EU, např. výhrady ke způsobu přerozdělování dotací či k byrokratizaci správy.

Českého prostředí si autor všimá jen v několika pasážích. Připomíná éru Pražského jara a následné normalizace v kontextu obratu v sovětské politice od „vývozu revoluce“ právě k „normalizaci“, tedy k udržování *statu quo* uvnitř impéria. Právě Brežněvova epocha dle Snydera odstartovala v SSSR přechod od „politiky nevyhnutelnosti“, tedy od – přinejmenším rétorické – víry v celosvětové vítězství socialismu, kterou vykazovala ještě Chruščovova administrativa, k „politice věčnosti“, tedy k nihilistickému pochopení, že kulturní a hospodářské napětí mezi „Západem“ a „ruským impériem“ stále potrvá. K českým reáliím se Snyder vrací také v části, věnované Putinovým podporovatelům v EU, k nimž řadí i Miloše Zemana.

Celkově lze knihu hodnotit jako místy zjednodušující, leč mimořádně důležitou syntézu. Její přínos spočívá paradoxně právě v určité míře generalizace. Zobecnění Snyderovi umožňuje uvažovat v „globálním“ kontextu a klást si zásadní otázku, jež se z národních či regionálních perspektiv mohla v době vydání knihy jevit jako vzdálená či dokonce absurdní – otázku, zda může současné mocenské a politické uspořádání dlouhodobě přežít. Události vyvolané pandemií Covid-19 a dění spojené s prezidentskými volbami v USA roku 2020 naléhavost této otázky ještě zvyšují.

Ondřej Kolář

KRONIKA / CHRONICLE

Odešel člověk, jenž se hrdě hlásil k Prajzákům

Nekrolog za Viléma Plačka nemohu otevřít jinak, než vzpomínkou na své první poněkud zvláštní setkání s ním. Dne 20. června 1966 jsem na základě konkurzu nastupovala jako odborná pracovnice do Slezského ústavu (dále též SÚO) ČSAV v Opavě. Marně jsem ovšem na jeho ředitelství hledala někoho, kdo by mi nástup potvrdil. Ukázalo se, že vedení je na nějaké poradě mimo ústav a celé osazenstvo se mi jevilo (přesto, že ještě neminulo poledne) v poněkud povznesené náladě. Kočky nebyly doma, myši měly prě! Důvodem byl příchod na svět Radima, syna pracovníka ústavu Viléma Plačka, který se samozřejmě musel náležitě zapít! Byla to skvělá příležitost, jak co nejrychleji zapadnout do kolektivu, v němž mně šťastný otec hned napoprvé zaujal svou odbornou erudicí. A na to skvělé uvítání jsem nikdy nezapomněla...

Vilém Plaček se narodil 10. března 1928 v Hlučíně-Rovninách do hornické rodiny. Jeho útlé mládí poznamenala druhá světová válka. Od roku 1939 dojížděl do německé Hauptschule v Ostravě-Vítkovicích, poté byl zaměstnán jako dělník v Holuschově strojírenském závodě na válečnou výrobu v Dolním Benešově. Od roku 1944 byl nasazen jako mladistvý do pracovních oddílů na zákopové práce přímo na frontě, kde jej podle jeho přesvědčení ochraňoval jeho osobní „anděl strážce“. Z „lágru“ jej nakonec vyhodili, šel pak pěšky od Řezna až na české území, kde se mu podařilo nastoupit do dobytčáku a přes Prahu dojet domů. Po válce si rychle obnovil znalosti češtiny a vystudoval v Opavě obchodní akademii. Poté se přihlásil na právnickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze. Záhy však přesešel na fakultu filozofickou, na níž v roce 1955 absolvoval historii spolu s filozofií. Už v té době se začal hlouběji zabývat historickými výzkumy, ale z rodinných důvodů se vrátil na Hlučínsko. Nejdříve se zapojil ve svém rodišti do veřejného života, v letech 1959–1962 působil jako ředitel tehdejší jedenáctileté střední školy (dnes gymnázium) v Hlučíně. V roce 1955 se oženil s výtvarnicí Dagmarou, z manželství vzešla dcera Dana, ale po sedmi letech došlo k rozvodu. Zájem o historii jej v roce 1962 zavedl do Slezského ústavu ČSAV (dnes AV ČR) v Opavě, kde zahájil svou badatelskou dráhu. Při studiu regionálních pramenů poznal také svoji druhou manželku Magdu, opavskou archivářku, s níž uzavřel sňatek v září 1965. Kromě již zmíněného syna Radima začali manželé vychovávat také dceru Violu z Magdina prvního manželství, kterou Vilém záhy adoptoval.

Tehdejší zaměření Slezského ústavu na dějiny ostravské průmyslové oblasti poněkud limitovalo jeho první odborné výstupy, stále výrazněji se však orientoval na problematiku národnostního vývoje a nacistické okupační politiky v regionu. V době mého popsání příchodu do SÚO se zamýšlel nad řadou metodických problémů svého výzkumu, podílel se na přípravě konference o nacistické okupaci, na níž pozval pražského historika Josefa Tesaře, který zaujímal už v té době dost neortodoxní postoje k historii pomnichovské ČSR. Sám Vilém přednesl referát o situaci v příhraničních oblastech, postupně obsazených v letech 1938–1939 nacistickým Německem. Diskuse se týkala vymezení zabraných oblastí, právního statusu obsazených území, nových práv a povinností jejich obyvatel, problematiky tzv. Volkslisty na Těšínsku, ale také ekonomické a sociální situace obyvatelstva sledovaných regionů. Vilém se stal mým „guru“ zejména z hlediska metodického, jeho přístup byl pro mne významným inspiračním zdrojem mimo jiné vzhledem

ke skutečnosti, že jsem v té době začala koncipovat svoji kandidátskou (disertační) práci na téma Ostravská průmyslová oblast v letech nacistické okupace, k níž mi Vilém poskytl množství podnětů.

Od přelomu šedesátých a sedmdesátých let se už ovšem stahovala „politická mračna“ nad další odbornou kariérou pracovníků Slezského ústavu, pokud se odmítali kát za své postoje na jaře 1968. Po okupaci ČSSR si Vilém velmi dobře uvědomoval, že odmítnutí bude znamenat konec jejich odborné práce a publikování jejich výsledků. Dodnes si pamatuji, jak mně přemlouval, abych se k celé situaci postavila strážlivěji, bez toho nadšení pro krátký pokus o obnovu demokratické, občanské společnosti. On sám díky svému apolitickému postoji a zřejmě i hlučínskému původu byl jmenován v roce 1970 ředitelem Slezského muzea (dále též SM, dnes zemského – SZM) v Opavě. V roce 1971 získal titul PhDr. na Univerzitě Palackého v Olomouci, 5. 12. 1974 obhájil na tehdejší Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně (dnes Masarykově) v Brně kandidátskou práci na téma Problém národních menšin v Československu se zvláštním zřetelem na situaci na Těšínsku a Hlučínsku.

Vilém mi po mém nuceném odchodu ze Slezského ústavu nabídl krátkodobou brigádu v muzeu, více pro mě ovšem učinit nemohl. Postavil se však razantně (přes opakovaný nesouhlas KNV a KV KSČ) za muzejní pracovníky, kteří se ocitli v hledáčku normalizačního režimu, a v muzeu je udržel. Na dalších patnáct let se naše styky značně zúžily, musím však říci, že se na rozdíl od mnoha jiných někdejších „přátel“ choval ke mně vždy velmi slušně. Kdykoliv jsme se potkali, živě se zajímal o mé osudy, dál se mnou vedl odborné debaty, ale radil mi také v běžných, každodenních situacích. Pokud vím, jako ředitel byl náročný jak ke svým podřízeným, tak i k sobě. Svou roli pojal jako obhajobu zájmů instituce, podporu a intenzifikaci všestranného rozvoje odborných a organizačních muzejních činností – je možno říci, že SM v té době značně přesahovalo rámec, jenž bychom předpokládali u instituce normalizačního období, a zařadilo se mezi přední muzejní pracoviště českých zemí.

V roce 1972 se Vilém stal dokonce jedním z kandidátů na ředitele pražského Národního muzea, nicméně tentokrát zasáhl ÚV KSČ, jehož pracovníkům vadil jeho hlučínský původ. Pokračoval tedy dál v náročné práci v čele SM, mimo jiné se zasloužil spolu se svojí ženou Magdou o obnovení regionálního časopisu *Vlastivědné listy* (vydávala je nově založená *Vlastivědná společnost SM*), do nějž po léta pravidelně přispívali. V řadě svých článků publikovaných v muzejním historickém časopise a ve Slezském sborníku v té době také zúročoval výsledky svých regionálních bádání. Později jej zřejmě povinnosti ředitele významné historické muzejní instituce nutily omezovat základní výzkum, nicméně „exploze“ výsledků jeho bádání po roce 1990 svědčí o tom, že se Hlučínsku a Těšínsku věnoval i nadále a hlouběji do historie. V tom mu pomáhala i skutečnost, že jeho žena Magda působila jako vedoucí státního okresního archivu a zasloužila se o přednostní zpracovávání fondů, jež ke svému bádání potřeboval.

Bezprostředně po sametové revoluci byl Vilém penzionován, což ovšem rozhodně neomezilo jeho činnost. Rozšířil ji výukou němčiny, kterou jako Hlučíňan dokonale ovládal, vlastně byla jeho prvním „rodným“ jazykem. Téměř dva roky vedl více než deset kurzů na různých pracovištích, nakonec nastoupil jako řádný pedagog na někdejší Odborné učiliště služeb v Opavě. Své žáky vedl především k ovládnutí konverzace, jako metodik opět výrazně v tomto směru „předběhl dobu“. Záhy však opět plně propadl svému zájmu o historii Hlučínska, již mohl nyní sledovat díky zpřístupněným materiálům

v mnohem širším (a nejen historickém) kontextu. Naše cesty se opět sešly po mé rehabilitaci na počátku sedmdesátých let – a to do té míry, že jsem se s ním a Magdou sešla i v jejich bytě, když jsme společně připravovali spolu s archivářem Erichem Šefčíkem konferenci k 75. výročí připojení Hlučínska k ČSR. V některých pohledech jsme se sice poněkud rozcházel, ale diskuse probíhala velmi přátelsky, jako by ani nevězelo mezi námi těch více než patnáct let odlišných osudů. Konference sledovala dlouhodobý vývoj, Vilém se ve svém referátu zabýval zejména složitým kontextem historie Hlučínska od jeho připojení k Prusku v roce 1742 až do rozhodnutí mírové konference ve Versailles, jež je „věnovala“ nově vzniklé ČSR. Oba jsme se později podíleli (já daleko menším dílem) také na přípravě scénáře historické expozice Muzea Hlučínska (slavnostně bylo otevřeno v roce 2005) a na některých dalších akcích. Občas jsme se potkávali v Zemském archivu v Opavě, kde jsme oba pilně studovali.

Společná činnost manželů Plačkových se od poloviny devadesátých let soustřeďovala zejména na historii jednotlivých hlučínských obcí od jejich založení (resp. od pravěku) do 20. století (celkem vydali třináct těchto publikací), Magda se redakčně podílela i na dalších jeho samostatných studiích. On sám připravil k vydání rozsáhlou třísvazkovou sérii o dějinách Hlučínska až do roku 1945, již nazval stručně, ale příznačně *Prajzáci*, a řadu dalších studií. Zabýval se však také praktickými současnými otázkami, např. marnou snahou o vyřešení tzv. juterkového problému, spoluprací s německou Ackermann Gemeinde, která se začala po roce 1990 živě zajímat o život Hlučíňanů, účastí na činnosti Svazu hlučínských starostů, jež jej vyznamenal plakety Cypriána Lelka. Hlučínsko ztrácí ve svém „rodověrném Prajzákovi“ člověka, jenž mu zasvětil velkou část svého života a zasloužil se o to, že patří mezi nejlépe historicky zdokumentované regiony českých zemí. Pro mne představovaly jeho publikační výstupy významné obohacení znalostí o osudech hlučínského lidu, které pro mne zůstaly i jeho zásluhou podnětem k pochopení složitosti historického procesu.

Nina Pavelčíková

K 75. výročí vzniku Slezského ústavu v Opavě – ohlédnutí a výhled

Když na počátku roku 1946 vznikl Slezský studijní ústav, nikdo z jeho zakladatelů patrně nepředvídal pozdější peripetie vývoje tohoto výzkumného pracoviště. Ústav, z počátku fungující na bázi spolku, byl roku 1948 pozemštěn a posléze postátněn, načež se roku 1958 stal součástí Československé akademie věd, tehdy již bez slůvka „studijní“ v názvu. Zdánlivý vzestup regionálního badatelského centra do prostředí celostátních výzkumných struktur se však paradoxně pojal s postupným oklešťováním odborného zaměření ústavu. Původní multioborový koncept byl postupem času opuštěn a ústav se stále více profiloval jako centrum pro výzkum moderních dějin a sociální problematiky. V období 60. – 80. let 20. století Slezský ústav, spolu se Společenskovědním ústavem v Košicích, dlouhodobě pařil k předním pracovištím v tehdejší Československu v oblasti výzkumu etnicity a kolektivních identit.¹

¹ K historii ústavu viz zejména syntézu Jiřího KNAPÍKA, *Slezský studijní ústav v Opavě 1945–1958: proměny vědeckého pracoviště v regionu*, Praha 2004; Dále též bilanční text Viktora FICKA, *Slezský ústav ČSAV v Opavě 1948–1968*, Ostrava 1969. Cenná svědectví přináší též memoáry Andělína GROBELNÉHO, *Vzpomínky*, Opava 2017, ed. Pavel Šopák a Jana ROHLA, *Vzpomínky na Slezský studijní ústav a Horní školu 1945–1954*, Opava 2020, ed. Ondřej Kolář.

Počátek 90. let pak přinesl začlenění ústavu pod Slezské muzeum v Opavě. Odborná profilace však v zásadě zůstala a ústav i v okleštěných personálních a finančních podmínkách nadále pokračoval ve svém odborném zaměření. Vedle tématu etnicity a národnostních menšin se náplní badatelské práce nově staly také dějiny politické perzekuce, vězeňství a retribučního soudnictví. Postupná generační obměna spolu s celkovými proměnami koncepce muzea však časem vedly k určité decentralizaci a disparitnosti badatelských aktivit a tím bohužel též k omezení tradičních vazeb se spolupracujícími institucemi.

V době, kdy si Slezský ústav připomíná významné jubileum, nelze zastírat, že někdejší pracoviště akademie věd je dnes toliko regionálním tělesem. Ostatně při polistopadovém kvantitativním rozvoji akademických a dalších výzkumných struktur byla někdejší vůdčí pozice ústavu v oblasti Slezska a severní Moravy neudržitelnou a multiplicitní. Označit Slezský ústav za pouhý dožívající relikv minulosti by však bylo předčasné. Zvláště když etnicky, kulturně a sociálně členitý region Slezska a severní Moravy, na jehož historii a současnost se ústav dlouhodobě zaměřuje, badatelům stále poskytuje řadu důležitých a dosud nezpracovaných témat.

Dodnes můžeme vidět zjevnou nevyváženost ve stavu výzkumu novějších dějin Těšínska a západního Slezska. Těšínsko tradičně lákalo české badatele z pohledu etnografického i folkloristického, po stabilizaci československo-polských diplomatických vztahů na přelomu 40. a 50. let 20. století bylo studium „těšínské otázky“ také politicky podporováno. V neposlední řadě mezi zakladatelskou generací Slezského studijního ústavu nacházíme řadu badatelů, osobně spjatých s tímto regionem. Oproti tomu bádání o západním Slezsku dosud vykazuje značné rezervy. Dosud nedošlo k ucelenějšímu zpracování poválečných migračních procesů a jejich demografických, hospodářských i kulturních dopadů ani k podrobnějším výzkumům kolektivní identity a paměti tamních obyvatel.

Zároveň při mapování a analyzování dějin Slezska a severní Moravy nacházíme značný prostor pro mezinárodní perspektivu, a to i mimo rámec tradičně zkoumaných česko-polsko-německých vztahů. Nedávné výzkumy potvrdily potenciál britských a amerických archivů pro zkoumání slezské reality po první světové válce,² analogicky se tak nabízí budoucí bádání o postoji „velmocí“ v přelomových letech 1918–1920, 1938–1939 a 1945–1947. Realizace tohoto úkolu je samozřejmě podmíněna prohlubováním mezinárodní spolupráce, jež aktuálně patří k prioritám ústavu.

Ovšem i kooperace ve středoevropském prostředí, kde se v posledních letech – mimo jiné díky podpoře programu Národní a kulturní identity a Visegrádských fondů – daří částečně navazovat na dřívější tradici ústavu, stále otvírá značný prostor pro komparativní studium interetnických a pohraničních regionů.

Podstatné výzkumné téma pak nadále představují také dějiny samotného Slezského ústavu a dalších výzkumných, vzdělávacích a paměťových institucí moravsko-slezského pomezí. I v této linii výzkumu se tak minulost ústavu symbolicky protíná s jeho budoucností.

Ondřej Kolář

BIBLIOGRAFICKÁ PŘÍLOHA / BIBLIOGRAPHY

Biografický slovník Slezska a Severní Moravy: Supplementum č. 5 / výkonní redaktoři Lumír Dokoupil, Radoslav Daněk, Aleš Zářický. Ostrava: Ostravská univerzita 2020, 199 s. ISBN 978-80-7599-191-1

Kolektivní dílo odborníků z různých vědeckých oborů, vydané Filozofickou fakultou Ostravské univerzity, přináší biogramy zachycující osudy osobností spjatých s vymezenou oblastí svým původem či působením. Jde o slovník připravovaný tzv. holandskou metodou, který zahrnuje významné osobnosti ze všech oblastí společenského dění. Vzhledem ke specifickému charakteru regionu zahrnuje slovník i reprezentanty minorit (německá, polská, židovská).

Cieszynskie Studia Muzealne = Těšínský muzejní sborník, sv. 7. Cieszyn: Muzeum Śląska Cieszyńskiego, 2020, 335 s. ISBN 978-83-934004-7-8. ISSN 1733-9820

Hlavní část obsahu 7. svazku ediční řady je věnována mapování společenského a kulturního života Těšínského Slezska do roku 1918. Najdeme mezi nimi cenné studie věnované počátkům polského turistického spolku Polskie Towarzystwo Turystyczne „Beskid“ a jeho zaniklé chatě na Ropičce, historii českých spolků v obci Řepiště do roku 1948 či aktivitám polských socialistek v regionu před první světovou válkou. Nechybí také témata ze starších dějinných období či seriál Portréty těšínských muzejníků tentokrát věnovaný nedávno zesnulému Mariuszi Makowskému.

GAŚIOR, Grzegorz: Polityka narodo-wościowa państwa na czechosłowackim Śląsku Cieszyńskim w latach 1920–1938 /Grzegorz Gaśior. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020, 490 s. (Biblioteka humanisty) ISBN 978-83-235-4724-2

V důsledku rozdělení Těšínského Slezska v roce 1920 získalo Československo černouhelné doly, hutní průmysl a železniční trať spojující české země se Slovenskem. Integrace oblastí převážně obývané Poláky a Němci byla pro nový stát vážnou výzvou. Ačkoli československá legislativa poskytovala národnostním menšinám široká práva, státní správa se snažila posílit postavení představitelů českého národa na úkor menšin. Autor se na základě archivních materiálů vytvořených československými státními úřady zabývá širokou oblastí společenského a ekonomického života, jako jsou: školství, sčítání lidu, obecní samospráva, parlamentní volby, pozemková reforma, náboženské otázky, personální politika ve vládních úřadech a institucích i v průmyslu.

Hlučinsko 1920–2020: sborník příspěvků z konference ke 100. výročí vzniku Hlučína / Ed. Jiří Neminář. Hlučín: Muzeum Hlučína, 2020, 167 s. ISBN 978-80-907054-3-2

V jubilejním roce stého výročí zrodu Hlučína vyšel sborník příspěvků z mezinárodní konference, přinášející nejnovější informace a pohledy na pohnutou historii Hlučína. Texty příspěvků doplňuje bohatá fotodokumentace, dobové mapy i archivní dokumenty.

² Srov. O. KOLÁŘ a kol., *Státní hranice a pohraniční regiony ve střední Evropě 1918–1989*, Opava 2021 (v tisku).

Hlučinsko na pohlednicích. Hlučín: Sdružení obcí Hlučinska ve spolupráci s Muzeem Hlučinska, 2020, 351 s. ISBN 978-80-907612-1-6 (Sdružení obcí Hlučinska).

ISBN 978-80-907054-1-8 (Muzeum Hlučinska)

Publikace, která je jedinečnou příležitostí pro milovníky sběratelství a historie, představuje unikátní kolekci 350 dobových pohlednic jednotlivých obcí Hlučinska. Díky vstřícnosti řady sběratelů historických pohlednic mohlo vzniknout rozsahem originální kolektivní dílo. Každá obec je představena srozumitelným způsobem v těchto kategoriích: první písemná zmínka – okolnosti vzniku – původ názvu – proměny a varianty názvu – obyvatelstvo.

KADLEC, Petr: *Vzdělání – společnost – hospodářství: utváření profesně vzdělávací infrastruktury v Předlitavsku od poloviny 19. století do roku 1914 na příkladu rakouského Slezska* / Petr Kadlec. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2020, 669 s.

ISBN 978-80-7599-228-4 (Ostravská univerzita)

ISBN 978-80-7564-461-9 (Pavel Mervart)

Autor v obsáhlé monografii analyzuje interakce mezi hospodářským a sociálním vývojem, státní správou, společností, zástupci hospodářské sféry a tou částí vzdělávacího systému, která měla připravit kvalifikované pracovní síly pro tovární průmysl, řemesla, zemědělství, obchod a částečně i služby. Zabývá se okolnostmi vzniku odborných škol, formováním učebních plánů, sleduje proměny skladby žactva i kvalifikačního profilu absolventů, zaznamenává reakci vzdělávacího sektoru na modernizační procesy i na výkyvy hospodářství a změny hospodářské politiky státu. V perspektivě předlitavské

části habsburské monarchie přináší kniha užitečné srovnání i s jejími dalšími provinciemi (zejména Čechy, Morava, Dolní Rakousy, Halič).

KONECZNY, Feliks: *Czeskie a polskie prawa historyczne do Cieszyńskiego* / Feliks Koneczny. Kraków: Miles, 2020, 64 s.

ISBN 978-83-66715-18-9

Esej vynikajícího polského historika napsaná v roce 1920, se zabývá otázkou, kde by měla být polsko-česká hranice v Těšínském vévodství. Feliks Koneczny (1862–1949) byl nejen historik, ale i publicista a novinář, autor řady knih a učebnic.

KOUDELOVÁ, Jana: *Dřevěné stavitelství v regionu Slezská brána* / Jana Koudelová, Tomáš Nitra, Romana Rosová. Paskov: Region Slezská Brána, 2020, 147 s.

ISBN 978-80-907650-1-6

Kniha je výsledkem dvouletého terénního průzkumu i práce s archivními dokumenty. Autoři při přípravě zdokumentovali přes 100 objektů, které rozdělili podle obcí. Vyčerpávajícím způsobem jsou v ní popsány všechny duchovní i občanské stavby tohoto druhu na území Vratimova, Šenova, Paskova, Kaňovic, Řepišť, Sedlišť a Václavovic. Pro každou obec nebo její část (Horní Datyně a Oprechtice) uvedli zároveň stručný nástin historie. Nejzajímavější objekty pak popsali, jak po stránce jejich historického vývoje, tak i z hlediska technických parametrů. Čtenář v knize nalezne informace o dřevěných kostelích, křížích, obytných domech, hospodářských budovách, nebo pro tento kraj typických technických památkách – větrných mlýncích.

barevnými snímky, mnohé rovněž tabulkami a grafy.

Sestavila Alena Volná

***Rakouské Slezsko v procesu modernizace 1742–1914* / Aleš Zářícký a kolektiv. Ostrava: Ostravská univerzita, 2020. 2 svazky, 1223 s.**

ISBN 978-80-7599-133-1

Publikace je syntézou základního výzkumu k dějinám Rakouského Slezska v procesu modernizace (1742–1914). První svazek obsahuje teoretická východiska výzkumu procesu modernizace v zahraničí i v České republice a soustředí se na jeho analýzu v oblasti hospodářství, zemědělství, v dopravě a v peněžnictví. Zachycuje také proměnu tradiční společnosti ve společnost občanskou. Druhý svazek je věnován rozvoji školství, náboženskému životu a demografickým změnám. Publikace představuje ucelený pohled na dějiny Rakouského Slezska a završuje mnohaleté výzkumy pracoviště.

Svatováclavské setkání v Jeseníku. Voda v Jeseníkách a na Jeseníku. Opava: Zemský archiv v Opavě, 2020, 160 s.

ISBN 978-80-87632-72-7

Téma jubilejního 20. svatováclavského sborníku, Voda v Jeseníkách a na Jeseníku, přilákalo značný počet vlastivědných badatelů a odborníků z oblasti věd humanitních i přírodních. Společenskovední sekce obsahuje čtyři studie s tematikou vodoléčby, následují texty zabývající se vodou v původních pověstech Jeseníků nebo v uměleckém díle Jiřího Jílka a příspěvek o povodních v červnu 1921. První část sborníku uzavírají texty pojednávající o praktickém využití vody našimi předky. Příspěvky v přírodovědné části se zabývají např. místním klimatem, shrnují historii měření srážek v horských oblastech. Další příspěvky reflektují hydrologické zajímavosti či nové poznatky v oblasti radioaktivity jeseníckých pramenů. Sborník uzavírá text o ochraně vod ze strany lesních hospodářů. Příspěvky jsou doplněny